

АНТОНЪ СТРАШИМИРОВЪ

ДИКТАТОРЪТЪ

НОВИ ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ЖИВОТА И
ЛИЧНОСТЪТА НА СТЕФАНЪ СТАМБОЛОВЪ

КНИГА ПЪРВА

СОФИЯ

АПОСТОЛЪ

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА „ХУДОЖНИКЪ“
1935

ПРЕДГОВОРЪ

Намърихъ, че най-крупни държавнически фигури въ новата ни история сж Петко Каравеловъ, Стефанъ Стамболовъ и Д-ръ Константинъ Стоиловъ. Каравеловъ е най-кабинетенъ, Стамболовъ — най-всестраненъ, Д-ръ Стоиловъ — най характеренъ. И решихъ да ги посоча на новитѣ поколения не само съ проникновението на художественъ писателъ, но и съ доводитѣ на старателно осведоменъ историкъ.

Погълна ми много време и трудъ Стефанъ Стамболовъ: поразително разностраненъ и мжно изчерпимъ! Книгата си върху него раздѣлямъ на три части:

- 1) Народенъ вождъ преди освобождението на България;
- 2) Държавнически възходъ;
- 3) Диктаторъ.

Тукъ предлагамъ само първата часть отъ моята книга за Стамболова.

София, Петровденъ, 1935 г.

А. Страшмировъ

Единъ афоризъмъ. — Стамболовъ и неговото време. — Детство. — Въ Русия. — Учителъ въ Търново. — Емигрантъ въ Букурещъ.

Покойниятъ политикъ и литераторъ Димо Кьорчевъ обичаше афоризмитѣ. Той говорѣше често:

— Въ нашата нова история Стефанъ Стамболовъ се очертава като единственъ самороденъ държавникъ. Презъ освободителната руско-турска война той единъ между всички се държи на страна, не се подава на общото войнствено увлѣчение, пази си главата, чака да се освободи България, че да я управлява.

При сегашнитѣ нрави и настроения тоя афоризъмъ може да мине за духовитѣ. Но той не подхожда за хората отъ онази епоха. И не покрива действителния натюрелъ на голѣмата историческа фигура, която характеризира.

Все пакъ афоризмътъ на Димо Кьорчевъ не е случаенъ. Той подчертава нѣкаква сдържаностъ у Стамболова презъ освободителната война — известното негово стоене на страна, което трѣбва да се обясни. Тогава стихийниятъ човѣкъ наистина проявява гражданска студенина: — не постѣпва въ българското опълчение, макаръ да е едвамъ 22 годишенъ младежъ. Защо е това държане? Не чака ли, наистина, той да се освободи България, че да я управлява?

*

Стефанъ Стамболовъ е роденъ на 15 януарий 1854 г. въ Велико-Търново. По майка той е отъ рода на Иваница (Иванчовци) отъ Тръвна, изъ който родъ сж по-къснитѣ видни фигури въ нашия политически животъ Тодоръ Иванчевъ и Сава Иванчевъ. Потеклото на дѣдо Никола не може да се установи. Споредъ Митко Мариновъ и той е трѣвненецъ. Въ Търново, обаче, има легенда, че стариятъ е билъ „Караманлия“. Положително е, че дѣдо Никола и братъ му Янко сж били нѣкога въ Цариградъ. И отъ тамъ сж дошли въ Търново. Затова сж били наричани отъ турцитѣ „стамболлии“, т. е. цариграждани. Живитѣ още свидетели твърдятъ, че тѣ сж говорили български безъ акцентъ, т. е. не като чужденци. Обаче, никой (нито Митко Мариновъ) не посочва трѣвненския родъ, отъ който ще е произходътъ на двамата братя¹⁾. Не се е запомнило даже презимето имъ. А тѣ сж били двама снажни красавци, при това весели хора и пѣснопойци. Така Стефанъ Стамболовъ е взелъ своя кжсъръстъ отъ майчиния си родъ, но своя мургавъ цвѣтъ и дарбата си да пѣе — отъ бащата.

Двамата братя (бащата на Стефанъ Стамболовъ Никола и чичо му Янко) може би, сж пропаднали български търговци, които кривятъ презимето си. Но въ Търново тѣ сж се явили не безъ пари. Закупили въ центъра на града „юртлукъ“ и

¹⁾ Въ близкитѣ потомци на Стамболови се говори за нѣкакъвъ дѣдо Стаматъ отъ Тръвна, който е билъ чичо на търновскитѣ братя. Но срѣдъ живитѣ още съвременници на Стефанъ Стамболовия баща (търновци и трѣвненци) не се посочва никакъвъ неговъ роднина въ Тръвна.

издигнали ханъ. Архитектурата на обширната сграда нѣма нищо наше. Тя е на два етажа, съ стени отъ правилни каменни блокове, които изглеждатъ полирани. Сградата е безъ стрѣха и сравнително съ твърде малки прозорци, които сж безъ кепенци.

Въ своя ханъ двамата братя сж били гостилничари и кафеджии. А довеждали сж тѣ отъ Цариградъ и трупи гимнастици и карагьозчии. Навѣрно, край тѣзи трупи малкиятъ Стефанъ е станалъ имнастикъ. Той се възправялъ на ржце и е ходѣлъ на тѣхъ.

Детето Стефанъ Стамболовъ не е проговорило до три годишната си възраст, — мнѣкало е само „мж-ж“ и затова въ семейството сж го наричали „мжнчо“. Но на третата си година то е проговорило изеднжъж „като старъ човѣкъ“. А после, когато „момченцето“ е прислужвало на баща си въ хана (разнасяло кафета), за него е запомнена странна историйка. Въ хана се криелъ нѣкакъвъ дѣдо Никола (навѣрно, известниятъ дѣдо Никола отъ Горно-орѣховската завѣра), който свикалъ една вечеръ младежи на тайно събрание. Малкиятъ Стамболовъ залепилъ ухо отвън на вратата. Усетили го най-после. Тогава той призналъ, че е подслушвалъ всичко, но нѣмало да ги издаде „и съ кремъкъ да го дератъ!“ Тайнствениятъ дѣдо Никола се затрогналъ отъ малкото момче и когато си заминалъ, оставилъ на малкия една старинна булгарина.

Така Стамболовъ отъ дете е научилъ да свири на тоя народенъ инструментъ.

Като ученикъ Стамболовъ ще да е привлѣкъль общо внимание, та вече на 16 годишна възраст той е билъ изпратенъ „на учение въ Русия“, като стипендиантъ на Търновското учи-

лично настоятелство. Ето така той е можилъ да се види руски семинаристъ въ Одеса. Това е било презъ 1870 година. Тукъ младежътъ е попадналъ въ тайна група руски идейници — прудонисти.

Презъ близо две години той е билъ библиотекаръ на групата. И въ тоя кжсъ периодъ отъ раннитъ години на Стамболова трѣбва да се търсятъ както източниците на знанията му, така и зигзага, по който се оформяватъ основнитъ черти на неговия характеръ. Зашто по-късно той е нѣмалъ време да работи върху себе си.

Може съ основание да се допусне, че презъ дветъ семинаристски години въ Одеса Стамболовъ е челъ много съ известната фанатична упоритостъ на младитъ въ нашия народъ. Легенда е, че бѣлитъ полета на единъ екземпляръ отъ руския преводъ на Марксовия „Капиталъ“ сж били нащарени съ собственоржчни бележки отъ Стамболова. Горещиятъ младежъ—прудонистъ е намислялъ какво да възразява на Маркса комай въ всѣка страница отъ капиталното съчинение! Това е знаменателно. Такава полемика, колкото и младежка да е, предполага не само известни знания, но и мислителнитъ способности, ако не на математикъ, то поне на икономистъ.

Стамболовъ е щѣлъ да плати скжпо за благодатнитъ си семинаристски години въ Одеса. Политията подушила тайната група прудонисти и предприела арести. За щастие, между заподозренитъ не е попадналъ и мургавиятъ библиотекаръ. Той успѣлъ да се укрие. На това сж му помогнали раннитъ гимнастически упражнения. Семинаристътъ е съумѣлъ да се приспособи въ единъ

търговски параходъ за матрозъ, и така се е прехвърлилъ въ Ромъния.

Тукъ пъргавиятъ и каленъ вече въ нелегално боравене руски семинаристъ ще да е проникналъ въ българскитъ комитетски срѣди. Но не се е застоялъ срѣдъ тѣхъ: въ началото на учебната 1872—73 година той е вече учителъ въ родния си градъ — В. Търново. Младежътъ е, обаче, още кипещъ. И учителството му, споредъ Никола Обретеновъ, е траяло день до пладне. Неприятниятъ учителъ зачестилъ презъ ношитъ да отскача по селата и е билъ тоякова безогледенъ, че самитъ селяни сж се оплакали на „търновското настоятелство“ отъ непредпазливостта на „даскалчето“.

Пакъ споредъ Обретенова, настоятелството уволнило Стамболова само формално — за свое ограждане, т. е. безъ да му отнеме заплатата. Обаче въ Търново се твърди, че Стамболовъ е нарисувалъ голѣма картина — бой на българи и турци; окачилъ я на коридора на училището, а това е дошло до ушитъ на турцитъ и буйното „даскалче“ е трѣбвало да бѣга задъ Дунава, безъ да става нужда да бжде уволнено — формално или не — отъ настоятелството.

Сега въ Ромъния Стамболовъ ще да е вече изцѣло въ комитетскитъ срѣди. А може би е отскачалъ и нелегално отсамъ Дунава. За всѣки случай, следъ десетина месеци отъ своето забѣгване въ Ромъния той се явява въ конгреса на българскитъ комитети въ Букурещъ като втори делегатъ на Търновския окръжъ. Тогава той е само 19-годишенъ.

А въ началото на 1875 г., значи, следъ малко

повече отъ една година, Стефанъ Стамболовъ е билъ замѣстникъ на Васила Левски — споредъ историка на нашитѣ освободителни борби Д. Т. Страшимировъ („Априлското въстание“, т. I, стр. 164). Младиятъ, само на 21-годишна възраст революционеръ, минава въ Турция като главенъ нелегаленъ апостолъ на свободата (съ пълномощно отъ Централния Задграниченъ Б. Р. Комитетъ, че е неговъ представител „за вътрешността“). Фактътъ е отъ голѣма психологична важностъ. И търси сериозно обяснение.

II.

Възходътъ на Стефанъ Стамболовъ. Първи стъпки като апостолъ. Въ Старозагорското поле.

Чудно е, че 21-годишниятъ Стамболовъ се определя за замѣстникъ на Васила Левски. Това налага две допущения.

1) Или следъ обесването на Левски (предшествувано отъ предателства и разкрития) комитетскитѣ редове сж толкова бедни отъ хора, щото не се намира подходящъ замѣстникъ на великия апостолъ;

2) Или пъкъ Стамболовъ трѣбва вече да е оформенъ като изключителна фигура всрѣдъ комитетскитѣ сили, та се е наложилъ на всички въпрѣки възрастта си.

Василь Левски е самороденъ колосъ. И нѣма съмнение, че замѣстването му ще да е било много трудно. Но и трескавиятъ темпъ на нашето възраждане — и национално възбуяване — не е позволявалъ да се догонва нуждата отъ зрѣли по

възраст водители. Въ борческитѣ редове изведнѣжъ е бликналъ неочаквано многочисленъ кадаръ отъ интелигенти. Така за замѣстникъ на Васила Левски не е билъ удобенъ доморасълъ човѣкъ, какъвто е билъ „Дяконътъ“. А види се, нѣмало е на лице такъвъ възмжалъ интелигентъ, който да се нагърби съ всичкитѣ физически и морални трудности на нелегалното организаторско кръстосване на обширнитѣ български области въ Европейска Турция. Опитътъ съ единъ интелигентъ българинъ — бесарабецъ (заловенъ въ Сливенъ отъ турцитѣ, но после освободенъ като руски поданикъ) е свършилъ много печално: човѣкътъ билъ вече съ руски нрави и още въ началото на своята апостолска дейностъ се провинилъ въ сексуално увлечение, та се е провалилъ непоправимо (споредъ тогавашната битова строгостъ у насъ).

Така изборътъ на досущъ младия още Стефанъ Стамболовъ за замѣстникъ на апостола Левски действително ще да се е дължалъ преди всичко на липса отъ подходяща и проявена личностъ между възрастнитѣ български революционери — интелигенти.

Но и наличнитѣ качества на младия Стефанъ Стамболовъ сж подкупвали общото разположение въ комитетскитѣ срѣди. Въпрѣки възрастта си той вече е наподобявалъ въ нѣкои отношения Васила Левски. Преди всичко, Стамболовъ е притежавалъ, като самобитния Дяконъ, натюрелъ, отсѣчено решителенъ на действие; умъ далновиденъ за подбиране на срѣдствата и ясенъ за определяне на задачата; воля твърда и съ заразителна внушителностъ. При това младиятъ човѣкъ е

проявявалъ духовитостъта на нашитѣ балкански колибари. А и въобще е притежавалъ съобразителностъ и хитрина, присъщи на мизиецъ. Къмъ всичко това Стефанъ Стамболовъ е добавялъ още една черта на Василъ Левски: той е пѣялъ българскитѣ народни пѣсни съ заразителна задушевностъ и тъй гласовито, както е правѣлъ това само Дяконътъ. А трѣбва да се пренесемъ въ онова тъмно и пакъ възторжено време на народно възмогване, за да разберемъ обаянието, което ще да е упражнявалъ Стамболовъ съ това си качество на народенъ пѣвецъ.

Не ще е било безъ значение, навѣрно, и подвигътъ на семинариста Стамболовъ въ Одеса: той се е изтрѣгналъ отъ мрежата на руската явна и тайна полиция, успѣлъ е после да я заблуди и чрезъ своята моряшка авантюра (постъпилъ за матрозъ въ единъ гръцки параходъ) можилъ благополучно да се прехвърли въ Ромъния. Встрѣдъ наличнитѣ тогава сили въ българския революционенъ лагеръ не ще се е намиралъ другъ, който да е разполагалъ съ такова бунтарско минало.

А не бива да се пренебрегне и обаянието на единъ всестранно обдаренъ младъ човѣкъ, какъвто се очертава Стефанъ Стамболовъ още въ раннитѣ си години. По темпераментъ, начетеностъ и ораторски даръ той е билъ не само най-близо до народния поетъ (и изпъкналъ вече националенъ вождъ) Христо Ботѣвъ, но дори е стоялъ наредъ съ него! Споредъ историка Д. Т. Страшимировъ, Ботѣвъ и Стамболовъ сж били не само недѣлими, но и изравнени по-между си (били сж при задушевно другарство тъй беззаветни въ взаимната си готовностъ да въздигнатъ своя злополученъ

народъ, че при единъ идеенъ споръ, — въ горещото си съревнование къмъ единомислие, — сж идвали до сблъскване съ револвери въ ржка. . .)

И накрай — не ще е право да се отрече и стихотворството не Стамболова. Неговитѣ бунтовнически пѣсни („Не шеме ний богатство“, „Спи спокойно, мой детенце“ и др.) сж били още тогава много популярни. Нѣма съмнение, по художествена стойностъ тѣ не бива дори да се споменаватъ край Христо Ботѣвитѣ. Но — нали? — общото наше културно ниво тогава е тъй низко, че навѣрно Стамболовитѣ пѣсни ще да сж допадали на вкусотѣ и разбиранията много повече, отколкото може да се мисли днесъ.

Така Стамболовъ, макаръ и действително твърде младъ, е можелъ дори само съ горнитѣ си качества да бжде посоченъ за замѣстникъ на „бай Левски“. А къмъ всичко горньо трѣбва да се добавятъ и промѣненитѣ настроения и разбираня както въ българскитѣ революционни кръгове, така и въ самитѣ ржководни български обществени слоеве. Възбуяли сж вече души тѣ и не сж могли да понасятъ робството. Докато Василъ Левски се придържа фанатично о началото, че възстание трѣбва да се предприеме само следъ „пълно организиране и общо въоръжаване“, сега въ души тѣ зрѣе фаталистичното — „ще възстанемъ, че каквото Богъ даде“. А за такива разбираня и за такова обществено настроение ще да е подходдалъ тъкмо единъ младъ и дързъкъ апостолъ като Стефанъ Стамболова. Никола Обретеновъ разказва следния случай: у тѣхъ е преносувалъ веднѣжъ Стамболовъ още съвсемъ момче. Презъ ноцта баба Тонка събудила сина си твърде

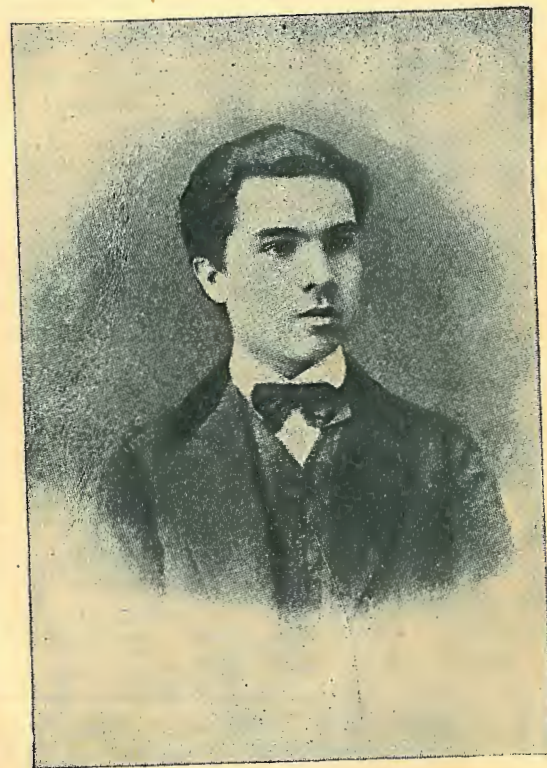
изплашена; споредъ нея „момчето“, „гостенчето“ трѣбва да се е „побъркало“! То се било възправило въ стаята си по бѣли дрехи и махало съ ржце, крещѣло. Никола (тогава Тиховъ) отърчалъ да види. И се разсмѣлъ: момчето по бѣли дрехи всрѣдъ стаята декламирало съ ржкомахания и съ пълненъ гласъ свое нѣкакво ново бунтовническо стихотворение! . . .

Наложително е да допуснемъ, че Стамболовъ, който презъ 1873 г. е втори представителъ на търновскитѣ комитети въ Букурещкия революционенъ конгресъ, не ще е стоялъ все въ Ромъния цѣли две години — отъ 1873 до 1875*) г. Той ще да е отскачалъ по свой починъ отсамъ Дунава на нелегална работа и така ще да се е подготвилъ за апостолъ, като при това ще да е спечелилъ и теренъ поне въ търновско, т. е. ще да се е проявилъ като агитаторъ. А тъкмо такъвъ младъ и образованъ човѣкъ е подходдалъ за замѣстникъ на Левски при новитѣ настроения и разбирания.

Като формално признатъ „апостолъ за вжтрешността“, Стефанъ Стамболовъ минава въ Турция при Русе въ началото на 1875 г. Той прехвърля лично и партида оржжие. Но турцитѣ залавятъ оржжието. И, значи, подушватъ какъвъ човѣкъ е прехвърлилъ Дунава.

Тоя случай крие първата психологично важна стѣпка въ апостолския периодъ отъ живота на Стефанъ Стамболова. Очевидно, той удря о камъкъ. И е редно, при такова опасно злополучие

*) Твърди дѣло Обретенковъ, че Стамболовъ по това време е билъ учителъ въ Цариградъ. Оѣтава да се документира.

СТЕФАНЪ СТАМБОЛОВЪ — 1871 г.

(задавянето на партидата оржжие и възбудата отъ това у турскитѣ власти) младежътъ апостолъ да се спотаи нѣкжде въ Русе или даже да се върне назадъ въ Ромъния, докато се успи пакъ турската полиция. Но Стамболовъ ще да е вършилъ това не за пръвъ пжтъ. А види се, той е билъ вече — макаръ и само 21 годишенъ — напълно оформена индивидуалностъ и то тъкмо въ ония контури, въ каквито го видѣ и позна историята по-късно: не знае да се връща назадъ и не умѣе да работи наполовина.

Споредъ Д. Т. Страшимировъ, Стамболовъ е успѣлъ отъ Русе да се прехвърли при по-близкитѣ си и по-вѣрни революционни ядра въ търновско. И веднага се е заловилъ за трескава организаторска работа. Помагало му е, навѣрно, и общото повишено настроение въ народнитѣ маси. А това трѣбва да го е направило още по-увѣренъ и предприемчивъ. Той е прехвърлилъ и Старопланина — втурналъ се е на работа въ обширното тракийско поле. Тукъ сж го придружавали и двама негови съграждани, единиятъ отъ които — учителъ Момчевъ — при опита за възстание само следъ нѣколко месеци въ Стара-Загора — не е издържалъ ужаса и е предалъ всичко на турцитѣ. Въ старозагорското поле организаторското дѣло на Василъ Левски ще да е било много по-запазено: въ работата сж били всички попове, учители и първи хора по градове и села. Стамболовъ е успѣлъ въ кжсо време да обходи Тракийската обширна низина, стигналъ е до Родопитѣ и е проникналъ въ тѣхъ. (Когато следъ нѣколко месеци младиятъ апостолъ е призовалъ тракийци предъ Стара-Загора, за да превзематъ града, на неговия гласъ се отзовали

и нѣколко десетки родопци отъ селото Обручище надъ Харманлий, въоръжени съ шишенета).

Възстанието въ Херцеговина. Стамболовъ въ Букурещъ. Връщането му въ Стара-Загора. Стратегия за възстание презъ 1875 г.

Въ пролѣтѣта на 1875 година изеднажъ европейскитѣ владения на султана се обхванали отъ треската на бунта: избухнало Херцеговинското възстание. Повлѣкли сж се отъ всички страни войски и турски доброволци на западъ, къмъ сръбскитѣ земи. Това засилило бунтовнишката треска въ Тракия. Мълвитѣ за събитията сж прониквали и въ последното селце, тревогата е обзела всичко младо. Трѣбвало да се бърза. А Стамболовъ е билъ въ севернитѣ поли на Родопитѣ. Трѣбвало е сега той да отскочи въ Букурещъ, да бръкне — заедно съ Ботйова — въ каситѣ на по-богатитѣ българи изъ Ромъния, за да достави оржие; да нареди после планъ за общо възстание по дветѣ страни на Балкана; а накрай да мине и лично къмъ действие. Налагало се е всичко това да стане съ оная бързина, която се е диктувала отъ самия кипежъ въ душитѣ. А не е било лесно да се отскочи въ Букурещъ отъ далечнитѣ разстояния задъ Хасково (при тогавашнитѣ пѣтни съобщения, презъ Сръднагора и Стара-планина, и при необходимостъта да се заобикалятъ турскитѣ военни и полицейски постове).

Ето, предъ тази трудна задача Стефанъ Стамболовъ е пакъ въоръженъ съ ония конспираторски хитрини и дързостъ, съ които той, като одески семинаристъ, се озовава матрозъ въ гръцки пара-

ходъ, та се изтръгва отъ руската полиция и се прехвърля въ Ромъния.

По европейскитѣ „източни жѣлезници“ (Саранъ-бей — Цариградъ) имало и български желѣзничари. Между тѣхъ е билъ и нѣкой си Ивановъ, който се числѣлъ вече въ революционната организация. Ето къмъ него се е обърналъ Стамболовъ. И се превърналъ на желѣзничаръ, та се е озовалъ въ Цариградъ. Навѣрно, Стамболовъ е билъ придружаванъ отъ самия Ивановъ — или отъ другъ българинъ: той съ пристигането си още въ Цариградъ е влѣзълъ въ българскитѣ сръди и е билъ представенъ на графъ Игнатиевъ (може би, отъ дѣдо Петко Славейковъ. Споредъ едно писмо на Стамболова до Букурещкия комитетъ, писано отъ Стара-Загора презъ августъ сжщата година, той почти убедилъ дѣда Славейкова да се прехвърли въ Ромъния). Така Стамболовъ е сполучилъ съ съдействието на графъ Игнатиева, да се прехвърли въ Одеса съ руски параходъ и отъ тамъ — въ Ромъния. Фактътъ е отъ голѣмо психологично значение.

Одескиятъ семенаристъ отъ преди три години, който като секретаръ на таенъ прудонитски кръжокъ е билъ търсенъ отъ руската полиция (за да бжде заточенъ, може би), сега се явява протеже на руската дипломация. Очевидно младиятъ Стамболовъ е вече не само човѣкъ напълно отърсенъ отъ книжни позиции. Той трѣбва да се чувствува — и да умѣе съ представителностъ да се налага кждето трѣбва — за български националенъ вождъ. Това на — 21 годишна възраст!

* * *

Ако от бунтарския периодъ въ живота на Стефанъ Стамболовъ имаме само горното начало на личенъ възходъ, то пакъ би било доста, за да се отхвърли афоризма на покойния Димо Кьорчевъ, че презъ освободителната руско-турска война стихийниятъ човѣкъ се е държалъ настрана, т. е. бездѣенъ, само защото е „чакалъ да се освободи България, за да я управлява“.

Когато единъ младежъ е излагалъ не веднъжъ главата си за дѣлото на своя народъ и по тоя колкото геройски, толкова и мъченически пжтъ е успѣлъ още на 21-годишна възраст да заеме положението на фактически вождъ, естествено е — и е неотклонимо — той да се надѣха не само съ самомнението, но и съ съзнанието на генералъ. А човѣкъ съ такова съзнание не може — и не трѣбвалъ — да се нареди като безименъ борецъ, като безразличенъ номеръ въ масата на бойцитѣ при една война. Той чувствува вече своята цена и ще чака — и ще търси — да се ангажира въ сложния подемъ, какъвто представя една война, само като изключителна единица, т. е. пакъ като началникъ срѣдъ своя народъ (ако не и въобще като началникъ на своя народъ), за освобождението на който се води избухналата война, какъвто е въ сжщностъ и случаятъ.

А революционната дейность на Стефанъ Стамболовъ не се свършва съ изложеното горе. Наопаки, тя тепърва почва. И зема такива размѣри, че той се надѣхва дълбоко и непоколебимо съ самочувството на първостепенна сила въ живот своята страна.

Къмъ края на пролѣтъта презъ 1875 г. Стефанъ Стамболовъ е въ Букурещъ при Христа Ботйова, който е председателъ на Задграничния централенъ б. р. комитетъ (Любенъ Каравеловъ се е вече оттеглилъ). Българската емиграция въ Ромъния е възбуяла: личи обща готовность за морални и материални жертви по желаното възстание въ България. Това се дължи преди всичко на кипналото въ широки размѣри борчество срещу турцитѣ въ Херцеговина. Споредъ едно писмо на Стамболовъ до Никола Обретеновъ, той (членъ на централния революционенъ комитетъ въ Букурещъ заедно съ Ботйова) успѣва да изпрати на възстаническитѣ лагери въ Херцеговина помощъ отъ 1000 турски лири. Помощта е занесена отъ нароченъ пратеникъ, който има мисията да ободри херцеговинцитѣ съ клетвено съобщение, че непременно ще действуватъ и българитѣ, — ще действуватъ скоро, комая веднага!

Ето при такъва психична треска Стамболовъ наново се връща въ Турция, решенъ да дигне на всѣка цена възстание. А за центъръ на движението избира Стара-Загора — срѣдище далечъ отъ източно-българскитѣ земи. Случаятъ е сжщо отъ голѣма психологична важность. Защо, наистина, младиятъ вождъ пренебрегва своята първична база — Стара-планина — Търново — Русе, която е такъва и на Василь Левски? (Левски, както се знае, държи за срѣдище Ловечъ). Ако Стамболовъ по психология отговаряше — даже най-малко! — на онази концепция, която съдържа афоризма на покойния Димо Кьорчевъ („не се излага, щади главата си, защото чака да се освободи България, че да я управлява“), той би останалъ да действува

въ своя Търновски окръгъ, който прониква до сръдична Стара-планина (до лесоветъ въ тила на Мара-Гидикъ и Юмрукъ чалъ) и, значи, който е удобенъ за партизански възстанически действия. А при това сжщиятъ окръгъ допира и спасителния (при поражение) Дунавъ. Прочее, какви сж съображенията на младия вождъ, та избира за сръдище Ст. Загора?

Отъ всички най-крупни водителски фигури въ нашата нова политическа история Стефанъ Стамболовъ се очертава като най-отсѣченъ държавнически типъ: **никога не играе на думи и най-малко изпада въ демагогия.** А за такъвъ човѣкъ, да се предприеме народно възстание ще рече: да се победи или да се мре. Нѣщо повече: за Стамболова да се дигне възстание при тогавашнитѣ условия ще рече да се мре. И тѣй като той е напластия вече въ себе си съзнание на голѣма самоцена, лесно е да се разбере, че ще потърси да се нагърби съ задача, която да отговаря не неговитѣ стихийни сили: ще иска заслужено да се „похарчи“.

Само така може да се обясни, че Стамболовъ, щомъ е решилъ да предприеме сериозни действия въ подкрепа на Херцеговинското възстание, избира Старо-Загорския окръгъ и въобще Тракия.

Условията въ Тракия не сж само посоченитѣ вече, по силата на които Стефанъ Стамболовъ се издига до пиедестала на Василъ Левски още само 21-годишенъ младежъ, т. е. на лице въ Тракия не е само общото българско възбуждение, което чака бунта и не мисли за последствията. Пъкъ и въобще за историческия моментъ не е вече задача „да се дигне възстание, че каквото Богъ даде“. Сега трѣбва да се предприеме движение, което

има строго опредѣлена целъ: да ангажира частъ отъ турскитѣ военни сили (които се точатъ къмъ Херцеговина) и то да ги ангажира за колкото се може по-дълго време. А за такъва целъ тѣкмо Русенскитѣ вилаетъ най-малко е подходдалъ. Той е билъ, преди всичко, турско военно сръдище (съ крепоститѣ — и голѣмитѣ гарнизони въ тѣхъ: Шуменъ, Силистра, Русе). И после: тукъ е турската етническа база на северъ отъ Стара-планина — голѣмитѣ колонии отъ малоазийски турци въ „Дели орманъ“, „Камчибой“ и „Тузлукъ“. Едно частично българско движение въ Търновския окръгъ би било подадено отъ турцитѣ само за нѣколко дни. И херцеговинцитѣ не биха почувствували никакво облекчение. (Гарнизонитѣ въ Шуменъ — Силистра и безъ това сж многочислени съ предназначение да посрещнатъ вѣншенъ неприятель).

А положението въ Старо-загорско (и въ Тракия въобще) е коренно различно. Докато въ Търновския окръгъ готовността на българскитѣ маси да се вдигнатъ на борба срещу турското владичество е било предимно политическо (и е идѣло отъ голѣма маса дребнособственишки села), въ Тракия, наопаки, то е било по-скоро аграрно. Въ благодатното тракийско поле комай всички села сж били превърнати въ владения на турската поземлена аристокрация — беговетѣ. И нѣкогашнитѣ дребнособствени български стопани (следъ държавната централизация на Асеновци, която отмѣнява боярскитѣ ленни права) сж станали чифлигари и фратани. Но въ нашитѣ народни маси не е загаснала основната черта на българина: „свое да има, свое да работи, господаръ да си е“. А при това турската аристокрация въ по-ново време е била вече разложена: жи-

вѣла е разсипнически — съ „харемлици“, „алаи“, „ах-мапи“. Така почнали сж беговетѣ да се разоряватъ: чифлицитѣ имъ вече сж минавали въ рѣцетѣ на „филибешки“ (пловдивски) богаташи — гърци и българи. Това е пробудило собственишкитѣ апетити на българскитѣ селски маси. „Ако се прогони турчинътъ“, селянитѣ ще си заграбятъ „бащината земя“... Ето на тази основа е водена революционната агитация изъ Тракия. И е водена тя досущъ искрено. Най-живото революционно срѣдище на селата въ Старо-загорското поле — Арабаджиево (съ известния въ освободителнитѣ борби тукъ дѣдо Иванъ Арабаджията) е участвовало въ движението съ женитѣ и децата, защото селото се е било разрастнало (край коларството), поминѣкътъ е станалъ мжченъ, а голѣма часть отъ селската земя се е владѣяла отъ бегъ. И ето око̀то на селянитѣ — чифлигари и занаятчии — е било въ тази земя. Така, по-късно, презъ освободителната руско-турска война, шомъ селото е било окупирано отъ „казацитѣ“, жителитѣ веднага си подѣлили турския чифликъ братски — съ „чопъ“. На тая побуда у българскитѣ селски маси въ Тракия се дължи дори предателството на Ненко Балдевеца въ Сръдногорското въстание. Той е билъ управителъ на турски чифликъ въ селото си Балдево. И се явилъ човѣкътъ на революционния конгресъ въ Оборище не като турски шпионинъ, а като обнадежденъ българинъ — чифлигаръ. Ще се бие и той, ще се биятъ и всички, за да прогонятъ „анадолцитѣ“, че да си зематъ „бащината земя“! Но човѣкътъ се убедилъ въ Оборище, че замисленото въстание е несериозно: нѣма оржжие по признанието на самия Бенковски! А какъ

може да се прогони врага безъ оржжие? Турцитѣ ще изловятъ всички заговорници и ще ги избесятъ. Пъкъ ето между заговорницитѣ е билъ самъ Балдевецътъ! Не, тоя робъ, който не се движи отъ никакви граждански побуди, трѣба да спаси главата си! И заявява открито на нѣколкото си познати още въ самото Оборище: „Това тѣй, както сте я нагласили, е детинщина. Азъ ще ви предамъ!“ Ако Ненко Балдевецътъ бѣше дошелъ на Оборище като шпионинъ, би ли обадилъ на своитѣ хора тамъ, че ще ги предаде? А тоя робъ съобщава предателското си решение така възмутенъ, че думитѣ му достигатъ до самия Бенковски. И тоя веднага изпраща хора да го настигнатъ и убиятъ. Ако изпратенитѣ терористи бѣха успѣли да догонятъ Ненко Балдевеца, въ новата ни история не щѣше да има предателъ на Сръдногорското въстание.

Стефанъ Стомболовъ, който още като одески семинаристъ е челъ „Капитала“ на Маркса — и е полемизиралъ съ автора, — не е можелъ да не вникне въ тази икономическа побуда на българскитѣ селски маси въ Тракия — побуда, по силата на която тѣ сж били готови на масово въстание.

Ето само затова той ще да е избралъ Старо-загорския окръгъ, когато е решилъ да предприеме частично действие въ подкрепа на възстаналитѣ херцеговинци.

IV.

Око на вождъ. — При Б. ц. р. комитетъ въ Букурещъ. Едно историческо писмо на Стамболова. — Частично възстание въ Тракия. — Стамболовъ като националенъ вождъ. — Ядро за българска държава.

Живи сподвижници на Стефанъ Стамболовъ отъ преди освобождението на България (и негови съграждани) твърдятъ съ увѣреностъ (а и разказватъ съ голѣми подробности), че той, когато е отивалъ да вдига възстание въ Стара-Загора, миналъ презъ Търново, взелъ тѣхъ (живитѣ сподвижници), а по пътя въ едни балкански колиби увлѣкълъ съ себе си и единъ мѣстенъ войвода, та така въ Стара-Загора се явила цѣла група бунтари.

Историческата паметъ у застарѣлитѣ съучастници на отдавнашни крупни събития обикновено е несигурна: отъ много разказване при различни случаи (и обикновено въ присѣствие на сжщо така живи съучастници, съ които често влизатъ въ споръ) тѣхната паметъ се замѣглява, почва да имъ измѣня и накрай се забърква.

Презъ пролѣтътъ на 1875 г. Стефанъ Стамболовъ е можелъ да се яви при Б. ц. р. комитетъ въ Букурещъ само за нѣколко дни, като е идеалъ отъ далечнитѣ предгория на срдната Родопска верига (отъ Хасковско). Това той е можалъ да извърши, като е издействувалъ помощта на руския посланикъ въ Цариградъ графъ Игнатиевъ. Младиятъ апостолъ е разполагалъ, навѣрно, съ руски пжтнически билетъ (а може би и формаленъ паспортъ). Защо той да не използва сжщия руски

документъ и за връщането си въ Цариградъ? На това го е подсещало преди всичко онова трескаво-психическо състояние, въ което се е намиралъ той, поради внушителното възстание на херцеговинцитѣ!

И случаятъ е действително такъвъ: Стамболовъ, за да се яви веднага въ Старо-Загорско, не е прехвърлилъ Дунава и не е миналъ презъ Търново, нито е тръгналъ за Стара-Загора съ бойни другари, а се качилъ пакъ на руски параходъ и се явилъ въ Цариградъ. За щастие, това твърдение може да се документира.

Въ музея при Габровската Априловска гимназия се пази едно саморжчно писмо на Стамболова до Б. ц. р. комитетъ въ Букурещъ отъ 29 августъ 1875 год. Писмото е писано отъ Ст.-Загора само 8 дни преди опита за масово възстание тукъ. Ето дословно това писмо по преписа на г. П. Димитровъ, който урежда музея:

„Загора 1875 г. августъ 29“.

До Б. Р. Комитетъ въ Букурещъ.

Братя,

Пристигамъ въ града, безъ да срещна никаква прѣчка. Сега съмъ вече въ безопасна мѣсто, отъ дето скоро, щомъ приемемъ потрѣбнитѣ известия отъ разнитѣ мѣста, ще захванемъ бунта. Ето какво направихъ въ Цариградъ.

У. Цанковъ бѣше ми далъ една записка отъ Коунджича до черногорския капитанъ въ Цариградъ. Азъ отидохъ въ Цариградъ при него и се разговаряхме. Той ми каза, че ималъ на разположението си до 2000 черногорци, които щомъ имъ заповѣда ще скочатъ на кракъ и ще обърнатъ Цариградъ на прахъ. Той е съгласенъ да запази

Цариградъ, но само за това потрѣбни му са 1500 т. л., за да има съ какво да купи оръжие на своитѣ хора. Тия пари той иска отъ нашия комитетъ въ Букурещъ, комуто се обещава да слугува вѣрно и да направи всичко, което е възможно, за да направи най-голѣма вреда на турцитѣ въ Цариградъ.

„Въ Цариградъ се маяхъ само два дни. Ходихъ да намѣря Славейкова, но не го намѣрихъ въ къщата му и като го чакахъ до 4 часа отидохъ си, като му оставихъ писмо, въ което му бележахъ да замине за Букурещъ, дето ще го приематъ като баща българитѣ (следва три реда шифъръ). Известете ни по скоро, хора пратихте ли за Цариградъ, защото ние съ тѣхъ искаме да сме въ споразумение. Азъ съмъ оставилъ въ Цариградъ човѣкъ, до който да се обръщатъ за сведение отъ българитѣ.

„Картитѣ, пугалитѣ (?), динамита и д. ако сж дошле, безъ друго да ги пратите.

„Тотю доде ли?

„Пари събиратъ ли се?

„Пачайотъ скоро ще излѣзе ли?

„Приеха ли участие и старитѣ?

„Сичка Тракия е военно... Сѣкий си купува оръжие и джупане. По градоветѣ, дето има да се продаватъ револвери, пушки, куршуми, нищо не е останало. Цената на оръжието е много горня. Гледайте още отъ сега хванете да купувате оръжие, защото ще бжде много потрѣбно (следватъ четири нечетливи думи).

Сѣки день заминава войска за сръбската граница. Почти нийде изъ Тракия нѣма войска, има тукъ въ Загора, 20—30 келеви запти.

Кажете на Ботева, че тукъ се научихъ, че

братъ му билъ запрѣнъ въ Филибе, отъ дето сполучилъ да побѣгне и сега не се знае де е. Така се научавамъ.

Поздравете отъ мене въ Браила Пѣви и Икономова, които много уплашихъ съ заминаването си отъ Влашко.

Вашъ Стамболовъ

(Писмото е съ полуфонетиченъ правописъ, която не спазвамъ — за улеснение).

Така Стефанъ Стамболовъ презъ лѣтото на 1875 г., когато е решилъ да дигне частично въстание въ Тракия, не е миналъ презъ Търново и Стара-планина (както твърдятъ живитѣ сподвижници въ родния му градъ), а се е прехвърлилъ въ Цариградъ (вѣроятно, съ руски параходъ). И отъ тамъ само следъ два дни е тръгналъ за Тракия — сигурно пакъ по „Източнитѣ желѣзници“ съ съдействието на българина-чиновникъ по тѣзи желѣзници Ивановъ.

Стамболовъ трѣбва да е слѣзълъ още въ Харманли и веднага е почналъ разпорежданята си за въстание. Както вече се спомена, отъ родопското село Обручище надъ Харманли сж тръгнали 60 души обржжени възстаници къмъ Стара-Загора, дето сж били презъ нощта срещу опредѣления день — 7 септемврий — за бунта. Движили сж се презъ нощитѣ — на малки групи по различни пѣтища.

Страната е давала всички характерни въ историята на народитѣ признаци, че е въ надвечерието на бунтъ. Търсенето на оръжия е всеобщо, тѣ поскъпняватъ и не се намиратъ. При това върватъ войски къмъ сръбската граница и гарнизонитѣ изъ

Тракия сж изпразнени: „въ Загора има само 20—30 келеви заптии“. Турското правителство не е непредвидливо, като действа така. Преди всичко „раитъ“ сж безоръжни, не сж служили въ войската, изгубили сж отдавна войнственъ духъ. При това повечето тракийски градове и градовце сж турцизирани: мнозинството имъ е мохамеданско — служило въ войската и е войнствено като владетелно племе. И после: Тракия е срѣдишна областъ за европейскитъ владения на империята, тя е оградена съ стратегично разпредѣлени турски етнически групи: съ турски села по течението на Тунджа (между Стара-планина и Срѣдна-гора), съ голѣмата турска група въ Родопитъ (Кърджалийско), съ войнственитъ помаци въ Тъмръша и съ голѣмата военна крепость Одринъ. И все пакъ турцитъ сж бдителни: Цариградското правителство е изискало отъ българската екзархия декларация, че българитъ ще мируватъ . . .

Ето при такива условия действава Стамболовъ като националенъ вождъ — само на 21-годишна възраст.

И начертава планъ: ще групира предъ Ст.-Загора армия отъ нѣколко хиляди души, ще превземе града и съ вѣроятнитъ оръжейни складове въ него (че и съ оръжието на грамадната му маса турско население) ще организира армия. Въ нашитъ възстанически движения (Срѣдногорското възстание въ 1876 г., Македонското въ 1903 г. и масовото възстание на селянитъ по Огоста въ 1923 г.) никой вождъ не се е спиралъ на тъй наложителната държавническа мѣрка: да организира армия, която ще се бори срещу армия и, облегатъ на нея, да основе държава съ данъцитъ ѝ, съ реквизициитъ ѝ и съ

войсковия ѝ рекрутъ! Всички наши възстания се движатъ въ тѣсния кръгъ на бунта: възстаницитъ превзематъ селото или градеца си, окопаватъ се въ него и чакатъ да дойде войската да ги смаже. Голѣмото Илинденско възстание въ Македония не ни дава не само планъ за създаване на държава, но дори не чертае и стратегия за партизанска война!

Единственъ Стамболовъ съзнава най-ясно задачата си и я начертава опредѣлено. Би могло да се каже: условията, при които той предприема частичното народно възстание въ Ст.-Загора, го довеждатъ сами по себе си до съзнанието да създаде армия. Неговата задача е да подкрепи възстаналитъ херцеговинци. За тая целъ той трѣбва да организира издържливо движение т. е. такова, което да трае поне съ месеци и да приалѣче колкото се може повече турска войска. А такова движение налага организирането на една, макаръ и не голѣма, армия.

Такова допуцане изглежда много убедително. Но Стамболовъ, както ще видимъ, и следъ една година, когато организира възстание вече въ своя Търновски окръгъ, пакъ чертае планъ, който има за задача да създаде армия, т. е. ядро за нова, за българска държава. Смѣло може да се твърди, че младиятъ замѣстникъ на Левски, който като 17-годишно момче въ Одеса е проучвалъ материалистическата философия, е успѣлъ да си изработи реалистически умъ и похвати.

V.

Неуспѣхътъ въ Стара-Загора. Жестока безизходностъ. Странно решение.

Стамболовъ пише отъ Стара-Загора на 29 августъ до Б. Р. комитетъ въ Букурещъ, че „щомъ приеме потрѣбнитѣ известия отъ разни мѣста, ще захване бунта“. А „бунтътъ“ е насроченъ на 7 септемврий — значи, следъ 9 дни отъ датата на писмото. Очевидно, действува се съ трескава бързина. Може би, предварително е опредѣленъ денътъ на бунта и се чака само отговорътъ на хората отъ окръга. А Старо-Загорскиятъ революционенъ окръгъ обхваща цѣлата ширина на Тракия отъ Срѣдна гора до Родопитѣ. При това поради общата неграмотностъ (особено въ полето, кждето и сега процентътъ на неграмотнитѣ е поразително голѣмъ — най-голѣмъ въ цѣла България, споредъ статистиката отъ 1929 година) борави се въ повечето случаи чрезъ устни заповѣди и то изпращани по невежи куриери. Ето на това последно обстоятелство — и на трескавата бързотня, разбира се — ще трѣбва да се отдаде неуспѣха на начинанието.

Планътъ е: презъ нощта на 6 септемврий срещу 7 подъ Стара-Загора да се стекатъ нѣколко хиляди български възстанници, съ които да се превземе града и да се обезоръжи турското му население. Опредѣленъ е и сборенъ пунктъ. И на тоя сборенъ пунктъ на 6 септемврий вечерътъ излизатъ отъ Ст.-Загора окръжниятъ революционенъ комитетъ и 70 души въоръжени старозагорци начело съ Стамболова.

СТЕФАНЪ СТАМБОЛОВЪ — 1877 г.

За преживяното въ тази тревожна нощъ имамае фейлетонно описание отъ Захари Стояновъ. Старо-загорчени — четата, комитетътъ и Стамболовъ — чакали на опредѣления пунктъ селскитѣ възстанически маси. Но времето минавало, настало е срѣдъ нощъ, а никой не се явявалъ. Най-после решаватъ, че трѣбва да има недоразумение. И старозагорци трѣгватъ да търсятъ селскитѣ възстанически маси. Последнитѣ (около 4000 души по общо твърдение, което и Захарий Стояновъ предава) наистина сж били групирани на другъ пунктъ. Ето при това търсене въ нощнитѣ тъмнини Захарий Стояновъ разказва, че въ края на вереницата отъ въоръжени старо-загорци вървѣло и едно младо, което се тухкало и псувало — поради трагичното недоразумение. И това младо било — Стефанъ Стамболовъ!

Следъ освобождението на България Захарий Стояновъ става близъкъ на Стамболова едвамъ по Съединението. (Д-ръ Константинъ Иречекъ бележи въ своитѣ дневници, че въ Пловдивъ служелъ за съдебенъ следователь нѣкой си Захари Стояновъ който билъ човѣкъ безъ образование, досушъ ма лограмотенъ и пакъ проявявалъ изключителна журналистическа дарба). А по Съединението на дветѣ Българияи Стамболовъ е вече председателъ на Народното събрание, следъ като години наредъ е билъ такъвъ авторитетъ въ либералната партия, че споредъ Д-ръ Иречека, той единственъ е примирявалъ непримиримитѣ инакъ помежду си либералски водители — Драганъ Цанковъ и Петко Каравеловъ. Прочие, сега Стамболовъ вече не е нѣкогашниятъ бунтаръ и сигурно гледа на бора-

венията си отъ преди освобождението малко сънасмѣшка. А Захари Стояновъ дава горното фейлетонно описание, навѣрно, по разказитѣ на самия Стамболовъ.

Историята, обаче, съ Ст.-Загорския опитъ за бунтъ е била твърде трагична. Морално отговорниятъ за недоразумѣнието е билъ, разбира се, апостолътъ. Но колкото и да е билъ той тогава младъ, все пакъ не ще е вървѣлъ въ края на въоръжената вереница отъ старо-загорци, когато сж тръгнали да търсятъ селскитѣ възстанничаски маси. И не ще е ставалъ той утекчителенъ, че дори и смѣшенъ съ своитѣ възмущения. Наопаки, както ще видимъ, Стамболовъ до край е запазилъ значението си на вождъ, а сжщо и внушителността на своя гласъ при решенията.

Стара-Загора е разположенъ до голитѣ южни разклонения на Срѣдна гора. И се простира нѣколко километра на длъжъ. А подъ него е равно като дланъ поле — до кждето очитѣ гледатъ. То образува около града обширенъ полукръгъ. Ето по тоя полукръгъ сж тръгнали старо-загорци съ Стамболова да търсятъ селскитѣ възстаннически маси. Между това лѣтната нощъ е вече преваляла. Така най-после решили: Стамболовъ и въоръженитѣ старозагорци да се изтеглятъ въ Срѣдна гора, а самитѣ членове на окръжния комитетъ да се прибератъ въ града — да си идатъ по домоветѣ. Съображенията ще да сж били: — ако турцитѣ не сж подушили движението презъ тази злополучна нощъ, комитетътъ ще разпрати куриери въ полето и ще нареди

строго установеното групиране на възстаналитѣ селяни за следната нощъ.

Стамболовъ се оттеглилъ съ четата въ Срѣдна гора, къмъ хяйдушкото Змѣево, и изпратилъ отъ селото куриеръ въ града за свръзка.

И получилъ потресни новини. Турската властъ не е проспала нощното движение на българскитѣ маси. Но не е могла да предприеме преследване изъ селата, защото не е разполагала съ войска. Обаче наличнитѣ въ града „20—30 келави заптии“ се раздвижили и почнали арести. Така арестуваниятъ членъ на комитета — учителътъ Момчевъ — не издържалъ и почналъ да издава. А той е търновець, пръвъ е довелъ зимасъ Стамболова въ Стара Загора, билъ е неговъ близъкъ и като такъвъ познавалъ цѣлата комитетска мрежа съ стоящитѣ на чело лица не само въ Стара Загора, но сжщо въ Търново, Шуменъ, Русе. И почналъ да прави поименни разкрития за всичкитѣ окръжи...

Стамболовъ ще да е билъ сътресенъ. Но не се е издалъ предъ четницитѣ си—старозагорци. Наопаки, досущъ строго е заповѣдалъ: тѣ да се прѣснатъ по българскитѣ села околорвръстъ и да изчакатъ удобенъ случай да се легализиратъ, т. е. да се прибератъ по домоветѣ си. А самъ той се изгубилъ отъ очи — безъ да вземе кого да било съ себе си!

Какво ще да е ставало презъ тия тежки часове въ душата на младия апостолъ и какво е решилъ той да върши?

Споредъ историка на нашитѣ възстания Д. Т. Страшимировъ, Стамболовъ е разпусналъ 70-тѣ въоръжени старозагорци, безъ да остави никого

при себе си. И самъ е потеглилъ на северъ, къмъ Стара Планина.

Тоя фактъ е тъй поразителенъ (особено при крайно трагичнитѣ обстоятелства следъ съкрушителнитѣ разкрития на учителя Момчевъ въ Ст. Загора), че позволява да търсимъ—и да установимъ—всестранната образностъ на Стефана Стамболовъ като психология, като характеръ и като интелектъ.

Преди всичко, съ другари по-славно се мре, нали? Ще се даде сражение и всѣки достойно ще сложи главата си. А ще се остави и една епична страница за възпѣване отъ поколѣнията.

Стамболовъ отклонява това. Очевидно, той не е романтикъ въ прѣка смисълъ. Но не е ли въ случая той любвеобиленъ поетъ? Не ще ли му е домилѣло за тѣзи 70 души старозагорци, — че и за тѣхнитѣ близки? И не ги ли е разпусналъ той, само за да се тѣ спасятъ нѣкакъ, а е оставилъ разплатата за общия неуспѣхъ да посрещне самъ съ своята глава, която турцитѣ търсятъ сега (следъ разкритията на учителя Момчевъ) подъ дърво и камъкъ?

По-нататъшниятъ ходъ на Стамболовия животъ отрича мекодушие въ основата на неговия натюрелъ. При това той е напластилъ вече въ душата си (далечъ преди Старозагорската злополука) непоколебимо съзнание на самоцена у първостепенъ общественъ водителъ. А при така наслоена психология — и при властнически непоколебима воля (съ каквато историята познава Стамболовъ) той не само не може да прояви нѣкакво мекодушие къмъ сѣдбата на 70 души въ-

ржени мъже, чийто войвода е въ случая, но би извършилъ тъкмо обратното: той би въвелъ въ четата желѣзна дисциплина — дори чрезъ разстрели! — за да спаси и тѣхъ, и себе си.

Така остава още едно допущане, а именно: не се ли е почувствувалъ младиятъ човѣкъ (почти младежъ!) съкрушително развѣнчанъ въ своя апостолски ореолъ и за това не е ли той прислѣзълъ до горчиво разочерование въ народнитѣ маси, че дори и въ идеализма си?

* * *

Ние нѣмаме и до сега по-обстойни проучвания върху неуспѣлото Старо-Загорско начинание. Но е несъмнено: при сигурна почва въ народнитѣ маси, то е предприето съ широкъ замахъ. И Стамболовъ, по своя дѣненъ натюрелъ, ще да е вложилъ въ него всичката своя стихийностъ. Така той презъ критическата нощъ, навѣрно, е билъ на прѣгналъ цѣлата си енергия, — решенъ да победи или да загине.

И се е видѣлъ жестоко измаменъ — комай подигранъ — въ очакванията си (мистично тържествени у единъ трагически типъ човѣкъ, какъвто е Стамболовъ). А следъ день къмъ това психично крушение се е прибавилъ и убийственъ мораленъ ударъ: предателството на учителя Момчевъ, човѣкътъ който го е довелъ въ Ст. Загора!

Прочие, може много основателно да се потърси: не се ли е пречупила, наистина, волята на съвсемъ младия апостолъ и не бива ли да се допусне, че у него се е покрусилъ и самата вѣра въ народа?

Стефанъ Стамболовъ е строго очертанъ въ политическата ни история отъ последвалия си шуменъ животъ като държавникъ и диктаторъ. Той е човѣкъ на вдъхновено действие, но не и на екзалтация, т. е. не пристѣпва къмъ своитѣ начинания нито само съ сърдцето си, нито само съ своя разумъ. Той е съчетание на свръхъ духовна сила съ подсъзнателенъ предусетъ (способностъ да предчувствува, да предугажда). И никое отъ неговитѣ начинания и действия не бива да се обяснява и тълкува само съ аналитиченъ умъ или само съ чувствено отношение къмъ властния човѣкъ. Потрѣбенъ е по-широкъ, по всестраненъ мисловенъ обхватъ, за да се вникне въ истинския сложенъ Стамболовъ.

Смѣло може да се твърди, че при Старозагорския трагиченъ случай трѣбва да се допусне у 21 годишния представител на задграчния Българ. Рев. комитетъ дълбокъ нравственъ покрусъ. Той презъ злополучната нощъ, когато се е очаквала появата на селскитѣ възстанически маси, е напръгнато вѣрвалъ, че стои предъ победа или предъ гибелъ. А на утрото се е видѣлъ презрѣнъ и отритнатъ отъ сждбата. При такъвъ душевенъ покрусъ много ли трѣбва за единъ досущъ младъ човѣкъ да изпадне въ разочарование, униние, безвѣрие, дори отчаяние?

Но при човѣкъ, който никога не губи ума си т. е. който никога не изпада въ пълна екзалтация, не може и не бива да се допусне на приумица такава разочарование, което да му пречупи волята. Не, странното обстоятелство, че Стамболовъ разформира изцѣло четата си, щомъ узнава за

предателството на Момчева въ Стара-Загора, — това странно обстоятелство търси обяснение по друго отъ униние, безвѣрие, отчаяние. И е умѣстно да се запитаме: пуритански трѣзвениятъ до тогава и съ страшна волева сила младъ апостолъ не е ли дошелъ — при потреснитѣ обстоятелства — до убедено (разумно) ликвидаторство, какъвто е случаятъ съ Любенъ Каравеловъ следъ обесването на Левски?

Идеологътъ — ликвидаторъ, ако не е художнически типъ, е непременно човѣкъ, който е изпадналъ въ душевното състояние н. пр. на търговецъ следъ пълненъ фалитъ. Търговецътъ, макаръ по психична основа да е смѣтливъ резонеръ, (който още въ началото на своята търговска кариера не е можалъ да не допуса и „риска“ т. е. възможността на разорителенъ неуспѣхъ) все пакъ въ края на краищата не може да преживѣе разоряването си и си тегли куршума. Обаче, ако той надвие на тази своя трагедия т. е. ако преживѣе своя фалитъ, остава докрай съ душа на човѣкъ, който е изпадналъ въ безчестие. Другъ е случаятъ, когато идейниятъ ликвидаторъ е художнически типъ. Белетристътъ Любенъ Каравеловъ може да се издигне както надъ личното свое злополучие и разочарование, тъй и въобще надъ безпомощността на своя народъ (въпрѣки накупѣлата душа на народнитѣ маси т. е. въпрѣки готовността имъ на саможертва). И издигнатъ така, той може да се примири съ сждбата, може да се съвладѣе като индивидуалностъ съ свой самороденъ даръ и постепенно да се отдаде както на свето специфично художествено творчество, така

и на съответнитѣ духовни отправления (педагогика, журналистика, преводачество и въобще възпитателни и просвѣтителни начинания).

Стефанъ Стамболовъ съ своя натюрелъ (организаторски възторжено дързкъ, дѣненъ, стихийно енергиченъ) не подхожда за горнитѣ две рамки, нито като човѣкъ съ познатитѣ страни на неговия частенъ животъ, нито като обществена фигура, която е тѣй релефно очертана въ историята на дадената съвременность. Дори се налага да кажа: той е толкова далечъ отъ обикновената мѣрка, че надхвърля и контуритѣ на значителенъ общественъ водителъ. Той е изключителенъ такъвъ.

VI

Предусетъ

Строгийтъ историкъ търси у всѣки държавникъ еднакво и брутална властническа воля, и ратяще обаяние на вдѣхновителъ. Затова той (историкътъ) съ особена любовъ подчертава разликата между една властна фигура, но която е лишена отъ елементитѣ на вдѣхновителъ, и единъ пленителенъ вождъ, но който е колебливъ строителъ и, значи, безплоденъ държавникъ. А съчетанието на тѣзи два елемента (властна воля и вдѣхновено водителство) историкътъ счита като сжщина на идеаленъ държавенъ мжжъ.

Но нали? — има въ историята личности, които надхвърлятъ и тази мѣрка. Тѣ сж хора на такъвъ могщъ духъ, че се явяватъ като лостъ, като динамика на епохални събития.

Ако бихъ намѣрилъ смѣлость, да причисля нашия Стамболовъ къмъ тия изключителни лич-

ности въ историята въобще, азъ не бихъ се обоялъ отъ обстоятелствата, че той се издига и действа срѣдъ малкъ народъ, като нашия. Но ме гнети общата наша назадналость, гнети ме инертниятъ духъ у едно християнско племе, душено и изтребвано презъ вѣкове отъ примитивенъ, но добре организиранъ азиатски народъ. Благодарение на тази наша злополучна българска сждба, днесъ у насъ всѣки — и най обдарениятъ — е само единъ психически примитивъ.

А такъвъ е и Стамболовъ.

Все пакъ той е една наша неизмѣримостъ!

Ето: животътъ му следъ Старо-Загорското злополучие открива, че той не се е отчаялъ и не се е пречупилъ въ властническата си воля, като общественъ водителъ т. е. като апостолъ. А още по-малко се е поколебалъ въ своята бунтарска идеология т. е. още по-малко е миналъ къмъ стжпалото на идеологъ-ликвидаторъ. Прочие, какво го движи, като разпуска въоръженитѣ си 70 бойци и тръгва самъ-саминъ на северъ, къмъ суровата и необятна Стара планина? Ако у него нѣма отчаяние, очевидно на лице е нѣкаква мистична самовѣра. А за такава самовѣра може да намѣримъ много предпоставки и още толкова обяснения. И все пакъ при най-блѣскави усилия не можемъ изчерпи сжщината. Не може да я даде изчерпателно и самъ Стамболовъ. Защото той не е само съчетание на „воля“ и „възторгъ“, а е и въплотена духовна сврѣхсила, която често се движи само подъ единъ знаменателъ: предусетъ.

Въ книгата си за Христа Ботѣвъ („Народъ и поетъ“, София 1922 г.) азъ посветихъ много стра-

ници върху легендата, че Ботевата поема „Хайдути“ е била довършена, но че ръкописът е бил изгубен и за поколенията се е запазил само началния къс. Азъ отрекохъ сериозността на тази легенда. Христо Ботйовъ е почналъ поемата си съромантиченъ замахъ: той идеализира класическото българско хайдутство, което — съ своята сурова отмъстителностъ противъ своеволията на завоевателя турчинъ и противъ безправието въобще — е подкрепѣло и утѣшавало роба — народъ. Поетътъ чувствува, че трѣбва да се овѣковѣчи въ безсмъртенъ епосъ народното борчество срещу лихата политическа сждба. Но Ботйовъ — поетътъ е недѣлимъ отъ Ботйовъ — борецътъ. И когато последниятъ пристѣпва да възпѣе хайдутството, той замисля да даде не само художествено творение, но и идеалъ за новитѣ поколения. Хайдушкиятъ синъ въ неговата поема — синътъ на Петка Страшника — макаръ и да е свършилъ университетъ, ще трѣбва пакъ хайдутинъ да стане! И съ тоя борчески патосъ Ботевъ изпѣва първата пѣсенъ на своята поема. Но понататъкъ не може да иде! Вече и въ неговото подсъзнание се таи новата истина на живота, а именно, че времето на хайдутството е минало! Наистина, не би ли било анахронизмъ, при Василъ Левски, който пѣтува изъ всички български земи само съ единъ револверъ въ джеба и събира навредъ срѣдства за всенародно въоръжено въстание и то не вече въ името на робската отмъстителностъ, а за „освобождение и на българи, и на турци отъ тирания“ („отъ царе, папи, патриарси“), — не би ли било, казвамъ, анахронизмъ презъ тази епоха да се издигне въ идеалъ

прототипа на хайдушкитѣ „крилати“ войводи, прототипа на „Петка Страшника“?

При това въ настѣпилата нова епоха има и една очебийна действителностъ, която отрича хайдутството не само морално: то вече и физически е недопустимо! Турция е централизирана и прави сериозни опити да се превърне въ модерна държава. Това не може да не се придружава, макаръ и временно, съ известенъ възродителенъ романтизмъ въ самото владетелно племе — турцитѣ. Следъ кърджалийската епоха разбойничеството — безъ разлика на националностъ и вѣра — се преследва съ ожесточение не само отъ войската и полицията, но и отъ турскитѣ народни маси (че дори и отъ българскитѣ!). И е спрѣло то (разбойничеството) съвсемъ. А по тоя пѣтъ е спрѣло и българското хайдутство. Тази нова действителностъ сж почувствували и съзнали най-добре живитѣ тогава класически наши войводи — Панайотъ Хитовъ и Филипъ Тотю. Когато при Априлското въстание въ България презъ 1876 г. Христо Ботйовъ е екипиралъ въ Румѣния своята дружина, знае се, че той е потърсилъ за нейни началници горнитѣ войводи. Но тѣзи единъ следъ другъ се заогъвали и отказвали „честта“, която имъ се е правила. Споредъ Д. Т. Страшимировъ, ето какъ е обяснилъ по късно своя отказъ Панайотъ Хитовъ:

„Други бѣха вече и Турция, и турцитѣ — говорѣлъ стариятъ Войвода. Промѣниха се. Не можеше да се хайдутствува: скачаше мало и голѣмо да преследва“.

Опитътъ на войводитѣ не може да е билъ чуждъ на Стефанъ Стамболовъ, който е изпитанъ

организаторъ на двата средишни окръга — Търновския и Старозагорския. А дори и да не е дошелъ Стамболовъ до извода, че боравенето съ възстанически чети е немислимо за оня исторически моментъ, той все пакъ е носѣлъ въ своето подсъзнание известна преценка за основнитѣ особености на новото време. И, навѣрно, следъ неуспѣха си въ Стара Загора, макаръ и дълбоко сътресенъ, Стамболовъ е тръгналъ къмъ Сръдна гора съ тъменъ предусетъ, че неговата чета отъ 70 въоръжени хора му е вече една тежестъ. Казахъ: да се мисли, че той е искалъ да пощади живота на тѣзи свои вѣрни мъже е неубедително, дори и наивно. Хората на голѣмъ мащабъ чувствуватъ много силно самооценката си и не се жертвуватъ поради малки подбуди. Наложително е да допуснемъ, че той се е погрижилъ да разреши правилно изхода отъ трагичното положение на народното дѣло въобще и онова на четата и себе си въ частностъ.

Въ своето писмо отъ 29 августъ до комитета въ Букурещъ Стамболовъ иска да знае, кога Тотю войвода и Панайотъ Хитовъ „ще излѣзатъ“ т. е. ще се явятъ съ хайдушкитѣ си чети сръдъ народа. Значи, той не е догматично противъ хайдутството—все още! Но писмото си младиятъ апостолъ пише преди жестокото проваляне на цѣлото начинание въ Стара Загора, т. е. той го пише при перспективата, че възстанието въ Тракия е избухнало. Въ такъвъ случай ще трѣбва да се въпрѣгнатъ въ борбата наличнитѣ борчески групи отъ всички видове, нали?

Но сега отъ цѣлото замислено съ широкъ

замахъ начинание оставало е на лице тази чета отъ 70 въоръжени тракийци. При това Стамболовъ и четата не сж въ Стара планина, а въ най-разлѣтатата частъ на Сръдна гора, само на нѣколко к. м. отъ града, където учителътъ Момчевъ прави предъ турцитѣ съкрушителни за цѣлото народно дѣло разкрития. Не е било мислимо да не се открие отъ войскитѣ такава чета, особено при различнитѣ обстоятелства. А по цѣлото течение на Тунджа (между Сръдна гора и Стара планина) се редятъ стратегични турски села. Сжшото е комай и по цѣлото продължение на Стрема подъ и надъ Карлово. Едно движение на 70 души въоръжени българи при тѣзи условия (и при психичното съкрушение, че дѣлото е пропаднало и нито може да се иде нѣкому въ подкрепа, нито може да се очаква отъ нѣкъде помощъ), би значело — романтизмъ или отчаяние.

Ето, прочие, поводитѣ, които обясняватъ странното решение на Стамболова, да разпусне цѣлата старозагорска чета и да тръгне самъ на северъ. Къмъ това обяснение би додало убедителностъ и вѣроятната скрита надежда у Стамболова, да оцѣлѣе отъ крушението и да се яви съ възможно голѣма бързина въ търновско, за да спаси каквото може отъ революционната организация (отъ „комитетътъ“) следъ предателствата на Момчева. Разбира се, тази надежда е допустима у Стамболовъ само при наличния сигуренъ предусетъ (интуиция), че взетото решение (разпусчане на четата) ще е най-предвидливото и най-разумното сръдъ явната безизходностъ.

Последвалитѣ събития доказватъ наличността и безпогрѣшността на тоя водителски предусетъ.

Отъ 70-тѣ въоръжени старозагорци сж се спасили всички, освенъ двама (брата Жекови), които не сж си скрили оръжието, та когато били открити (въ една кошара) отъ турскитѣ потери, водили сражение и сж загинали юнашки. (Легендата, че съ тѣхъ е билъ и самъ Стамболовъ, но е успѣлъ да си пробие пѣтъ презъ веригитѣ на турската потеря, — е само легенда).

Безпогрѣшността на водителския предусетъ се подчертава и отъ обстоятелството, че Стамболовъ наистина успѣва да прехвърли Стара планина и да се озове срѣдъ вѣрнитѣ си хора въ Търновския окръгъ.

VII

Волева мощъ. Пакъ странно решение. Друго писмо на Стамболова.

Следъ предателствата на учителя Момчевъ въ Стара Загора настрѣхнали сж Търново, Горна Орѣховица, Шуменъ, Русе: въ тия пунктове властта е изпоарестувала всички първи комитетски хора. Това, обаче, не е попречило на Стамболовъ: той прониква до Свищовъ и съ съдействието на брата Бръчкови успѣва да прехвърли Дунава.

Въ Ромъния борческитѣ редове сж били дълбоко смутени отъ новитѣ предателства въ България. При това настъпило е и страшно безпаричие. Ето при тѣзи обстоятелства Стамболовъ спрѣлъ въ Букурещъ и пише на „Кольо Тиховъ“ (Никола Обретеновъ) въ Гюргево:

„ . . . Азъ досущъ не виждамъ¹⁾, затова не мога да дойда въ Гюргево.

¹⁾ Безпаричие.

„Намислилъ съмъ да зема да издавамъ единъ хумористически вестникъ. Чакамъ да ни пратятъ 6-тѣхъ лири на Илариона (Драгостиновъ), за да накупимъ книга.

„Твърде ми е жалко за горкия Михалъ (отъ брата Жекови отъ Стара Загора²⁾). Пропадна му младостъта безъ слава и полза. Но ще се намѣрятъ отмѣстителци за мжкитѣ и униженията на родни.

„Келешъ Кольо! Нали щѣше да пращашъ пари, бе фукара? Или и ти, като намѣри топло мѣсто и топка, забрави, че ние гладуваме и спиме на вестницитѣ. Гиди юнаци — голтаци!

„Мжча се, приятели, да бжда весель. Пѣя, смѣемъ се, но сѣкой пѣтъ съмъ умисленъ. Като пѣя, сѣкашъ че оплаквамъ нѣкого. Опустѣло сърдцето ми, сѣкашъ че сж липсали отъ мене мойта сила, мойта подпорка.

„Изгубихме! . . . Изгубихме най-добритѣ си приятели. Опропастихме добрата работа. . . Изгубихме! . . . Кой може да проумѣе всичката безмѣрна бездна на тая проклета дума.

„Отъ сега нататкъ на намъ, тѣхнитѣ приятели и другари, остава да живѣемъ за едно отмѣщение.

„Но доста! Тази пролѣтъ — тогава ще видимъ. Вашъ С. Стамболовъ³⁾).

Изглежда, че Никола Обретеновъ е намѣрилъ срѣдства, защото въ Гюргево, при него, се събиратъ сега всички. Така се организира Гюргев-

²⁾ Единъ отъ двамата убити отъ турцитѣ старозагорски четници на Стамболова

³⁾ Изъ архивата на Н. Т. Обретеновъ. Преписътъ е направенъ отъ госпожа Обретенова.

скиятъ комитетъ — начело съ Христа Ботѣвъ, Стамболовъ и Олимпи Пановъ. Тукъ се разпредѣля България на четири революционни окръзи, всѣки съ свой началникъ, за да може, въ краенъ случай, всѣки окръгъ да действува самостоятелно, т. е. безъ огледъ ще успѣе ли движението въ другитѣ окръзи.

Сега Стамболовъ задържа за себе своя Търновски окръгъ. Все пакъ се вижда, че волята у него да организира правилно възстание съ групирана възстанническа войска не е поколебана. За окръженъ центъръ той избира Горна Орѣховица. И край вербуването на борци около Търново, той разпоглежда до комитетитѣ въ по-далечнитѣ градове да организиратъ чети и да ги отправятъ за деня на възстанието до Горна Орѣховица. Писмото — заповѣдъ въ такъва смисълъ до Русе е запазено въ архивата на Никола Обретеновъ. Въ изпълнение на тази заповѣдъ Русенци организиратъ въоръжена чета, изискватъ за войвода човѣкъ отъ Шуменъ и за деня на възстанието (1 май 1876 г.) отправятъ четата за Горна Орѣховица.

Всичко това е отъ значение за преценка на волевата мощъ у Стамболова. Той е преживѣлъ съкрушителенъ крахъ при Стара Загора презъ септемврий; едвамъ е успѣлъ да спаси главата си; прехвърлилъ е Стара планина при голѣмото възбуждение на турцитѣ следъ разкритията на учителя Момчевъ; можалъ е да мине Дунава, за да се види при гладнитѣ и отчаяни около Ботѣва хора въ Румъния. Но вече презъ м. ноемврий той пакъ дига тукъ песници и говори за „отмъщение на пролѣтъ“. Не е ли взело у него връхъ младежкото

лекомислие? Той едвамъ стѣпва въ 22-рата си годишна възраст...

Въ цитираното писмо до Никола Обретеновъ Стамболовъ издава, колко дълбоко е почувствувалъ неуспѣха си въ Стара Загора. Може би, съвестно му е дори за сждбата на двамата четници, защото все пакъ той, Стамболовъ, се е спасилъ, а тѣ съ загинали. И тъкмо за тѣхъ той казва: „Но... ще се намѣрятъ отмъстителни“. Това е толкова много българско, че даже трогва. Съ какво друго нашиятъ народъ е отстоявалъ своето право за съществуване презъ петъ вѣка азиатско владичество, ако не е била изработена въ народната душа тъмна и непобедима отмъстителностъ?

Но въ сждото цитирано писмо Стамболовъ съобщава, че е намислилъ да почне хумористиченъ вестникъ, — чака дори обещани пари, за да купи хартия. . . Хумористиченъ вестникъ само два месеци следъ главоломния неуспѣхъ въ Стара Загора! Не, това е, на гледъ, необяснимо. . .

Въ сждностъ то е пакъ поразително върна проява на българска психология. Ние сме обезвѣренъ народъ: затворенъ въ себе си, невеселъ. И сме изгубили смѣха си: хуморътъ у насъ е сарказмъ, е взаимна гавра, взаимно оплюване. Тоя характеръ на българския смѣхъ е тѣй всеобщъ за старо и младо, за мъже и жени, че всѣка най-обидна закъчка средъ насъ веднага се подхваща отъ всички и се превръща въ прѣкоръ често отвратителенъ. Само затова, може би, хуморътъ е единственото оржие, отъ което се бои дори най-нечувствителниятъ българинъ. И само хуморътъ (нашиятъ, българскиятъ) е срѣдството за постигане най-голѣма

популярностъ у насъ (Дѣдо Славейковъ, Ботйовъ, Свирчо Петковъ, Захари Стояновъ, Алеко Константиновъ).

Така замисълътъ на Стамболова да почне хумористиченъ вестникъ (само два месеци следъ Старозагорското крушение) трѣбва да се таксува като предусетно (интуитивно) налучкване единствено правия пжтъ за ново обнадеждаване и за ново настървяване къмъ борба на моментно покрусения български духъ. Значи, и въ тая замисълъ за хумористиченъ вестникъ трѣбва да виждаме у Стамболова едновременно прозрение въ народния духъ и пакъ въплочение на несъкрушима волева мощъ.

За щастие, не е потрѣбвалъ тоя „остенъ“ т. е. не е станало нужда отъ хумористичния вестникъ, който Стамболовъ гласялъ да почне. Отъ България се е стекла въ Гюргево такава голѣма вълна отъ узрѣли за саможертва бунтовници, че веднага се е минало къмъ работа.

Известни сж подробноститѣ по участието на Търновския окръгъ въ Априлското въстание презъ 1876 г. Центърътъ — Горня Орѣховица е пострадалъ отъ предателство. И планътъ на Стамболова да групира възстаническа армия пакъ не се е приложилъ. Русенската чета е пристигнала на време до Горня Орѣховица, но намѣрила града обсаденъ отъ турска войски и се е прѣснала. Габровската чета на Дюстабанова не просъществувала повече отъ седмица: била е разбита, а войводата Дюстабановъ е билъ заловенъ отъ врага. Борила се е по-упорито само Бѣлочерковската дружина въ Дрѣновския манастиръ.

А и при тоя крахъ Стамболовъ е останалъ твърдъ. Спасилъ се е по едно щастие следъ обаядането на Горня-орѣховица отъ турцитѣ: случилъ се е (при извършеното предателство) въ Търново. Той се крие отначало при своитѣ вѣрни самоводчени (село при Търново). А после извършва нѣщо, което стои и сега въ паметта на търновци, като класическа легенда. Почватъ турскитѣ бѣсилки. Българскитѣ възстаници се държатъ предъ сжда — и предъ мъченическата смъртъ — горди до екзалтация. Познатъ е презрителниятъ куплетъ на Бачо Киро, издекламиранъ предъ турска воененъ сждъ. Но още по-внушително е държането на Цанко Дюстабановъ. Той е билъ нѣкога съученикъ (въ Цариградския лицей) съ самия царствующъ сега султанъ. Това се е знаело отъ християни и турци. И ето султанътъ лично се е заинтересувалъ отъ сждбата на своя съученикъ, та турцитѣ сж станали извънредно внимателни къмъ заловения като воевода протеже на султана. Навѣрно, това държане е отговаряло и на установеното отъ сждебното следствие обстоятелство, че Цанко Дюстабановъ е билъ, въ сщность, противъ всѣка възтаническа акция и противъ една въоръжена борба въоще. И само въ последния моментъ (следъ предателството въ Горня-орѣховица), поканенъ отъ съгражданитѣ си да застане на чело на предприета въоръжена акция, той се е подчинилъ на тѣхната воля, потребенъ вижда се, отъ появилата се предателска низостъ въ племето му. Така всички сж очаквали — следъ залавянето му, — той предъ сжда да заяви, че е билъ и е противъ въоръжена борба

и по тоя начинъ да бжде пощаденъ отъ турцитѣ т. е. да не „омаже вжжето“. Но Дюстабановъ е изне-надалъ еднакво и своитѣ, и врага. Той е далъ на турцитѣ достоенъ политически процесъ; казалъ имъ е открито: „ние си искаме земята“, т. е. че българитѣ мратъ и ще мратъ по турскитѣ бѣсилки, защото не могатъ вече да понасятъ чуждото владичество. Ето това държане на Габровския вождь трѣбва силно да е затрогнало Стамболова. И въ трагичния день, когато бѣсятъ Дюстабанова, Стамболовъ се е промъкналъ въ Търново. Това е било лудостъ. Отказалъ му е подслонъ даже зетъ му! Все пакъ упоритиятъ Стамболовъ е намѣрилъ възможность да се укрие. И на утрото, преоблеченъ като циганинъ вжгляръ, той се е сврѣлъ срѣдъ турскитѣ тѣлпи и е присѣтству-валъ на тежката българска трагедия: — пратилъ е последна цѣлувка на голѣмия габровецъ, когато тоя ученъ българинъ, покоренъ на народната сѣдба, но и вѣренъ на политическото му ново-рождение, спокойно е увисналъ на турското вѣже. Тоя случай отбелязва по-късно и Д-ръ Константинъ Иречекъ въ своя „Български дневникъ“ (томъ II, стр. 426).

VIII

Презъ освободителната война. Чувство на само-цена у националенъ вождь.

Ако приемемъ, че Стефанъ Стамболовъ (следъ преживѣното въ борбитѣ за освобождение) се е вече надѣхалъ съ оная вѣра въ достоинства на своя народъ, която е ореолъ на предшественика

му — Васила Левски, ще трѣбва да се съгласимъ, че той въ края на краищата и самъ се е надѣхалъ съ самовѣра и несъзнателно се е почувствувалъ срѣдъ бойцитѣ въ тоя достоенъ свой народъ не само генералъ, но и главнокомандващъ.

А избранниците на сѣдбата — хората нада-рени съ духовна свръхсила — и безъ това се раж-датъ съ голѣма подсъзнателна мѣрка за своята цена.

Ето, така трѣбва да погледнемъ на Стефанъ Стамболовъ, когато ще преценяваме неговото дър-жане презъ освободителната руско-турска война.

Все пакъ отбѣгването на Стамболовъ да влѣзе въ Българското опълчение т. е. стоенето му далечъ отъ самата огнена линия на войната не би се оправдало съ нищо и би било едно осжди-телно самомнение, граничаще съ маниачество, ако той преди това не е водилъ вѣоржжана дейность т. е. ако не е ималъ случаи да излага живота си за бждещето на своя народъ и на своята страна.

Недопустимо е, наистина, да се мисли чо-вѣкъ и да се чувствува роденъ за народенъ вождь, а следъ като до 22 годишната си възраст не е излагалъ никога живота си за дѣлото на своята страна, да остане безучастенъ и тогава, когато мжжетъ отъ народа му гинатъ въ ужаситѣ на една съ неизвестенъ още край война! Такова държане е присѣще само на бездушни карьеристи.

Случаятъ съ Ботйовъ е единствено логич-ниятъ: той не би билъ Ботйовъ, ако не бѣше участвувалъ съ оржжие въ рѣка, (безразлично като войвода или като редникъ), щомъ е избухнало въ страната възстание. Защото той преди това не е ималъ случай да излага главата си въ такъва, про-повѣдвана отъ самия него, борба.

Остава, обаче, откритъ въпросътъ: къде е Стефанъ Стамболовъ при обявяването на освободителната руско-турска война и какво той борави, щомъ не се ангажира въ българското опълчение?

По устното твърдение на живи сподвижници въ Търново, щомъ се разчува за турскитѣ жестокости следъ Сръдногорското възстание, Стамболовъ минава въ Ромъния и предприема работа, която отговаря на неговото самочувство, като народенъ вождъ: той влага всичката си стихийна енергия въ създаване комитети сръдъ българитѣ въ Ромъния, въ Бесарабия и въ Херсонската губерния — за подпомагане пострадалитѣ въ България. И както подобава на достолепенъ общественикъ, той при самата тази своя работа потърсва сръдства за своята издръжка чрезъ личенъ трудъ: става учителъ въ голѣмата българска паланка Кубратъ.

Ето така обявата на освободителната Руско-турска война заварва Стамболова учителъ. И при позива за рекрутиране на българско опълчение той — само 22 годишенъ — ще да се е видѣлъ предъ морално изпитание. Българското опълчение се организира не отъ българскитѣ комитети, не дори отъ българскитѣ общини въ Русия и въ Румъния, а отъ руското военно командване. Това опълчение не ще е „помощна войска“ (Русия разполага съ неизчислима маса обучени набори!), а само плака да зацѣлитѣ на войната. И естествено, въ така сформираното опълчение дори фелдфебелитѣ и сержантитѣ ще бждатъ руси. А българитѣ ще сж само редници т. е. изравнени, обезличени (и еднакво псувани и хокани при обучение — както

е редъ въ всички войски по свѣта). Руското военно командване не е могло да допуша, че сръдъ борящитѣ се за освобождението си българи има вече изпитанъ кадъръ отъ ржководни лица въ въоръжената борба. Сжщото се случи дори и у насъ — при военната кампания срещу Турция презъ 1912 г. Свикахме „Македонско опълчение“, а го повѣрихме само на началници, които бѣха обучени въ нашитѣ офицерски школи и въ нашитѣ казарми! И македонскитѣ войводи — комай до единъ — не влѣзоха въ строя на това опълчение. Тѣ или се зачислиха като нестроеви, или образуваха набързо свои чети и своевожно нахлуха въ Турция. Едвамъ после, презъ всеобщата война, нашето военно командване се досети да даде на македонскитѣ войводи началнически постове въ опълчението, та така да се организира Македонската дивизия.

Не можете безпричино, само въ името на граждански дългъ, да понижите въ една война до редници ония, които сж съ проявено началническо достойнство и съ изработена началническа психология. Това е деградиране, значи, е наказание. И никой не би се подложилъ доброволно на такъво изискване. Че и не трѣбва! Защото самата войска дисциплина налага началникътъ да стои въ всѣко отношение по горе отъ редника. Каква ще е тази войска, въ която фелдфебели биха командвали на офицери! Нашиятъ блѣскъвъ воененъ теоретикъ и храбъръ офицеръ — покойниятъ полковникъ Борисъ Дранговъ — сръщналъ въ всеобщата война редникъ отъ македонската дивизия, който спрѣлъ началнишкото му внимание съ внушителния изразъ на своето лице. Полковникъ Дранговъ се обърналъ къмъ войника съ известния своя бащински тонъ:

- Юнакъ, какъ те викатъ?
- Павелъ Христовъ, г-нъ полковникъ.
- Павелъ Христовъ? Отъ Битоля?
- Тъй вѣрно, г-нъ полковникъ.
- Ти ли се, бе Павле? Глупости! Че ти за редникъ ли си? Върви съ мене!

Павелъ Христовъ бѣше ржководителтъ на Битолския революционенъ окржгъ. Човѣкъ достолепенъ, непротенциозенъ, изпълнителенъ, а едновременно и блѣскъвъ агитаторъ и организаторъ! Но дошло време да се воюва наредъ съ цѣлата българска армия, и човѣкътъ влѣзълъ въ опълчението, като редникъ. Обаче военниятъ теоретикъ Борисъ Дранговъ (който командуваше полкъ въ Македонската дивизия) веднага решилъ: Павелъ Христовъ не може да бжде редникъ.

— Това е противъ духа въ една армия! — нагъртилъ той предъ Павелъ Христовъ. И му възложилъ задачата, да си подбере хора отъ полка и да продоволствува последния. . .

Условията, при които се е рекрутирало Българското опълчение въ освободителната руско-турска война, не сж позволили на Стефанъ Стамболовъ да постъпи въ него. И той се е чувствувалъ толкова правъ въ своята изработена вече началническа психология, че е тръгналъ изъ българскитѣ колонии да надѣхва младитѣ — да влизатъ масово въ опълчението. Но самъ е останалъ внѣ отъ него, — останалъ е да чака своето мѣсто въ развиващитѣ се събития.

IX

На изпитание. Новъ критиченъ моментъ.

Стефанъ Стамболовъ се явява въ Търново веднага следъ настаняването тукъ на руското военно командване. Той е непознатъ на последното. За помощникъ на губернатора („вицегубернаторъ“) въ Търново бива назначенъ Драганъ Цанковъ. При него, за чиновникъ въ губернаторството, е билъ нареденъ и 22 годишниятъ Стамболовъ — на вѣрно, по препоръка на видни търговци. Драганъ Цанковъ е общественикъ, оформенъ въ Цариградъ — съ психичната подкваса на ориенталска школа („византийска“). Той лѣскателно „котка“ хората около себе си, а въ душата си е самомнителенъ. Тоя типъ човѣкъ е психично чуждъ на всѣки хъшъ, още повече, когато тоя хъшъ е Стамболовъ, който срѣдъ младитѣ сега е живата сѣнка на загиналия Ботйовъ, а при това е и вчерашниятъ замѣстникъ на Василя Левски (особено тукъ, въ Търновския окржгъ и въ Търново). Още при първа срѣща „вицегубернаторътъ“ и „подчинениятъ чиновникъ“ ще да сж се почувствували и ще да сж се взаимно отблѣснали. Но Драганъ Цанковъ е знаелъ, разбира се, съ кого има работа. И като цариградски политикъ той е погалвалъ съ кадифени ржкавици „черната котка“, която се е протрила о нозетѣ му. И пакъ съ такива ржкавици той е потърсилъ да го отстрани отъ пѣтя си. На това ще го е потикнало и обстоятелството, че Стефанъ Стамболовъ, като бившъ одески семинаристъ (при това съ руска подкваса като идейникъ и като човѣкъ съ знания и начетеностъ въобще), скоро ще

е станалъ свой срѣдъ младитѣ руси около князь Черказки (голѣмъ и напредничавъ икономистъ и философъ, сѣщинскитѣ организаторъ на нова България, починалъ, за жалостъ, преди да довърши работата си). Щомъ се получава заповѣдъ отъ руското военно командване, да се подготви всичко за свикване на първия въ България войнишки наборъ, Драганъ Цанковъ врежда въ списъцитѣ и Стефана Стамболовъ. . . По късно Д-ръ Константинъ Иречекъ ето какъ отбелязва тоя случай въ своя „Български дневникъ“ (томъ II, стр. 38), „Драганъ Цанковъ, презъ време на окупацията: като търновски вице-губернаторъ, искалъ да вземе Стамболова за войникъ при първия наборъ, ала тоя набърже се записалъ за учителъ въ едно село и така се е спасилъ“.

Не ще е било, разбира се, само това изпитание, което е понесълъ Стамболовъ презъ перипетитѣ на войната. Може би, драцило е очитѣ на самитѣ му съграждани, че той, организаторътъ на възстания, сега е нѣкакъвъ чиновникъ, когато хората му сж съ пушка въ ржце изъ бойнитѣ полета. Това е допустимо. Стамболовъ е само 22—23 годишенъ!

Но настѣпва голѣмо колебание въ успѣха на руското оржжие. Османъ-паша се окопава въ Плъвенъ, та ангажира за неговото обсаждане стохилядна руска войска и още толкова ромънска. А въ Тракия се явява съ нова войска Сюлейманъ паша, разбива рускитѣ авангарди, подлага всичко на огънь и сѣчь, минава Срѣдна гора и се нахвърля върху Шипченския проходъ въ Стара планина.

Става нѣщо страшно: отъ стопанското срѣ-

дище на северна България трѣбва да се продоволствува, както армията около Плъвенъ, така и тая на връхъ Шипка. И това продоволствуване трѣбва да се върши при тогавашнитѣ пѣтни съобщения и съ тогавашнитѣ превозни срѣдства! А при това Търновскитѣ окржгъ се залива съ многохилядни бѣжански семейства отъ Тракия — необлечени, гладни и ужасени. . . Изтрѣпва и мѣстното население: нѣма ли да последва и неговата участъта на тракийцитѣ?

Разбира се, населението все още е въ унесъ предъ изгрѣлото слънце на тъй дълго очакваната избава отъ азиатското иго. Проговорва, обаче, и робскитѣ егоизмъ. На това помага и изобилието отъ руски пари — отъ „рубли“. Избликва и завладява душитѣ ориенталската безогледна спекула и робската алчностъ.

Така продоволствуването на руската войска става все по-трудно и по-скѣпо. Настѣпватъ дни, когато рускитѣ военоначалници вече не криятъ своя потресъ: този ли е народътъ, за освобождението на който тѣ воуватъ?

Ето въ тоя моментъ се хвърля въ действие — съ своята стихийна енергия — Стефанъ Самболовъ: той организира продоволствени команди, зема камшикъ въ ржка и почва реквизиции преди всичко отъ своитѣ села около Търново.

И, разбира се, чувствува наново възмуцението на съгражданиитѣ си. У българитѣ нѣма граждански традиции. Робството е заличило дори обикновената смисленостъ при преживѣване на голѣми събития, каквото е било това затѣгане на войната. Тогасъ никой е нѣмалъ представа, колко

е трудно да се продоволствува даже десет хилядна армия, щом тя е групирана на едно място. А въ случая трѣбва да се прехранва комай само отъ Търновския окръгъ поне половината отъ Плевенската обсадна армия и цѣлата войска на Шипка. Има дни на гладъ! (Моятъ хазяинъ нѣкога въ Казанлъкъ, Кидикчията, ми разказваше простодушо: „хукнахъ съ челедѣта си да бѣгамъ и прехвърлихъ Стара планина. Видѣхъ тукъ много руска войска, която гладуваше. Хората даваха мило и драго за парче хлѣбъ! Така азъ се досетихъ: намѣрихъ свои родове въ едни балкански колиби, съортачихъ се съ едного отъ тѣхъ, слѣзохъ „на габровския пѣтъ“, па почнахъ да пържа мекици. И натрупахъ пари!...)

Всичко това съгражданитѣ на Стамболова не сж сквасали (поне въ своята маса). И, навѣрно Стамболовъ е срещалъ презъ тѣзи дни на изпитание погледи, пълни съ упрѣци даже отъ най-блзкитѣ си.

Тоя случай отъ тежки за Стамболова дни отбелязва полковникъ Кисовъ въ своитѣ спомени за българското опълчение на Шипка. Полковникътъ по-късно е билъ емигрантъ въ Русия (следъ преврата на 9 августъ). И както всички такива (макаръ високо интеллигентни хора), той си е останалъ надѣханъ съ ненависть къмъ Стамболова. Така Кисовъ разказва въ своята книга, че презъ критическитѣ дни на Шипка той (тогава поручикъ или подпоручикъ отъ руската армия), срѣщналъ Стамболова съ камшикъ въ ржка изъ търновскитѣ улици и му е ужъ казалъ: „Г-нъ Стамболовъ, единъ младъ мжжъ като васъ трѣбва сега да е

не съ камшикъ, а съ пушка въ ржка“. На това Стамболовъ билъ отговорилъ: „Ще ме видите вие после“. И Кисовъ заключава съ сарказъмъ: „Видѣ го после България“. Той подразбира събитията следъ 9 августъ. Ако приемемъ горния разговоръ за вѣренъ, все пакъ България не е чакала години, за да види Стамболова съ неговата непоколебимостъ: това е станало много по-скоро — още следъ Берлинския договоръ.

Х.

Следъ Берлинския договоръ Стамболовъ и Кресненското възстание. Всенародното изпращане на князь Дондукова.

Руската армия е предъ Цариградъ. И на Санъ-Стефано е предиктуванъ договоръ за миръ, който създава Българска държава въ действителнитѣ народности граници на племето ни. Всички българци считатъ това за естествено и се готвятъ съ пълна сериозностъ да организиратъ държавата си. Но — ето гръмъ изъ ясно небе: събралата се европейска конференция въ пруската столица оповестява известния Берлински договоръ.

Българскиятъ трагизъмъ въ оня моментъ е безграниченъ. Свиканото наскоро въ Търново Учред. Нар. събрание се колебае презъ цѣли десетина дни, дали да пристѣпи къмъ работа или да бойкотира създадената въ Берлинъ българска държава т. е. да се откаже отъ учредяването ѝ и да се разстури. . .

Най-после благоразумието надвива: представителитѣ се прекланятъ предъ волята на Европа и пристѣпватъ къмъ работа — да организиратъ мал-

кото българско княжество, границитѣ на което само случайно прехвърлятъ Стара планина западно, та обхващатъ и София съ Кюстендилъ. (Географската наука тогава е чертаяла Стара планина отъ Ихтиманскитѣ височини по Рила и Осогово, та само за това въ княжеството се вмѣква и югозападна България).

Въ Учредителното Народно събрание не участвува Стамболовъ. И въобще въ това събрание не участвуватъ хората на ботевския кръгъ — бунтаритѣ, хъшоветѣ.

И ето предъ зиналата за народното бждеще пропасть възсѣпва се стихийната воля на Стамболова — довчерашиятъ замѣстникъ на Левски. Разумно е било, Българ. Учредително Нар. събрание да се преклони предъ Европа, но това значи ли, че е било наложително Македония наново да подложи вратъ на турския яремъ? Не, тамъ е трѣбвало да се прояви отпоръ срещу турцитѣ, срещу Европа, срещу свѣта. . .

Ако рускитѣ войски бѣха държали въ ржцетѣ си всички български земи, задачата би била, сравнително, по лека. Но руситѣ държатъ отъ Македония само северната частъ — Горно Джумайско. Всички други земи тамъ сж още въ турски ржце.

Така — за да се даде отпоръ въ Македония срещу Берлинскитѣ решения, трѣбвало е да се заработи пакъ на старата основа: тайни революционни комитети, тайно въоръжаване и на край възстание.

И Стамболовъ се залавя на работа. Той има вѣрния усетъ на конспираторъ: трѣбва да се действува предпазливо т. е. безъ знанието на руското

военно командуване. И се почва отъ Търново: основава се и комитетъ за цѣлѣта — съ секретаръ Стефанъ Стамболовъ. (Такъво писмо е запазено въ архивита на охридския владика дѣдо Натанаилъ. Тази архива сега е въ библиотеката на Илинденската организация). Следъ това Стамболовъ повиква отъ Русе своя нераздѣленъ „фукара“ Колю Тиховъ (Никола Обретеновъ), който вече се е завърналъ отъ заточение. Тѣ заедно се озоваватъ въ Кюстендилъ. Тукъ е дѣдо Натанаилъ — Охридския владика. Тукъ сж още всички македонски българи, които сж участвували въ освободителната война като бойци въ българското опълчение. Тукъ сж и маса македонски войводи и харамии. Очевидно, това е запалителенъ материялъ, готовъ да възпламне!

И се почва трескава работа: създаватъ се комитети въ Македония (устройва се каналъ за нелегално движение дори до Охридъ), трупа се оржжие, организиратъ се възстаннически отряди. Въ рускитѣ войсковы части, които сж окупирали Горнйо-Джумайско, има двама офицери отъ кавказкитѣ войски. Тѣ, привлечени въ движението, тръгватъ изъ перинскитѣ карпи, като сжщи черкези, и запалватъ главитѣ на българскитѣ колибари: ще нападнатъ турцитѣ въ Сѣрското поле, ще грабятъ...

Така предприетото движение добива шуменъ характеръ. Сведения за него пристигатъ най-после и до князь Дондуковъ-Карсоковъ, който е организаторъ на Българското княжество (следъ смъртта на князь Черказки). А частенъ секретаръ (и преводачикъ) на княза е българинътъ Олимпи Па

новъ, другарь на Стамбова отъ Гюрговския комитетъ. Олимпи Пановъ ще да е открилъ на княза, кой е Стамболовъ. И трѣбва да му е обяснилъ, че съ Стамболова работата въ Македония може да вземе сериозенъ характеръ.

А и така е станало. Семейството на Стамболова пази две писма отъ тоя исторически моментъ. Тѣ сж обширни, писани отъ Кюстендилъ. Стамболовъ съобщава на „Благотворителния“ комитетъ въ Търново:

„Понеже отецъ Натанаилъ е доста старъ, за да може да води живота на единъ революционенъ организаторъ, то той не отиде самъ при възстаницитѣ по селата, но натовари менъ съ тая работа“.

Съ това пълномощно отъ Натанаила Охридски Стефанъ Стамболовъ минава на 15 декемврий 1878 г. въ неокупираната отъ руситѣ гранична Македония, кждето сж струпани въоръжени македонски чети за борба срещу нашествията на турски низами и башибозуци. Споредъ писмото, той се придружава само отъ нѣкой си Мирославъ Хубмайеръ. Стамболовъ тукъ свиква събрание, нарежда планъ за организация и за възстание на пролѣтъ (1879 г.) и съобщава въ писмото си, че селата по Краище, които били на брой 70, решили да издържатъ четитѣ до на пролѣтъ.

Въ сжщото писмо Стамболовъ съобщава, че на 5 януарий 1877 г. той ще заведе и дѣдо Натанаила Охридски въ Горня Джумая на събраниято, въ което —

„Ще имъ дамъ единъ планъ, какъ да се работи вжтре въ Македония и каква организация

да си въведе мѣстното българско народонаселение, за да може на пролѣтъ да избухне възстание по всичкитѣ по-важни мѣста въ Македония“.

Писмото продължава:

„Ако и От. Натанаилъ отначало да не искаше да се съгласи да пратимъ емисари въ Македония, които да наредятъ въ нея комитети, каквито имаше въ Тракия и въ България на 1876 г., то азъ го принудихъ да се съгласи, защото инакъ нашето предприятие не ще има желаня успѣхъ“.

Въ второто си писмо, още по-обстойно, писано следъ 3 февруарий 1879 г., Стамболовъ дава изложение за направеното презъ тия 3—4 нови революционни месеци:

„Като видѣхме, че не е възможно да се води възстание само съ нападение отъ границитѣ, то решихме да направимъ вжтрешно възстание“, се казва въ обширното писмо. За тази цѣль Стамболовъ организиралъ голѣми чети подъ „предводителството на четирима воеводи: Караискако, Стефо, Павле и Каракоста“. Четитѣ нахлули въ Македония и следъ „незначителни“ две сражения съ турцитѣ, успѣли да слѣзатъ на Вардара при моста на Демиръ Капия. Тукъ тѣ вземали „на пусия моста и върнали трена назадъ. Сетне минали рѣката Вардаръ и при селото Клисурса имали една битка съ турцитѣ, която траяла осемъ часа“. Следъ това сражение едната отъ четитѣ отива къмъ Воденъ, а другата — къмъ Битоля. „Въ Мориевско къмъ четата на Караискако се присъединили до 500 души мѣстни възстаници, въоръжени съ свое оръжие“.

Ето прочие, какви опасни размѣри взема пред-

приетото отъ Стамболова въоръжено движение въ Македония!

И въ Кюстендилъ се явява самъ организаторътъ на Българското княжество — князь Дондуковъ — Корсаковъ съ своя частенъ секретарь Олимпи Пановъ. Споредъ устното свидетелство на Дѣдо Колю Обретеновъ (живъ още — въ Русе), князътъ е повикалъ Стамболова при себе си и му е ужъ казалъ, че забранява предприетото: „ще обърна топоветъ си срещу васъ“. Въроятното е, че Стамболовъ (който като одески семинаристъ говори добре руски) ще да е повелъ разговоръ на по другъ тонъ. И князь Дондуковъ (осведоменъ отъ Олимпи Пановъ, кой е Стамболовъ) ще да му е говорилъ за опасното международно усложнение, което би се създало отъ едно македонско движение въ оня моментъ. Берлинскиятъ договоръ е ударъ срещу Русия. И никой въ Европа не ще допустне, че българитъ на своя глава сж предприели движение въ Македония. Това движение ще се отдаде на руситъ, ще предизвика продължение на войната и въ края на краищата може границитъ на Турската империя да намърятъ пакъ Дунава. . .

Презъ тоя мжченъ день Дѣдо Никола Обретеновъ е видѣлъ сълзи въ очитъ на коравия Стамболовъ, който се е отказалъ отъ предприетото.

Навѣрно, въ тази Кюстендилска срѣща съ князь Дондуковъ — Корсаковъ, Стамболовъ е приелъ да сътрудници въ организирането на новото българско княжество: той е билъ назначенъ за началникъ въ вътрешното министерство (формално — подначалникъ, защото шефове въ всички учреждения сж били руси).

За характера на срещата въ Кюстендилъ нѣма други данни, освѣнъ свидетелството на Дѣдо Никола Обретеновъ. Но не може да има съмнение, че князь Дондуковъ е почувствувалъ Стамболова. И се е постаралъ да го направи свой привърженикъ (князътъ не е скривалъ желанието си да заеме българския престолъ). Така трѣбва да се е дошло и до известна близость на Стамболова къмъ князь Дондукова. Това е поличало скоро.

Споредъ Берлинския договоръ българскиятъ престолъ не може да се заеме отъ руски князь. Така Князь Дондуковъ-Корсаковъ е трѣбвало да напустне страната. Развълнувала се е цѣла България: ще изпращатъ пълномощника на царь-освободителя! Стекли се депутации отъ всички кѣтове на княжеството. А — нали? въ такива случаи ораторътъ, който ще изрази чувствата на цѣлъ народъ, се опредѣля съ съгласието на изпращаната висока особа. Дори и самата речъ се преглежда предварително отъ него, защото е актъ отъ международно значение.

И ето тукъ излиза на лице Стефанъ Стамболовъ: нему се възлага да държи прощална речъ къмъ княза—организаторъ на България — и въ неговото лице да изрази чувствата на българския народъ къмъ царь-освободителя, къмъ освободителката Русия и къмъ проявената въ Берлинъ убийственна жестокость на западния свѣтъ къмъ насъ.

Това предпочитане на Стамболова трѣбва да е станало по изричното желание на князь Дондуковъ. Защото тогава Стамболовъ е само чиновникъ (подначалникъ въ вътрешното министерство).

И е чуждъ на оформилитѣ се вече български официални срѣди. Той не е участвувалъ въ Учред. Нар. Събрание. И не е ималъ още случай да прояви своя ораторски даръ. Наистина, познатъ е като авторъ на популярни пѣсни. Но срещу това ние имаме тогава обаятелната ораторска фигура на митрополитъ Климентъ — авторътъ на „Иванку убиецътъ не Асена“. Имаме извънредно популярниятъ поетъ Дѣдо Славейковъ. На лице сж още голѣми общественни фигури — народни вожди и блѣскави оратори, — като Дѣдо Цанковъ и Д-ръ К. Стоиловъ. Наистина, допустимо е, че тъкмо защото речта, която ще се държи, представя актъ отъ деликатно международно значение, то тя не бива да се възложи на очертали се вече политици, които утре ще бждатъ министри на България и, значи, ще сж принудени да боравятъ и въ тайната дипломация. Но дори така да е, все пакъ издигането на Стамболова въ тоя моментъ не може да е работа на самото правителство. Защото министерскиятъ съветъ се състои изцѣло отъ лица, които не само сж чужди на бунтарството, но сж и проявени (въ Учред. Нар. Събрание) противници на всѣко лѣвничарство.

Не, случаятъ трѣбва да се обясни съ македонската акция на Стамболова, т. е., че се дължи на ония негови лични отношения съ князь Дондукова, които почватъ отъ Кюстендилската среща.

А държаната речъ е била толкова силна, че наистина е сътресла душитѣ: имало е и гласни ридания. Ето съ тази речъ почва държавническиятъ възходъ на Стефана Стамболовъ.

X.

Загадка.

Организаторътъ на новосъздадената България — князь Дондуковъ Корсаковъ — напуша страната, следъ като свиканото въ Велико-Търново Българско учредително Народно събрание избира за българския престолъ нѣмецътъ князь Александъръ Батемберга.

Въ това Учредително Народно събрание не участвува никой отъ Ботевския кръгъ — т. е. никой отъ проповѣдниците и ръководителитѣ на въоръжената борба противъ ттрското иго. Лицата отъ тоя кръгъ — до последния човѣкъ — или сж загинали по планинитѣ и турскитѣ бесилки и кланета; или сж на заточение изъ Мала Азия; или пъкъ сж още въ курткиѣ на току-що разпуснатото българско опълчение.

Въ Учредителното Народно събрание не участвува дори Стефанъ Стамболовъ. И не защото той едвамъ е завършилъ 23 годишната си възраст: Д-ръ Константинъ Стоиловъ е само съ една година по-възрастенъ отъ него, а е отъ първитѣ членове и оратори на това събрание.

Руското военно командване, начело съ князь Дондуковъ-Корсаковъ, назначава българско правителство, съставено отъ заваренитѣ легални предни люди въ страната т. е. отъ лица, които сж били чужди на предходящата въоръжена борба. И съ това правителство руското командване изработва наредбата за свикване на Българско Учредително Народно събрание. А тая наредба е такава, че въ събранието попадатъ за депутати само благомис-

лящи първенци на народа. Въ него сж членове по право българскиятъ черковенъ клиръ — владичитѣ ни. После — назначени (а не избрани) депутати сж люде на компетенцията: дипломирани юристи, лѣкари, политици. На трето мѣсто — назначени сж за депутати видни представители отъ българския търговски и имотенъ слой, дори и такива, които сж се издигнали въ чужбина. А посоченитѣ отъ самия народъ депутати сж избрани чрезъ подгласници. Изборитѣ сж станали по обичайния додтогава начинъ: събератъ се „комшиитѣ“ въ всѣко село или въ всѣка градска часть и „полюбовно“ опредѣлятъ своя „подгласникъ“, като го взематъ изъ дотогавашнитѣ си представителни тѣла: нѣкого изъ „старейшинитѣ“ си т. е. общинаритѣ или нѣкого изъ „епитропитѣ“ т. е. черковнитѣ настоятели. Така „полюбовно“ посоченитѣ подгласници сж били все лица, които сж легално изплавали въ преднитѣ обществени слоеве при турското владичество. Прочие, тѣзи подгласници, свикани въ околийскитѣ центрове, сж избрали за депутати въ Учредителното Народно събрание пакъ нѣкого изъ своята срѣда.

Ето тѣй въ първото наше Велико Народно Събрание („учредителното“) не е попадналъ за депутатъ нито единъ човѣкъ отъ Ботевския кръгъ, нито единъ „революционеръ“.

А още въ първитѣ заседания на това събрание става нѣщо необяснимо: голѣмото мнозинство отъ депутатитѣ се обявило противъ назначенитѣ отъ руското вненно командване български министри!

За тѣзи министри сж държали владичитѣ —

до единъ; нѣколко известни търговци и имотници и нѣколко видни лица отъ „компетенцията“ (Д-ръ Стоиловъ, Д. Грековъ).

Така се е очертало нѣщо странно: грамадното мнозинство отъ представителитѣ на благомислието въ страната т. е. хората на легалната борба при турското владичество сж се дигнали срещу . . . вчерашнитѣ си водители: владичитѣ и заможнитѣ си първенци!

Нѣщо повече: отъ това „опозиционно“ мнозинство се е изработила една колективна и непоколебима творческа воля, която е „радикалска“ т. е. крайно лѣвичарска. Учредителното Нар. Събрание изработва — при буйни пререкания съ владичитѣ и заможнитѣ първенци — една конституция, която за онова време е най-свободолюбивата въ Европа. Дава се безусловна свобода на религиозната и гражданска съвестъ (на печата и на живото слово). Създава се правно положение, чуждо и до днесъ въ държавното устройство на съседнитѣ ни народи. На администрацията се отнема всѣко право да се намиса въ спороветѣ — имуществени, търговски и битово морални — между гражданитѣ: тия спорове ще се разглеждатъ или отъ народни избранници (кметоветѣ въ селата) или отъ заклетни граждански сѣдии (мирови, окръжни, апелативни, касиционни). Правото на избирателъ има всѣки гражданинъ навършилъ 20 годишна възраст — безъ всѣко ограничение. То може да се отнеме нѣкому само съ влѣзла въ сила сѣдебна присѣда за извършено престѣпление. Правото на избираемъ има всѣки гражданинъ, навършилъ 30 годишна възраст. А добитото изборно достойние („мандатъ“)

може да бжде обезсилено пакъ или само чрезъ влѣзло въ сила съдебно решение (което би отнимало гражданскитѣ права на изсранныя), или по решение на народнитѣ избраници. Изборната система е прѣка (не чрезъ подгласници) и предвижда тайно (чрезъ бюлетини) гласоподаване. А най-странното, най-чудното въ всички тия „радикални“ положения, които Учредителното Нар. Събрание е вложило въ Българската конституция, е нѣщо досущъ революционно: страната ще се упкавява само отъ „Народно събрание“ — безъ горна камара (безъ сенатъ или държавенъ съветъ) — нѣщо, което е познато въ историята на народитѣ само при разгара на революции.

Кжде е ключътъ на тази загадка, на тази необяснимостъ въ нашата нова история?

Въпросътъ е тълкуванъ у насъ — въ печата и въ общеграждански събрания — всѣкакъ, Даванитѣ обяснения се свеждатъ къмъ два извода. Споредъ едни, разгадката е, може би, въ тайнитѣ въздействия на руската дипломация. Въ Берлинския трактатъ за създаване на Българско княжество е прокаранъ единъ членъ, който е твърде недвусмисленъ: българскиятъ престолъ не може да бжде заетъ отъ руски князь. Очевидо, волята на европейскитѣ сили е: новото българско княжество да бжде не само съ независимъ държавенъ глава, но дори и съ такъвъ, които би клонилъ къмъ западнитѣ съперници въ източно европейската политика на Русия.

Руската дипломация не е могла да се опълчи открито срещу това решение на Берлинския конгресъ: държанието особено на Англия е било до-

сущъ застрашително. И ето за да подбие явнитѣ домогвания на западнитѣ сили, руската дипломация е намѣрила, може би, интересъ да вѣрже рѣцетѣ на бждация български държавенъ глава (взетъ отъ нѣкой изъ европейскитѣ владетелни домове).

А съ изработената българска конституция наистина се е постигало това. Създаваниятъ отъ нея крайно свободолюбивъ правовъ редъ въ княжеството е отнимало на държавния глава възможността, облегнатъ на войската и на полицията, да тласне страната въ противонародна политика. А съ прекараната въ сжщата конституция парламентарна система държавниятъ глава е билъ поставенъ на тръне. При липсата на горна камара (сенатъ или държавенъ съветъ) всѣко несъгласие между народното събрание и княза е могло да доведе до крайности: или князътъ да разгони събранието, или то да се обяви за конвентъ. . .

Така допушането, че „радикалскиятъ“¹⁾ характеръ на изработената българска конституция е, може би, продиктувано отъ руската дипломация, — това допушане не е досущъ неоснователно. За всѣки случай текстътъ на изработената въ Търново конституция, представенъ за удобрение на царь-освободителя въ Петербургъ, бива подписанъ безъ всѣка уговорка. . .

Но веднага следватъ събития, въ които мжно може да се вникне само отъ горното становвище.

¹⁾ „Радикали“ биватъ наричани отпървомъ българскитѣ либерали, които сж мнозинство въ Търновското Учредително събрание.

всичко „бащата“ на Търновската Конституция Петко Каравеловъ не е никикъвъ нихилистъ. Като студентъ, той само проявява черти на изключително обдаренъ младъ човѣкъ¹⁾. После той служи като преподавателъ въ военна гимназия. И далечъ преди освободителната Руско-турска война действува като славянофилъ: идва въ България, да види майка си, а на връщане се отбива въ Букурещъ при своя бацю Любена Каравеловъ и го съветва: да изостави революционнитѣ боравения, „България ще бжде освободена по другъ пътъ“²⁾.

А допусчането, че българскитѣ депутати въ Учредителното Нар. събрание сж толкова непроевѣтени, щото учениятъ Каравеловъ е можилъ безконтролно да прокара въ изработваната конституция идеитѣ на френската революция — това допусчане е досущъ своеволно. Въ Учредителното Народно събрание около Петка Каравеловъ има толкова депутати съ европейско образование, колкото сж и около назначеното отъ руското военно командване правителство. Съ последното сж преди всичко владицитѣ ни на чело съ блѣскавия писателъ и ораторъ Климентъ Бриницки — авторътъ

¹⁾ Преди всеобщата война въ България е дошелъ единъ бѣлоградъ московски професоръ. Още съ слизанието си въ София, той е запиталъ за Петко Каравеловъ. Професорътъ е билъ неговъ състудентъ отъ Москва. А когато е узналъ, че Каравеловъ е вече покойникъ, учениятъ човѣкъ се е прекръстилъ и казалъ: „Между всички насъ презъ моето студентство въ Москва, Петко Каравеловъ бѣше най-блѣскавата и най-авторитетна фигура“.

²⁾ Вижъ книгата ми „Реформаторъ — Петко Каравеловъ, психологически очеркъ“, Пдѣвень 1934 г.

на драмата „Иванко“. Къмъ него сж още двамата най-крупни политически фигури за живота на страната ни презъ оня исторически моментъ: Д-ръ К. Стоиловъ и Д. Грековъ. Д-ръ Стоиловъ е английски възпитаникъ — свършилъ е Робертъ колежъ въ Цариградъ. Той е нѣмецъ по дисциплина на ума: свършилъ е юридически факултетъ при най-стария германски университетъ — Хаделбергския. И още — Д-ръ Стоиловъ е френски ученъ: следъ като е свършилъ въ Хаиделбергъ, слушалъ е цѣла година лекции при първитѣ френски знаменитости въ Парижъ. А Д. Грековъ е юристъ, дошелъ отъ Румжния, където е билъ въ редоветѣ на първитѣ адвокати: силенъ и подвиженъ умъ, виушителна фигура и блѣскъвъ ораторъ. — А около Каравелова, освѣнъ лица съ европейско образование, сж още Драганъ Цанковъ и Дѣдо Славейковъ. Първиятъ е най-дълго живѣлия нашъ държавникъ, та е познатъ на мало и голѣмо въ страната съ основнитѣ черти на своя натюрелъ. Единъ политикъ затворенъ за всѣкакви книжни идеи: практикъ. Създалъ се като общественикъ въ Цариградъ, той е изцѣло чуждъ на какви да сж революционни навѣи. А дѣдо Славейковъ е самобитенъ българинъ съ проблѣски на гениалностъ. Той е самиятъ български духъ отъ преди освобождението. И двамата тѣзи зрѣли въ оня исторически моментъ водители на народни маси олицетворяватъ основната черта въ характера на народа ни: непоколебима упоритостъ. Изключено е тѣзи люде да се увлекатъ по идеи, чужди на живота въ своята изостанала страна.

Нѣма съмнение, епохални идеи, затвърдени

съ много гражданска доблестъ и съ много човѣшка кръвь, каквито сж идеитѣ на френската революция. прехвърлятъ морета и планини невидимо, комай като епидемия. Дали не е случаятъ и у насъ такъвъ?

Условиата, при които се развиватъ първитѣ политически борби у насъ, не даватъ значително мѣсто за твкъво обяснение на нѣщата. Въ Учредителното Народно събрание се водятъ само съкратени дневници отъ писари, — нѣма стенографи. Тѣхното печатене се бави, защото нѣма още вестници, нѣма периодически печатъ. При това въ цѣлата страна липсватъ пжтни съобщения (освобождението заварва у насъ едничко кжсата желѣзопжтна линия Русе — Варна). И естествено, самата поща е тѣй още неуредена и толкова е бавна, колкото мжчно може да си въобразимъ сега. Пжтува се отъ вжтрешността на страната до столицата комай съ седмици. При такъво състояние на нѣщата движението на идеи (че дори предметнитѣ агитаци и пр. за дадени избори) става индуктивно отъ човѣкъ на човѣкъ, а не чрезъ свикване на събрания. Нѣма плъзване на агитатори отъ града къмъ селата, а наопаки — селото изпраща свои единъ двама люде въ града (обикновено „на пазаръ“) за „новини“.

Ето при такива условия изборитѣ за дветѣ първи законодателни Нар. Събрания у насъ даватъ мнозинство на „радикалитѣ“. Очевидно, не може да става дума за популяризиране на нѣкакви далечни идеи, нито въобще за „демагогско“ проагитиране на широкитѣ народни маси.

И ако, при все това, избирателитѣ въ гра-

мадното си мнозинство стоятъ непоколебимо на искания, отречени отъ новоизбрания князь, отречени отъ духовенството и отъ преднитѣ слоеве на държавнически улегналитѣ водители, — не става ли наложително да се приеме, че тѣзи „радикалски“ искания застѣпватъ известни назрѣли болки и вѣжделения срѣдъ широкитѣ народни маси у насъ, т. е., че възникналитѣ още въ Учредителното Нар. Събрание политически борби се потикватъ не отъ вжншни вѣздействия, а отъ вжтрешни сили — народниятъ битъ, имуществени отношения и отъ заварени стопански мжчнотии и неуредици?

Стефанъ Стамболовъ, организаторътъ на възстание въ необятното Старо-загорско поле, е пзнавалъ най-добре тѣзи вжтрешни сили, които се криятъ задъ очерталото се въ Търново политическо дѣление. И щомъ се насрочватъ изборитѣ за първото Законодателно Народно събрание, той напуца административно-организаторската си служба въ София и макаръ да е само 24 годишенъ (значи, безъ право на избираемъ), развѣва знаме за нова борба. Живиятъ още съвременникъ на събитията тогава Божилъ Райновъ разказва:

— Една заранъ срещнахъ Стамболова, излиза отъ Вжтрешното министерство. Кжде? — питамъ го.

— Подадохъ, казва, оставка. Ела да те вода въ Търново.

— Защо?

— На избори: ще пометемъ консерваторитѣ! Ето, това е: представителитѣ на улегналитѣ

обществени слоеве сж обявени за люде, които задържат живота въ заваренъ мухалъ, т. е. сж консерватори. Срещу тѣхъ сж се обявили двамата стари политици отъ комай цѣлия периодъ на нашето възраждане — Дѣдо Славейковъ и Драганъ Цанковъ. А ето къмъ тѣхъ се присъединява вчерашниятъ замѣстникъ на Васила Левски, олицетворителтъ на Ботевския духъ въ нашитѣ въоръжени борби срещу турското иго — Стефанъ Стамболовъ.

Така се пониса зовъ въ цѣлата страна:

— Доу консерваторитѣ!

И тѣ биватъ „помѣтени“ отъ политическата арена съ такъва непоколебима колективна воля, че за оня исторически моментъ тя се явява като необяснима загадка. Наистина, какви сж тѣзи вътрешни сили на българския животъ, че предъ тѣхъ се поваля авторитетътъ не само на улегналитѣ и най-заможни обществени слоеве, но се проваля авторитетътъ и на целия нашъ черковенъ клиръ, за издигането на който само до преди 8 години тогава цѣлиятъ народъ — съ жени и деца — е гонѣлъ гръккото духовенство отъ чеквитѣ и е викалъ: „искаме свои, български владци“?

Край на книга първа.

АНТОНЪ СТРАШИМИРОВЪ

Anton Strashimirov

ДИКТАТОРЪТЪ

КНИГА ВТОРА

СОФИЯ

ПРЕДГОВОРЪ КЪМЪ КНИГА ВТОРА

Великитѣ покойници срѣдъ единъ народъ сж най-високата точка отъ творческия рѣстъ на гражданственостъта въ него. И съ тѣхъ не бива да се партизанствува. Въобщие не бива да се партизанствува съ сѣнкитѣ на заслужили къмъ страната покойници. Защото тѣхниятъ животъ е различна история на народа имъ. А историята е урокъ за всички.

Проникнатъ отъ това съзнание, азъ преди близо три десетилѣтия написахъ характеристика за Стефанъ Стамболовъ, която озаглавихъ „Диктаторътъ“. Споредъ даннитѣ, които бѣхъ събралъ още тогава, Стамболовъ се очертаваше подъ перото ми, като стихненъ образъ съ изключително високи качества.

Но хората, въ реда на които бѣхъ тогава като гражданинъ, изпаднаха въ дълбоко смущение отъ моята възторжена характеристика. Преди всичко тѣ не можаха да повѣрватъ, че азъ смѣтамъ за „великъ покойникъ“ единъ „тиранинъ“ — азъ, лѣвичарътъ, който бѣхъ измелъ (макаръ и като екзалтиранъ младежъ) доста участъци презъ неговото управление. А после — тѣ не разбираха, какво собствено азъ постигамъ съ такъва „ненавременна характеристика“.

Така бѣше въ всички партии у насъ, уви! Не се търсѣше истината, а още по-малко правдата.

Нѣмаше какво да правя тогава, — трѣбваше да се свия: младъ бѣхъ, нѣмахъ куража да се дигна противъ авторитетното мнение на хора, които искрено тачахъ. И захвърлихъ работата си въ купа отъ многото почнати и недовършени замисли.

Но ето презъ последното десетилѣтие пътувахъ постоянно изъ злополучната сега наша страна и — срѣдъ живитѣ още спомена изъ градове и села за Стамболова постепенно въ съзнанието ми той се очерта наново като действително най-стихненъ образъ между всички голѣми фигури въ новата ни политическа история. Така азъ заработихъ пакъ. Разширихъ нѣкогашната си бѣгла характеристика: превърнахъ я въ голѣмъ трудъ, който обосновахъ и осмислихъ съ спокойствието и увѣреностъта на сегашнитѣ си години.

Но и днес хората около мене (макаръ и чужди на всѣка партийностъ) пакъ сж въ смутъ. Тѣ недоумѣватъ преди всичко, защо азъ — художествениятъ писателъ — трѣбва да се занимавамъ съ психологията и характеристиката на покойни партийни шефове? А за диктатора Стамболовъ, когото и до днесъ мнозина органически ненавиждатъ (по-стара памѣтъ), отъ всички страни слушамъ все едното и сжщото:

— Рано е още да се преценява той!

Ето това вече азъ отъ моя страна досущъ не мога да разбера. Нима и сега, 40 години следъ трагичната смъртъ на единъ могущъ трибунъ и властенъ граждански вождь, — нима и сега не е време за неговото историческо преценяване? Но кога ще е най-последно време? Тогава ли, когато историческиятъ урокъ отъ вчерашния нашъ день ще бжде вече безпредметенъ и голѣмитѣ човѣшки фигури въ него ще бждатъ интересни само за университетски семинари?

Народътъ ни е въ безпжтица. Време е наново да отмѣримъ силитѣ си. Отъ това се движа. И съзнавамъ — поне за работата си върху Стамболова, — че се нагърбихъ съ тежка задача. Тя ме задължаваше да се откъсна отъ всички идейни и чувствени увлечения презъ моя животъ. А това ме сътрисаше. Но бѣше наложително! Защото не виждахъ, кой отъ съвременницитѣ ми би извършилъ тази работа що-годе успѣшно. Тримата голѣми властници — Петко Каравеловъ, Стефанъ Стамболовъ и Д-ръ Константинъ Стоиловъ — не сж обикновени даровитости. Тѣ сж творчески натура на широка ржка т. е сж хора не само на воля и характеръ, не само на знания и мисль — не! Тѣ сж хора и на подсъзнателенъ предусетъ за нѣщата. Прочис, тѣхната всестранна преценка изисква не само кабинетна добросъвестностъ, но и художествено проникване.

А. Страшимировъ.

Малко история

Стефанъ Стамболовъ се явява на политическата арена веднага следъ закриване на Учредителното Народно Събрание — при първитѣ законодателни избори. И програмата му е много кжса: „Да пометемъ консерваторитѣ“.

А при очерталитѣ се въ Търново два политически лагера, къмъ консерваторитѣ е миналь и цѣлиятъ черковенъ клиръ — владицитѣ. Нѣщо повече: последнитѣ още въ Учредителното Народно Събрание сж заели ржководно мѣсто въ тоя лагеръ. Така — програмата на Стамболовъ „да пометемъ консерваторитѣ“ не изразява ли идейната насока на Ботевския кръгъ отъ предсвободителната борба, а именно: „Долу царе, папи, патриарси“?

Апостолскиятъ периодъ отъ живота на Стамболова изключва така положения въпросъ. Младиятъ човѣкъ е вече политически наредъ съ Ботева; тѣ и двамата не се отказватъ отъ възможно споразумение съ руското императорско правителство за освобождението на България; самъ Стефанъ Стамболовъ се ползува отъ съдействието на Графъ Игнатиевъ въ Цариградъ; по-късно той се сближава съ князь Дондуковъ-Корсаковъ по ор-

ганизирането на Българското княжество и съумява да се издигне предъ него тъй, че когато князътъ напуща България, посочва Стамболова за ораторъ, който да изрази въ неговото лице чувствата на Българския народъ къмъ Царя-Освободителъ.

Прочие, Стамболовъ стѣпва на политическата арена въ свободна България досущъ отърсенъ отъ бунтарскитѣ идеи на българскитѣ революционни комитети.

Но всичко това не измѣстя сѣщината: почнатата борба е преди всичко срещу авторитета на българската черква. Следъ бързото разтурване на първото Законодателно Нар. Събрание, изборитѣ се произвеждатъ отъ консервативно министерство, което се председателствува отъ митрополитъ Климента. Прочие, въ името на какво се води тази борба и какъ тя успѣва?

Руското военно командване още при първитѣ мѣроприятия привлича въ политическитѣ борби у насъ и духовенството: не само всичкитѣ ни митрополити сѣ депутати въ Учредителното Народно събрание, но и председателъ на това събрание е първиятъ български екзархъ Антимъ.

Това отговаря на руския битъ и духъ: Русия тогава е все още въ вълнитѣ на срѣдновѣковния теократизмъ. А отговаря то еднакво както на бита и духа въ разгромената Турция, тъй и на реда въ живота на гръцкия народъ.

Случаятъ, обаче, не е такъвъ съ бита и духа въ нашия народъ. Още при наченкитѣ на нашето

народно възраждане, макаръ първитѣ лъчи да възпламватъ изъ манастиритѣ, все пакъ начело на народното движение се издигатъ свѣтски водители — учители, черковни настоятели, градски и селски старей.

Черковната борба у насъ е строго свѣтски: за национално самоопредѣляне. И то не въ книжна смисълъ, не за да се служи въ черквитѣ на роденъ езикъ (въ досущъ малко кѣтища изъ страната гръцизмътъ е успѣлъ да изгони черковнобългарския езикъ отъ богослуженията и отъ училищата.) Въ Турция, като теократична държава, духовенството играе свѣтска роля: и последниятъ селски свещеникъ има предъ турскитѣ власти значение на народенъ застъпникъ. И ето: цѣлъ български народъ се дига да иска своя черковна независимостъ, преди всичко за да бжде „раята“ застъпвана предъ властитѣ отъ свои духовни пастири т. е. въ „мензилишитѣ“ и при всички други случаи българитѣ да не бждатъ защишавани (а по-право шпионирани и клеветени) отъ гръцкитѣ владиици.

Така черковната борба у насъ е строго свѣтска, като се движи по канавата на гражданския животъ въ една теократична държава каквато е Турция. Затова практическата целъ на тази борба е по скоро едно стѣпало въ нашето възраждане, а именно: въ предстоящото свѣтско борчество на българския народъ да се отстрани първата пречка — шпионското око на гръцкитѣ владиици.

Това личи на всѣка стѣпка въ развиващитѣ се тогава събития. Още черковната борба не е овѣнчана съ учредяването на Българската екзархия, а х. Димитъръ и Стефанъ Караджа вече съ

кръвта си написватъ знамето на утрешния день: „Свобода или смъртъ“. И едновременно съ Всенародния Черковенъ съборъ въ Цариградъ, който учредява екзархията (1870 г.), въ България Василь Левски почва организирането на всенародни революционни комитети за въоръжена борба срещу турското владичество. Дори има една подробностъ, която поражява съ своя комай мистиченъ характеръ. Участвувалитъ въ Цариградския Черковенъ съборъ народни първенци, които учредяватъ Българската Екзархия, сж си устроили фотографическо табло — за назидание и радост на поколенията. И ето въ най-крайната дъсна точка на това табло се намира и едно невръстно момче, 15—16 годишно. Странна загадка е, какво търси това момче въ срещата на Черковнитъ старейшини? Защото то е... Стефанъ Стамболовъ, утрешниятъ замѣстникъ на апостола Левски и послешниятъ диктаторъ на свободна България! . . .¹⁾

А съ учредяването на българската Екзархия борбата съ гръцката Патриаршия далечъ не е завършена. Всички българи, които сж минали къмъ Екзархията, сж били отлъчени отъ „Майката черква“; самата Екзархия е била обявена за схизма-

¹⁾ Оригиналото табло се пази и до днесъ у живи още дейци отъ преди освобождението. Виждахъ го у стареца х. Мичевъ въ Карлово. После това табло е било префотографирано и тогава невръстното момче е било заличено отъ него — види се, като не подходяще за историческото значение на таблото. И наистина, участието на невръстния още Стамболовъ въ тази фотографическа снимка е една случайностъ. Тогава той е на пътъ за духовната семинария въ Одеса, като ученикъ — степендиантъ на Търновското училищно настоятелство.

тична. Така при всѣка екзархийска митрополитска епархия е останалъ и гръцки владика. Нѣщо повече: голѣма частъ отъ българскитъ земи — отъ Одринско до Албания — Високата порта е изоставила подъ гръцки митрополити. И българинътъ се е видѣлъ предъ зинала опасностъ: народътъ е билъ черковно раздвоенъ.

Ето при това положение екзархийскитъ дейци и всички благомислящи люде въ страната сж се видѣли затиснати отъ тежка грижа, а именно: формалното на гледъ раздѣляне на българитъ (екзархисти и патриархисти) не ще ли се превърне въ религиозно-догматична вражда? Грижата не е била напраздна. Дори освобождението на България не заличи изведнажъ ненавистъта между екзархисти и патриархисти въ Хасково. А комай въ всички градове на Одринско и Македония (че дори по селата въ цѣли околии, както бѣше въ Сѣрското поле) гъркоманитъ българи се отчуждиха отъ българското възраждане. Това отчуждаване бѣше на мѣста толкова силно, че по-късно гъркоманитъ минаха въ сѣрбоманство . . .

Тази грижа е обзела като тъмна мъгла душитъ още при учредяването на Българската Екзархия. Защото въ Ромъния Любенъ Каравеловъ е вече пѣялъ: „Свободата не ще екзархъ, иска Караджата“. На къде при тоя кръстопътъ?

Ето така се е наложило на екзархията — на Българския черковенъ клиръ — да потърси опора въ легалнитъ — „турцизиранитъ“ — елементи срѣдъ народа. Задачата е била: Високата порта да почувствува у българския народъ политико-стопанска вѣрностъ къмъ цѣлостъта на Отоманската

империя, та по тоя път да се придобиятъ известни правдини за нацията или поне досущ да се отстрани гръкоманската (патриаршистката) опасност.

Това държане на новооснованата Българска екзархия не е било нито неоправдано, нито безнадежно. Въ Цариградъ вече се е набрала 80,000 българска колония (споредъ проучванията на покойния директоръ на статистиката у насъ Кирилъ Поповъ). Тази многохилядна колония е идеала отъ всички търговски центрове на българскитъ земи — отъ Дунава до Егея и отъ Черно море до Шаръ и Пиндъ. Тя е застѣпвала разрастналата се вече българска търговска и общопроизводителна сила въ тѣзи земи. А естествено, колкото тази стопанска сила на нацията се е разраствала, толкова по опредѣлено се е насочвала тя къмъ всички пазари на Отоманската империя. И тъкмо тоя неясенъ и неосъзнанъ въ началото икономически движи и раздухва нашето народно възраждане¹⁾. Българскитъ търговски слоеве, въ съперничеството си съ съответнитъ слоеве у гърци, евреи и арменци, сж се групирали около знамето на националното обособяване. И тъй като разрастналото се така съперничество се движи по канавата на турското държавно стопанство, туркофилството вече и у българскитъ търговски слоеве се превръща първично въ инстинктъ, а после и въ политическо съзнание. Само така може да се обясни проникването на българи до най-високитъ постове въ империята. Цензорътъ на гръцката патриар-

¹⁾ Вижъ книгата ми „Нашиятъ народъ“, София 1922 г.

шия, най-близката до халифа-султанъ въ оня моментъ политическа личностъ, човѣкътъ който снема и качва дори везиритъ въ Отоманската империя, е българинътъ Турко Васибеки (Велико Христовъ отъ Върбица); котленецътъ Богориди е вече не само турски князь, но е национално прононсиранъ българинъ; нашиятъ книжовникъ Гаврилъ Кръстевичъ е комай въ положение да ръководи външната политика на империята — е главенъ секретаръ на външното министерство при Високата порта. . .

Прочие, готовността на новооснованата българска Екзархия да се облегне изцѣло върху легалнитъ елементи въ народа и съ тѣхъ, като епечели довѣрието на Високата порта, да отстрани досущ гръкоманската опасностъ т. е. да обедини черковно цѣлия народъ — тази готовностъ не е била нито неоправдана, нито безнадежна.

Но самото това здраво благомислие на екзархийскитъ идеолози е криело заченкитъ на ново и не по-малко опасно народно дѣление, отколкото е блио черковното.

Западна Европа се тресе отъ идеитъ на новото време. Гражданскитъ борчески кипежи тамъ проникватъ и въ Русия. А тукъ добиватъ образование преднитъ редове на новитъ български поколения. И идеитъ на запада се пренасятъ отсамъ Дунава. При това зачестилитъ победоносни руско-турски войни, като разоряватъ и обезвѣрватъ владетелитъ турци, надѣхватъ заробенитъ християнски народи съ надежда за близка избава.

Така новитъ поколения въ България изпадатъ въ политически кипежъ: въоръжената борба

срещу турското владичество става възделение на самитъ широки народни маси.

И кипва непримиримо гражданско дѣление. Политическото благомислие — чрезъ легална дейност да се постигне черковно обединение на нацията — бива обявено за гражданска низостъ: благомислящитъ се клеймятъ като „турски мекерета“. А благомислящи сж владицитъ, свѣтскитъ екархийски идеолози и комай цѣлата 80,000 българска колония въ Цариградъ — представителитъ и ржководителитъ на българското национално стопанство! И тѣ отстояватъ, разбира се, своята политическа правота: за тѣхъ разшеталитъ се изъ мирния народъ бунтари сж „луди глави“, „чакъни“, че дори и... турски агентъ-провокатори!¹⁾

¹⁾ Цѣли 20 години следъ освобождението на България известниятъ голѣмъ капиталистъ въ Казанлъкъ Димитро Папазоглу твърдѣше досушъ искрено, въ най-топли разговори, че Василъ Левски билъ... турски шпионинъ! А тоя Димитро Папазоглу бѣше такъвъ горещъ българанъ, че свързването на Източна Румелия. Папазоглу е билъ депутатъ, избранъ редовно въ Казанлъшката околия, значи, ползувалъ се е съ почитъ въ народнитъ маси. Преди да се открие първото народно събрание въ Пловдивъ, българскитъ депутати се събрали на съветъ, да обмислятъ положението. Дипломатитъ сж били изработили такъвъ Органически уставъ за Румелия, че българитъ сж могли да заематъ всички министерски постове („директори“), само ако българскитъ депутати сж били два пжти повече отъ малцинствата. А тѣ сж били съ единъ — двама по-малко отъ исканото число. Но въ свикания частенъ съветъ младиятъ депутатъ отъ Стара-Загора Иванъ Салабащевъ — ученъ математикъ — намѣрилъ такъва формула за гласуване, че българскитъ депутати можело да се укажатъ два пжти повече отъ малцинствата. Отъ всички събрани само Папазоглу е подкрепилъ младия човѣкъ. И когато на-

Ето избухналото така гражданско дѣление още преди освобождението ни е предметъ на разисквания и препирни дори до днесъ. Правятъ се два извода:

1) Първитъ наши владици сж се издигнали като такива при Вселенската патриаршия, та сж имали отрицателнитъ качества на грѣцкитъ владици: безъ национално чувство, себични, „турски еветчии (угодници)“. Затова тѣ, макаръ да сж се обявили за българи, не сж съумѣли да се приобщатъ къмъ народа си, да станатъ негови плътъ и кръвъ, та сж изгубили всѣко обаяние срѣдъ маситъ.

2) Българскитъ заможни слоеве сж се състояли отъ изедничитъ чорбаджии, които сж били органически намразени отъ народа. Затова щомъ владицитъ ни сж се явили и следъ освобождението подъ ржка съ чорбаджиитъ, народътъ ги е осждилъ.

II Народъ и черква

Турското държавно разложение — следъ въкове владичество — не е могло да не се отрази и върху организацията на подвластнитъ народи. У насъ и до днесъ се предаватъ отвратителни анекдоти за нравитъ на грѣцкитъ владици. Но въпрѣки голѣмото разложение, трѣбва да се признае, че нито на турскитъ държавни органи, нито на патриаршиския клиръ не липсва национално чувство и гордостъ, доходящи до саможертва. При

мислената отъ математика формула успѣла, та българитъ сж обезличили малцинствата, вечерята тѣ си устроили веселие комай изцѣло за смѣтка на Димитро Папазоглу!

гръцкитѣ освободителни движения по заповѣдъ на Високата порта цариградскиятъ „Вселенски“ патриархъ е билъ обесенъ предъ патриаршията — за проявенъ непоколебимъ национализъмъ. По сѣщия редъ при нашитѣ освободителни движения първиятъ ни екзархъ Антимъ бѣ низвергнатъ отъ своя санъ и заточенъ въ Анкара—сжщо за непоколебимо народностно чувство. Едновременно Търновскиятъ митрополитъ Климентъ Бранички е авторъ на повестъта „Нещастна фамилия“ и на драмата „Иванку“ — две словесни творения, които сж възбуждали народностно чувство въ поколенията у насъ тѣй, както не е постигалъ никой отъ нашитѣ свѣтски будители. Че и до днесъ доблестното гражданско държане на 90 годишния Симеонъ Преславски не намира съперникъ.

Така допушането, че нашитѣ владици, като изходящи отъ патриаршеския клиръ, били носели отрицателнитѣ качества на гръцкитѣ такива (били турски угодници), — това допушане не отговаря на историческата истина, а при това крие незаслужена обида еднакво и за патриаршеския, и за екзархийския клиръ.

А все пакъ не може да се отрече: ето, народътъ ни остава и до сега чуждъ на религиозната обрядност и авторитетътъ на черковнитѣ ни иерарси въ свѣтския животъ на България е досущъ незначителенъ.

Не се ли дължи това странно явление все пакъ на дълготрайното наше духовно робство подъ Вселенската патриаршия? Не е ли отблъснатъ народътъ ни отъ черковната обрядност само поради духа на срѣдновѣковенъ теократизъмъ (власть раз-

вратна, сребролюбива и пакъ абселютична), какъвто действително е царялъ по цѣлата иерархична стълбица на Вселенската Патриаршия?

Ще трѣбва да се повтори и да се подчертае: гръцкото черковно владичество въ българскитѣ области е било относително. По нашитѣ градове и села сж се ржкополагали за свещенници само българи. И богослужението въ по-голѣмата частъ отъ земитѣ ни се е водило неизмѣнно на славяно-български езикъ (гърцизмътъ е взелъ връхъ и то въ по ново време — само въ градоветѣ). Истината за духа и морала у така подбираното българско духовенство подъ гръцката Патриаршия би могло да се приложи правилото „рибата се отъ главата вмирисва“. Обаче не въ това трѣбва и не въ това може да се търси произхода на странната обще-българска поговорка „вържи попа, да е мирно селото“. Патриаршескиятъ духъ и моралъ витаеше въ черквитѣ и на нашитѣ съседи: гърци, сърби, румъни. Но срѣдъ тѣхъ свещеникътъ не е предметъ на такива унижителни и отвратителни анекдоти, както е това у насъ.

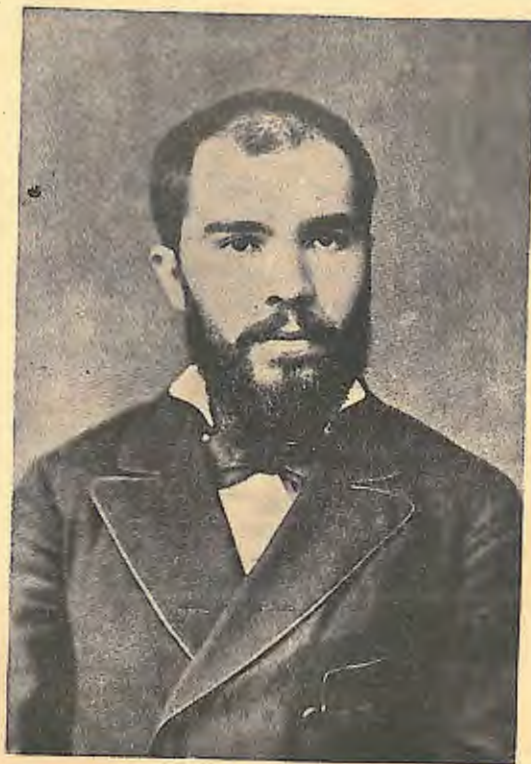
Българскитѣ народни маси (комай въ всичкитѣ наши области) сж преживѣли презъ срѣднитѣ вѣкове религиозенъ мистицизъмъ. Богомилскитѣ ереси сж вълнували народа ни презъ три вѣка. Борбата срещу тѣхъ се е водила, разбира се, отъ официалната черква. И на лице въ борбата е билъ свещеникътъ. Ето въ тази борба най-последно ереситѣ сж взели връхъ. И навѣрно, тогава е потрѣбвало „да се върже попа, за да е мирно селото“.

И до днесъ мужду народитѣ въ Балканския полуостровъ, ние, българитѣ, по духъ сме най-

сродни съ сериозна, осмислена религиозност. Знае се лекото и животинско отнасяне къмъ символитѣ на религията и къмъ емблемитѣ на черквата у сърби и у румъни. У тѣхъ сексуалнитѣ псувни се сипятъ и върху всичко свещенно. Не сж много по-сдържани въ това отношние и другитѣ на гледъ дълбоко религиозни наши съседи: гърци и турци. При най-малкото кипване гъркътъ сипе сексуални псувни „теосу, стравросу, панагиасу“ („Бога, Кръста, Св. Богородица“). А турчинътъ реди „Алахъни, Кандилини“ („Бога, Кандилото“). Ние, българитѣ, не можемъ дори да слушаме това. Наистина, и руситѣ (у които сексуалнитѣ псувни сжщо сж въ употреба) не псуватъ символитѣ на религията и черковнитѣ емблеми. Но не е ли и Русия отъ вѣкове люлка на дълбоко мистични сектантства? За всѣки случай и до днесъ оърбитѣ въ Косово и въ Босна (области, които презъ срѣднитѣ вѣкове сж били обхванати отъ българското богомилство) се отличаватъ отъ шумадийскитѣ сърби по това, че и тѣ, като насъ, не търпятъ сексуалното охулване на черковнитѣ символи и емблеми. Покрайнината Черна, източно отъ Парачинъ въ Моравско, е заселена презъ 18 столѣтие отъ косовски сърби. Тѣ сж вече отъ цѣль вѣкъ подъ властѣта на шумадийскитѣ сърби. И пакъ се чуждятъ отъ тѣхъ — гнусятъ се отъ „циганскитѣ“ имъ псувни.

Ако е вѣрно, че реформаторството въ Западна Европа води началото си отъ българското богомилство, позволено е да допуснемъ, че последното у насъ би се изработило въ нова — по-друга отъ православието — черква. Но погромътъ

СТЕФАНЪ СТАМБОЛОВЪ

Депутатъ 1877 год.

на първото българско царство — следъ страшнитѣ опустошения на руския князь Свѣтослава; последвалитѣ отчаяни войни на Самуила; византийското робство; новитѣ нахлувания на кумани и татари и съкрушителното турско завоевателство най-после, — всичко това е разнебитило племето. Спрѣлъ е постепенно всѣкакъвъ духовенъ животъ въ страната. И маситѣ наново сж се свили подъ официалната черква. Обаче, преживѣнитѣ презъ три вѣка богомилски ереси толкова сж измѣнили психологията на народа ни, че той и до сега е студень, е нехаенъ къмъ религиозната обрядностъ въобще. Надали има другъ народъ срѣдъ християнския миръ, въ който да сж на лице толкова много малки и голѣми поселения безъ черква, дори безъ параклисъ, както е това у насъ! (Селото Угарчинъ въ Северна България, което по статистиката брои 9,000 жители, значи, по-голѣмо е отъ повечето наши околийски градове, нѣма и до днесъ черква!).

Въ нашитѣ борби за черковна независимостъ има моментъ, когато ясно поличва плитката, формалната връзка на българската душа съ черковната обрядностъ. Напомнямъ Унията съ Римската черква. Тя веднага се пригрѣща отъ насалението ни въ затѣнтени кѣтове — Кукушъ, Малко Търново. И това се извършва досущъ искрено: откъснатѣ се отъ православната черква пасоми оставатъ въ унията и до сега! Каточели наистана православната черква е само грѣцка, а не и българска!

Борбата ни за черковна независимостъ е придружена съ политическа ненавистъ къмъ гърцизма. Но основната подбуда е — липса на благоговение

предъ официалната черква, или налична слаба при-
вързаност къмъ нея. И само затова обоянието на
българския клиръ срѣдъ народнитѣ маси у насъ нѣ-
ма черковно-религиозенъ характеръ. А нали въ свѣт-
скитѣ работи е таченъ само тоя, който отговаря
на дадени настроения? И на това ще трѣбва да
се дължи лекото минаване въ опозиция на голѣ-
мото мнозинство представители още въ нашето
Учред. Нар. събрание: тамъ настроенията сж се
създали отъ побуди строго стопански и строго
материялани. Проговорили сж основнитѣ потици
дѣ българската битова гражданственностъ. А тѣ
вж познати и сж общи за нашия човѣкъ отъ
мсички покрайнини. Българинътъ се движи отъ
едно неусипно въздаление: „свое да имамъ, свое
ва работа, господарь да съмъ си“ (Вижъ книгата
си „Реформаторъ“).

III.

Българска битова гражданственностъ.

Биографитѣ на Георги (Сава) Раковски — на-
чинателтъ на нашата организирана борба съ орж-
жие срещу турското владичество — намиратъ, че
когато учениятъ немирникъ най после се е вър-
налъ въ родния си градъ (Котелъ), той тамъ за-
варилъ граждански борби. Градътъ билъ раздвоенъ:
надигала се „сиромашка партия“ срещу „богатска“
т. е. народътъ се подигналъ срещу чорбаджитѣ.
Това е било още въ половината на миналия вѣкъ
(значи, много по-рано отъ епохата, която е залѣла
и източна Европа съ идеитѣ на Френската рево-
люция). Чорбаджитѣ наковладили предъ турската

власть както учения немирникъ Раковски, така
и баща му, та тѣ били хвърлени въ затворъ за
много години. . .

Подобно явление въ българския общественъ
животъ подъ турското владичество се опита да
даде и покойниятъ писателъ П. Ю. Тодоровъ въ
драмата си „Първитѣ“. Събитието е пакъ отъ срѣ-
дата на миналия вѣкъ. То е изъ живота на друга
наша паланка — Елена, родниятъ градъ на поета.
П. Ю. Тодоровъ бѣше съ европейско образование
човѣкъ. Той и самъ произхождаше отъ чорбад-
жийски родъ. И „първитѣ“ борби, споредъ него,
въ Елена сж били „идейни“ т. е. за свобода, за про-
свѣта, за гражданственостъ. А действителността
е по-друга. Споменитѣ сж още живи въ Елена и
позволяватъ проучване. Не тъкмо нови идеи, сво-
бодолубие и нова гражданственостъ сж се зародили
въ градеца къмъ половината на миналото
столѣтие. Борбата е възкипѣла по строго стопан-
ски пжтъ. Тя е била срещу явна и кървава экс-
проприация на общински, черковни и частни гори,
ивии, ливади и дворища — експроприация органи-
зирана и проведена отъ еленскитѣ първенци презъ
периода на улегване следъ страшнитѣ кърджалий-
ски времена. Европейскитѣ владения на Отоман-
ската империя сж били въ пълна анархия, цент-
ралната власть е била за моментъ безпомощна.
Но накрай Цариградското правителство взема
врѣхъ. Това, обаче, дълго не се е чувствувало въ от-
далеченитѣ краища, особено изъ планинитѣ: тамъ
голѣмитѣ поселища все още поддържатъ свои въор-
ужени банди за защита отъ чужди грабители. А
тѣй като такива вече не се явяватъ, преднитѣ

хора въ поселищата почватъ да си служатъ съ въоръжената (ужъ за обща защита) банда: превръщатъ се на безотговорни господари въ поселищата и се отдаватъ на системно заграбване черковни, общоселски и частни имоти. За тази цѣль по-смѣлитѣ граждани биватъ избивани единъ следъ другъ. А началникътъ на въоръжената банда, макаръ и вчерашенъ пандуринъ, лека-полека се изравня по имотностъ съ своитѣ съдружници — чорбаджитѣ¹⁾.

Турцитѣ сж вършили заграбване (експроприация) на българскитѣ имоти презъ всички вѣкове на своето владичество. Но у раитѣ не е имало представа, че срещу турско грабителство е могло да се води каква да било легална борба. Настъпило е фаталистично примирение: „сила му е, — турчинъ е“.

Но между самитѣ раи се е дошло до пълно изравняне: срѣдъ тѣхъ нѣма по-голѣмъ и по-малкъ, — всички сж безправни. И затова когато понѣкога грабителството е ставало отъ рая срещу рая, всѣкога е проговорвало обичайното право: общественото мнение, лична отмъстителностъ и пр. Ако грабителътъ е съумѣвалъ да си опре гърба о турчинъ, народътъ е отсичалъ: нѣма управия! („Когато сждията ти е даваджия, Господъ да ти е ярдѣмджия“). И ограбениятъ е прибѣгвалъ до

¹⁾ Началникътъ на въоръжената банда въ Елена си е издигналъ въ югоизточния край на града къща съ бейски чардаци. Тя стои и до сега, но е запустѣла. „Наказа го богъ“, — разказва населението; — „пресуши му корена! Той изби сумата свѣтъ. — за да насити и чорбаджии, и себе си съ сиромашко благо“.

неписания наказателенъ кодексъ: жестоко е пакостилъ на грабителя си (корени му лозето, измушка му добитъка, подпалва го).

При тѣзи наслоени отъ вѣкове нрави, не е било лесно да се прокара такова системно грабителство, каквото се е почнало отъ чорбаджитѣ непосредно следъ кърджалийскитѣ ужаси. И затова тѣзи грабителства сж били придружавани съ мърки, които сж задушили обичайното право и неписания кодексъ въ нравитѣ на населението. Въвелo се е — чрезъ кърваво насилие — средновѣковенъ редъ: пълно подчинение предъ чорбаджитѣ, подчинение като предъ турци!

Но нали? — това е могло да върви тѣй само презъ периода на колеблива държавна власт. Щомъ, обаче, тя се е затвърдила, у населението въ българскитѣ поселища е проговорила пакъ българската битова гражданственностъ. А основнитѣ побуди въ нея сж: всѣки да си е господарь („свое да имамъ, свое да работя, господарь да съмъ си“).

Странно е, наистина, какъ е могло въ единъ народъ, който е комай изцѣло превърнатъ на турски ратаи, да се запази такъвъ психиченъ стимулъ въ трудовия животъ! Та това стремление къмъ стопанска свобода у всѣки отдѣленъ семейникъ не е на лице въ никой другъ народъ (не е въ такава степенъ поне, както е у насъ).

Презъ срѣднитѣ вѣкове въ нашия животъ сж на лице масови противодържавнически увлечения. Богомилството се изработва въ социално движение. Имаме дори богомилска република около Месемврия. Отъ нея ще да сж би-

ли прогонени; разбира се, болѣритѣ, монастиритѣ, духовенството . . . Всичко това е довело до общодържавническа мѣрка: за да се пре-чупи богомилското противодържавно (центробѣжно) стремление, отменени сж — гласно или негласно — леннитѣ владения на болѣритѣ, т. е. признало се е онова, което селата вече сж извършили на много мѣста, като сж разпредѣлили господарскитѣ земи между тѣзи, които сж ги работили. Така създаденото дребнособствено стопанство е въвело въ духа и въ бита на народа ни индивидуализиранъ демократизъмъ.

Завоевателитѣ турци, обаче, сж идѣли като военна орда: завладѣнитѣ земи се считатъ за прѣка собственостъ на турския султанъ, който при различни случаи раздава на заслужилитѣ си войскари „чифлици“ на ленно владение. Значи, въвежда се наново онова стопанско робство, срещу което българскитѣ маси презъ вѣкове сж се борили първоначално съ мистицизма на религиозници (сектанти), а после и съ опредѣлена социалъ-политическа идеология. При това новитѣ турски „болѣри“ сж идѣли сравнително съ много по-примитивенъ религиозенъ култъ и съ досущъ азиатски стаденъ (не индивидуализиранъ) битъ. Така сж се сблъскали два коренно различни по езикъ, религия и битъ народи. Налагало се е победенитѣ да се примирятъ. И това би станало, ако при турското нашествие нашитѣ области сж били по-гъсто населени. Постояннитѣ войни преди това, обаче, и непрекъсванитѣ грабителски нахлувания на кумани, татари, гузи и пр. е разредило поселищата. Така при турското завоевателство—и при

постепенното имъ настаняванесъ своя общественъ строй и битъ по нашитѣ поселища, — българскитѣ челядници сж се изтегляли — явно или скрито — изъ планинскитѣ пушинаци. Така създадениятъ духъ и битъ на индивидуализиранъ демократизъмъ у българитѣ не се е накрѣнявалъ. Но той е добивалъ и антисоциална черта. У българитѣ нѣма вече единство, тѣ сж лишени отъ държава, отъ родина, отъ всѣко право. Не сж сигурни дори въ новозаселенитѣ планински пушинаци: завоевателятъ прониква постепенно и въ тѣхъ, та едно следъ друго — презъ вѣковетѣ — заграбва горитѣ и пасбищата. И ето нашиятъ човѣкъ прислиза до максимата: „всѣка коза за свой кракъ“ . . .

Тѣзи сж основнитѣ черти на българската битова гражданственостъ. И тѣ ще сж проговорили въ нашитѣ народни маси, щомъ животътъ е улегналъ следъ кърджалийскитѣ ужаси. Чорбаджиитѣ вървятъ подъ рѣка съ властнитѣ турци, но сж сжщо раи т. е. сж еднакво безправни предъ законитѣ въ Турция, както и всички раи. Прочее—срѣщу тѣхъ може българинътъ да поведе легална борба. И тази борба се повежда—надъхана вече не само отъ българската битова гражданственостъ, но и отъ придобитата презъ робството нова антисоциална черта— „всѣка коза за свой кракъ“. Срѣдствата, не се подбиратъ: и чорбаджии, и тѣхнитѣ противници пропѣлзватъ предъ властнитѣ турци: Първоначално турцитѣ държатъ за чорбаджиитѣ, тѣ сж окървавени при грабителствата на обществени и частни имоти, та добиватъ наистина обликъ на „нерязани турци“. Но скоро тѣзи го-

сподарски елементи срѣдъ българитѣ биватъ изоставени отъ турската власть. Империята е централизирана, Цариградското правителство се облѣга на многобройна постоянна армия, а държавнитѣ каси сж досущъ изпразнени — следъ страшното гражданско размирие презъ нѣколко десетки години. Трѣбва да се потърси данѣкоплатецътъ! А поради архаичната данѣчна система въ империята — плаща се десетата частъ отъ произведеното, — държавнитѣ каси чакатъ постъпления не отъ земевладелцитѣ и лихваритѣ, а отъ производителя. И затова властитѣ трѣбва да се явятъ въ защита на последния, както за да е обнадежденъ той въ труда си, така и за да е платежоспособенъ.¹⁾

Така работнитѣ маси скоро почувствуватъ своята цена предъ държавата и открито се надигатъ срещу чорбаджиитѣ. А турската власть не се колебае; тя почва да се намиса досущъ азиатски въ защита на производителя: „пашитѣ“ покачватъ на вжже (безъ сждъ!) нагрозени и наковладени отъ „сиромаситѣ“ чорбаджии. Това става на мѣста дори съ турскитѣ спахии, какъвто е случаятъ въ Видинъ (Вижъ книгата ми „Реформаторъ“).

Ето тѣзи сж и такива сж настроенята въ българскитѣ народни маси, отъ които се надѣхва оппозиционното мнозинство въ Учредителното Нар. Събрание.

¹⁾ Въ народнитѣ пѣсни на Бесарабскитѣ българи има поразително много данни за намѣсата на турската власть въ полза на производителнитѣ народни маси презъ първата половина на миналото столѣтие. Вижъ книгата ми „Нашитѣ народъ“.

IV.

Появата на Стамболова

Настроенията срѣдъ мнозинството въ Учредителното Народно Събрание не сж държавнически. Тѣ сж даже революционни. Но между представителитѣ нѣма нито единъ революционеръ! Хората просто сж се обявили за противочорбаджийска партия, каквато въ народа е сжществувала и се е проявила вече отъ десителѣтия. Водителитѣ на тази „противочорбаджийска“ партия въ Учред. Нар. Събрание сж хората отъ черковнитѣ борби — еволюциониститѣ, създателитѣ на българската Екзархия. Значи, това е граждански елементъ, който е вече изпитанъ и е годенъ за държавничество. Но той сега е изпадналъ въ особена противочорбаджийска възбуда. Т. е. прилѣлъ се е къмъ наличнитѣ въ народа настроения противъ господарския слой въ страната. А такова настроение се счита за противодържавническо въ цѣлия цивилизованъ свѣтъ! И затова токущо доведениятъ князь Батенбергъ не дига довѣрието си отъ представителитѣ на ония политически срѣди, които сж противъ царящия въ народа духъ: на власть остава старото консервативно министерство.

Князь Батенбергъ и рускитѣ генерали, вѣрни на гражданственостята въ странитѣ, отъ кждето идатъ (Русия и Германия), не сж въ състояние да вникнатъ, какъ може да се повѣри устройството на една нова национална държава въ ржцетѣ на нѣкакво безлично мнозинство, което отрича имотнитѣ си първенци.

Не сж въ състояние да вникнатъ въ това и

представителитъ на западнитъ европейски сили Сжщото е дори съ нашия български историкъ—младиятъ чехски ученъ Д-ръ Константинъ Иречекъ.

Никой не подозира историческата трагедия, преживѣна отъ народа ни презъ нѣколковѣковното турско владичество, а именно, че у насъ постепенно и съ голѣми жестокости е прокарано стопанско — правно повръщане назадъ: възстановено е срѣдновѣковното ленно владение на земитъ отъ нови чуждоплеменни боляри — турскитъ бегове.

Освободителитъ — руси, чужденецътъ князь, учениятъ чехъ Д-ръ Иречекъ, европейскитъ дипломати, — никой не подозира тоя исторически трагизъм у насъ. И всички се движатъ отъ ония разбирания, които сж въ тѣхнитъ страни: земята се владее — и, значи, трѣбва да се владее! — ако не отъ привелигировани слоеве, то поне отъ земнитъ такива. А широкитъ селски народни маси сж „мужици“, сж плеbei или само изполичари . . .

При това въ най-ново време край държавното централизиране на Турция (презъ Кърджалийската епоха) Високата порта извършва единъ актъ отъ стопанско правенъ характеръ, който е убийственъ за народа ни. До 1857 година земитъ въ Турция се владеятъ отъ султана и всички чифлици сж само ленно, значи не наследствено владение на всевъзможнитъ бегове и паши. И ето съ държавенъ актъ отъ горнята дата тѣзи владения се превръщатъ на крепостни т. е. леннитъ владетели на чифлицитъ ставатъ пълноправни тѣхни господари. Така въ Турция чифлицитъ вече може да се купуватъ и продаватъ. И въ 1859 година въ Цариградъ почватъ да издаватъ крепостни владала за чифлицитъ. А тур-

скитъ аграри (бегове, паши и всевъзможни султанши) сж отдавна въ пълненъ декадансъ (разложение, израждане): живѣятъ въ римско разточителство и се разоряватъ. И почватъ да продаватъ чифлицитъ. Това настървява заможнитъ християнски слоеве (че и еврейскитъ такива): тѣ се втурватъ да купуватъ земи. Тогава проговорва битовото чувство и у българскитъ селски маси. Чифлицитъ, които турскитъ бегове продаватъ, сж българска селска „башиния“: защо тя да мине въ „чужди ржце“?

Ето тази е скритата пружина въ българскитъ масови възстания. Тя е открито изразена въ голѣмата Бѣлоградчишка буна и пакъ тя движи селскитъ маси въ Старозогорско при опита за възстание презъ 1875 г.

Петко Каравеловъ, „башата на Българската Конституция“, е вице-губернаторъ въ Видинъ, преди да се яви на Учредителното Народно събрание въ Гърново: той е проучилъ народнитъ възжеления, осветени съ много кръвъ, та сега тѣхъ иде да застъпи въ устройството на новата българска държава¹⁾.

А Стефанъ Стамболовъ е организаторътъ на селскитъ маси въ Старо-Загорско, та сжщо е надъханъ съ възжеленията на тѣзи маси.

Всичко това обаче е било непознато и чуждо за разбиранията на рускитъ генерали въобще и частно за тѣхнитъ боравения въ стопанското устройство на новосъздадената България. Тѣ, рускитъ

¹⁾ Вижъ „Реформаторъ — Петко Каравеловъ, психологически очеркъ“. Плевенъ, 1934 г.

инструктори, сж схващали задачата си така, както само сж могли съ известния духъ въ теократично-деспотическа Русия. По тѣхно уразумѣние, въ Турция презъ вѣкове сж били господари паши и бегове (тѣ сж владѣли чифлицитѣ, събирали сж данъцитѣ, устройвали сж предприятията и сж раздавали „доходнитѣ“ служби). И щомъ България се освобождава, та турскитѣ паши и бегове се прогонватъ, то тѣхното мѣсто трѣбва да се заеме отъ български такива. Нищо повече!

Ето така сж могли да разбиратъ строителската си задача рускитѣ инструктори. И така сж действували тѣ: държавната властъ въ България е оставала — и трѣбвало е, навѣрно, за винаги да остане! — въ рѣцетѣ на имотнитѣ първенци. Нито князътъ, нито рускитѣ инструктори подозиратъ, че съ това тѣ предизвикватъ на открита борба не само дръзко лѣвичарскитѣ кадри на българската гражданственностъ, но и голѣмото мнозинство отъ български народъ.

Българското духовенство и българскитѣ имотни първенци сж заели властно положение срѣдъ народа си въ най-ново време. Това е станало презъ бавната обнова на азиатски деспотичната турска държава. И затова българскитѣ предни слоеве носятъ печата на турцизмъ въ своя духъ т. е. тѣ сж надъхани съ известно незачитане (гледане извисоко) къмъ народнитѣ маси. Естествено, тѣзи последнитѣ чувствуватъ това и, по сила на особенната българска битова гражданственностъ, отвърчатъ на първенцитѣ си съ студенина, че дори съ скрита вражда. При това въ най-ново време (презъ периода на възстанията) въ страната зрѣятъ

борчески водители, които сж изцѣло надъхани не само съ български националенъ романтизмъ, но и съ новитѣ идейни вѣяния на Френската революция, които съвпадатъ съ особеноститѣ на самобитната българска гражданственностъ. Тѣзи борчески елементи сж непримиримо враждебни къмъ турцизиранитѣ по духъ господарски слоеве и правятъ всичко, за да подбиятъ авторитета имъ срѣдъ народнитѣ маси. Това дразни имотнитѣ първенци и духовнитѣ ерарси: тѣ несъзнателно се отчуждаватъ отъ народнитѣ възделения или поне ги намиратъ за крайни и неразумни.

Нѣма съмнение, къмъ всичко това ще трѣбва да се добави и спекулативниятъ усетъ на заможнитѣ слоеве. Въ страната предстои голѣма имуществена пертурбация: едрото земевладение или ще се раздоби, или ще мине, като едро, въ български рѣце. И въ двата случая ще иматъ думата тѣ, заможнитѣ слоеве. Защото чифлицитѣ сж вече частни имоти съ крепостни владала, та ще трѣбва да се купуватъ. . . За психологията на имотнитѣ люде другъ начинъ нѣма: революционнитѣ лѣтища за тѣхъ сж грабежъ. . .

Ето такива сж явнитѣ и скрити подбуди, които въздействуватъ върху новосъздаденитѣ български дворцови кръгове. И следъ закриването на Учредителното Народно събрание властъта бива оставена пакъ въ рѣцетѣ на консерваторитѣ: тѣ произвеждатъ изборитѣ за първото въ България законодателно народно събрание. А това е вече много! Скача на кракъ всичко борческо въ страната. И се раздвижатъ широкитѣ маси.

Този е точниятъ моментъ на Стамболовата

поява срѣдъ очерталитѣ се вече партийни борби следъ Учред. Нар. събрание. Той е въ своята стихия: съзнава, че е повиканъ отново на голѣмо дѣло. Защото като началникъ въ министер. на вътрешнитѣ дѣла, неговото око ще е следило непосредно разрастването на онова лакомство за заграбване на турски земи и имоти, което постепенно е обхващало по-заможнитѣ български слоеве. При това отъ Румжния, че дори и отъ Виена сж прилѣтѣли смѣли аферисти и гешефтари, които сж подушили предстоящата коренна имущественна пертурбация въ новосъздаваната национална държава. Говорело се е вече за откриване на частна банка съ внесени капитали отъ 10,000,000 рубли—все за спекулиране съ турскитѣ боейски чифлици. Вече се е развъртѣлъ открито съ своя спекулативенъ духъ и голѣмата българска гешефтарска фигура Хадженовъ, (който е почналь своята кариера въ страната на „боеритѣ“ — Румжния).

Стамболовъ — едвамъ стѣпилъ въ 24 годишна възраст — ще да се е чувствувалъ, на вѣрно, по-старъ политикъ и отъ най-старитѣ тогава въ страната. И ще да е следилъ работитѣ на Учред. Нар. Събрание съ око̀то на менторъ. Тамъ Петко Каравеловъ, Драганъ Цанковъ и дѣдо Славейковъ сж застѣпвали духа и възжеленията на народнитѣ маси точно тѣй, както ги е разбиралъ и Стамболовъ като апостолъ на възстания. И защото князѣтъ и руситѣ сж вземали страната на спекулантитѣ и сж оставили консервативното министерство да произведе изборитѣ за първото законодателно народно събрание, то той, Стамболовъ, решава: ще пометемъ консерваторитѣ!

V

Стамболовъ опозиционеръ.

Така изборитѣ за първото българско законодателно народно събрание се произвеждатъ при раздухани страсти. На кжде ще потръгнатъ народнитѣ маси? Обаянието отъ руското освобождение все още стои надъ всичко друго. Къмъ това се е добавило и общото вдетиняване отъ появата на свой български князь. А отъ името на руситѣ и на нашия князь излиза консервативното правителство въ изборитѣ съ свои кандидати.

Срещу тази чувствена стена стоятъ популярнитѣ срѣдъ народа Дѣдо Славейковъ и Драганъ Цанковъ. Къмъ тѣхъ е добавено сега и името на Петко Каравеловъ — братѣтъ на Любена, дългогодишниятъ шефъ на революционеритѣ.

Прочие, кое влияние ще вземе връхъ, на кжде ще се наклони масовото увлечение?

У насъ дори и сега мжно може да се предвиди резултатѣтъ отъ едни избори. А тогава — при първитѣ законодателни такива въ страната — неизвестността ще да е била още по-пълна.

Наистина, изъ по културнитѣ паланки маситѣ отдавна сж били политически самоопредѣлени: тѣ сж противъ чорбаджитѣ. Но безчисленитѣ села, прѣснати изъ горитѣ и пустиннитѣ разхълмения на Дунавската равнина, тѣ дали сж чули нѣщо за дѣлението въ Учред. Нар. Събрание? Навѣрно, за тѣзи затѣвени села сега нѣма друго, освенъ българско управление, подъ което тѣ ще да сж разбирали князѣтъ и рускитѣ генерали . . . И после: турското население въ княжеството тогава е още

тѣй компактно, че брой надъ половинъ милионъ. А за турцитѣ опозиционерството бѣше нѣщо неразбираемо: тѣ винаги и до единъ бѣха съ „хюкюмата“ (съ властѣта).

Такова е положението.

И все пакъ Стамболовъ заявява на Божила Райнова:

— Ще пометемъ консерваторитѣ!

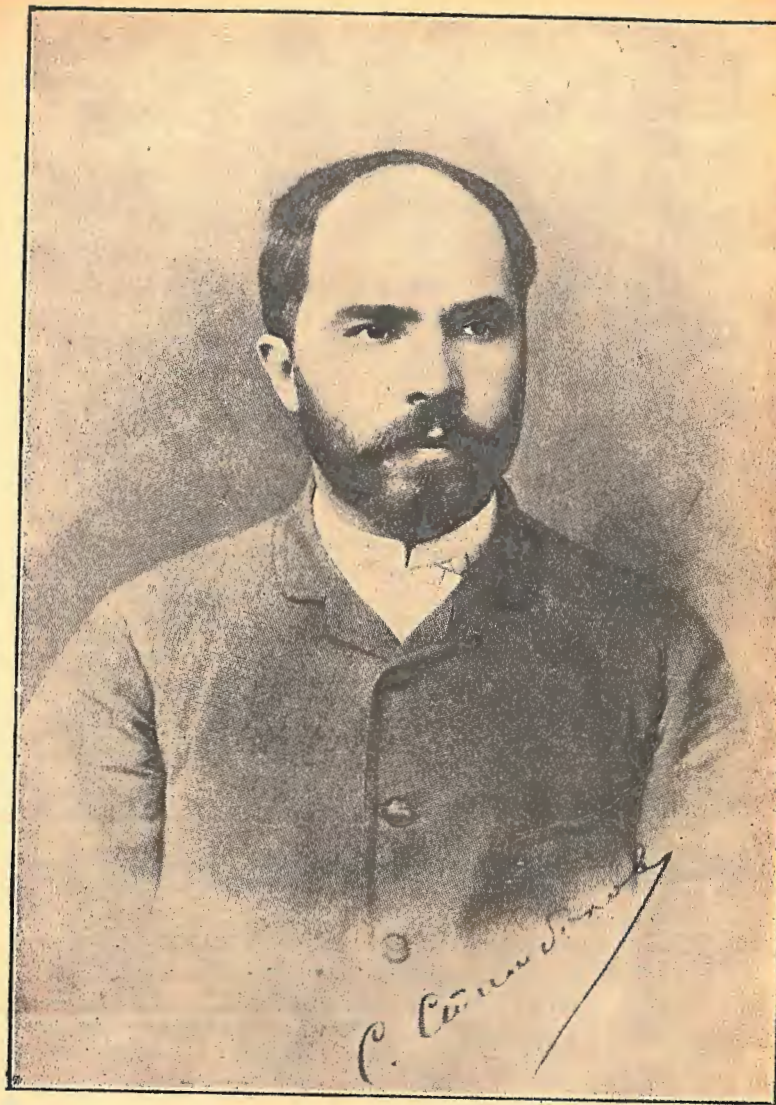
Борческа екзалитация ли е това у бждащия държавникъ и диктаторъ или е изразъ на твърда увѣреностъ у единъ политически водителъ, който здраво чувствува народа си и безпогрѣшно преценява политическия моментъ?

Ако сждимъ по резултата отъ изборитѣ (консерваторитѣ сж бити), ще трѣбва да приемемъ последното допущане.

Обаче, Стамболовъ, макаръ и тѣй младъ, е ималъ вече случай да преживѣе дълбоки разочарования като водителъ на народни маси. При това той е човѣкъ на проникновение. И не е допустимо, да е билъ увѣренъ въ изборния успѣхъ тѣй, както се е представилъ на Божила Райнова.

Така трѣбва да се обясни и стратегията, която Стамболовъ е прокаралъ въ изборната борба сега. Той е успѣлъ да дигне на кракъ всичкитѣ свои села около Търново. Но е кандидиралъ тукъ Драганъ Цанкова, Петко Каравелова и дѣдо Славейкова. А своята кандидатура е положилъ въ полутурския Русе . . .

Случаятъ е отъ психологическа важностъ: тази е първата стѣпка на Стефанъ Стамболовъ въ полето на легалнитѣ политически борби. Не оставя ли той себе си въ сѣнка и не издига ли

СТЕФАНЪ СТАМБОЛОВЪ
Председателъ на камарата 1886 год.

на лице даже Драганъ Цанкова (къмъ когото не може да храни добри чувства по стара паметъ), само защото не е напълно увѣренъ въ общия изборенъ успѣхъ?

Споредъ конституцията, изборитѣ ще станатъ съ прѣко гласуване на всички граждани, навършили 20 годишна възраст. При такъвъ редъ Стамболовъ би билъ сигуренъ въ избора си само въ Търновско. Защо той не се кандидатира нѣкъде въ околитѣ тукъ? Очевидно, има мѣсто за неговата кандидатура въ голѣмия и гжсто населенъ окръгъ, въ който той е най-популярниятъ човѣкъ — поне между борческитѣ елементи.

Да се говори за Стамболовъ, че не прави кариера въ живота, т. е. че не е карьеристъ, е излишно. Карьеристи сж малкитѣ хора. Голѣмитѣ фигури въ живота чертаятъ несъзнателно своята кариера и тя стои надъ оная на карьериститѣ. А такъва своя кариера Стамболовъ е вече начерталъ толкова преди освобождението, колкото и при руската окупация. Защо ще се отказва той сега отъ нея и ще се туря въ сѣнка?

Загадката се крие въ неговитѣ 24 години. Споредъ констисуцията, кандидатътъ за нар. представител трѣбва да е навършилъ 30 годишна възраст. Стамболовъ не би се посвѣнилъ (както и постжива следъ своя изборъ!) да погази буквата на закона: — той чувствува своята самоцена и носи въ себе съзнанието, че е повече зрѣлъ политически отъ кой да е другъ въ страната. Прочее, формалното погазване на закона не го е смущавало. Но неговитѣ 24 години представятъ друго неудобство. Ако изборитѣ дадатъ мнозинство на кон-

серваторитѣ, тѣ ще касиратъ Стамболова още въ първитѣ заседания на камарата. А то би било, преди всичко, обидно, унижително, уронваще. Обаче, не само това ще да го е смушавало. Най-после ако изборитѣ дадатъ консерваторско мнозинство, той би могълъ и самъ да си сложи мандата, безъ да се яви въ камарата (както е случаятъ съ Д-ръ Константинъ Стоиловъ, който е само 25 годишенъ бива избранъ въ Шуменъ, но щомъ вижда че консерваторитѣ сж бити, слага си мандата).

Онова, което движи Стамболова въ тѣзи първи законодателни избори, е самата борба: тя трѣбва да се изнесе съ пълна сериозностъ! Консерваторитѣ може да излѣзатъ победители въ изборитѣ, това е допустимо. Но трѣбва да се вкаратъ въ събранието колкото се може повече приятели на народа! Затова щомъ Стамболовъ е само 24 год. и, значи, може основателно да бжде касиранъ, ако консерваторитѣ наистина иматъ мнозинство, то — не бива той да ангажира едно мѣсто на сигурна либералска кандидатура, каквито сж търновскитѣ околии.

Само така може да се обясни Стамболовата „скромностъ“ въ дадената изборна стратегия. Медната монета е размѣнна и е само за безпомощнитѣ въ живота. А Стамболова въобще не спада дори къмъ златнитѣ размѣнни монети! И щомъ бива избранъ въ Русе, той се явява въ първото законодателно народно събрание като фурия (споредъ Д-ръ Иречека, въ едно отъ заседанията е взелъ 24 пжти думата!) И се налага тѣй, че когато се е провѣррявалъ изборътъ му — и е станало дума за неговата възраст, — либералното мнозинство е оглушило

консерваторитѣ т. е. не е допуснало дебати. Самъ Дѣдо Славейковъ е взелъ думата и изкокалъ консерваторитѣ, като е далъ да се разбере, че Стамболовъ е избранъ за народенъ представителъ още преди да се освободи България. . . Очевидно, Стамболовъ не е станалъ утекчителенъ съ своето „натурничество“. Наопаки, веднага се е дошло до случай, когато и самитѣ дворцови кржгове сж почувствували „младежа Стамболовъ“ като действителенъ водителъ на мнозинството въ Народното събрание.

VI

Първо сблъскване. Бламъ на Каравелова. Потенциална сила на племето.

Петко Каравеловъ малко ще да е познавалъ индивидуалистичния бунтарски духъ на нашитѣ хжшове, макаръ да е миналъ и самъ презъ руската nihilистическа школа. И навѣрно, отначало е билъ въ възторгъ отъ дрѣзкия, но съ широкъ духъ и голѣма ораторска дарба Стамболовъ. Скоро, обаче, и той, и Драганъ Цанковъ сж се видѣли зле попарени.

Либералното мнозинство въ първото законодателно Нар. събрание е бламирало най-после консервативното министерство. И князь Батенбергъ се е видѣлъ принуденъ да повика избрания отъ сжщото мнозинство представителъ на камарата — Петко Каравеловъ — на преговори.

Каравеловъ е вече прекипѣлъ човѣкъ (36 годишенъ). Той е дошелъ въ България като славянофилъ. И сега, явилъ се въ двореца при князь Батенберга да преговаря за съставяне на ново ми-

нистерство, той ще да е схващаль, какви трудности му предстоятъ. Ясно е било за всички политици тогава, че нито князь Батенбергъ, нито рускитѣ комисари и нито дипломатическото тѣло въ София сж склонни да предадатъ властта на „праздношуието демагози, които си играятъ съ простодушието на народа“. Каравеловъ не е можель да не прецени тази атмосфера въ мѣрдавитѣ кржгове. При това той по темпераментъ е държавникъ напълно отъ карьерата — въ най-добра смисълъ. А е човѣкъ и на проникновение. Така той не би се колебалъ да шкартира предъ държавния глава много отъ онова, което се говори въ камарата, та да „превземе калето отъ вжтре“ т. е. да спечели разположението на двореца ако не въобще къмъ либералитѣ, то поне лично къмъ себе си.

Прочие, Петко Каравеловъ повежда съ князь Батенберга преговори не за съставяне на министерство отъ либерали, а за „коалиционенъ кабинетъ“ т. е. за кабинетъ въ съюзъ съ консерваторитѣ. И най-последно приема много неизгодна комбинация: — дветѣ борящи се страни да бждатъ застжпени въ новия кабинетъ като равни сили, нѣщо което далечъ не е отговаряло на действителното съотношение: консерваторитѣ сж били въ Народното събрание само малка групичка.

Ето съ такъво решение Каравеловъ се явява предъ частното заседание на парламентарното мнозинство, т. е. предъ либералитѣ. И преживѣва крахъ: бива бламиранъ. Стамболовъ е съвладелецъ мнозинството и е опълчилъ всички срещу опортюнизма на Каравеловъ. Д-ръ Иречекъ отбе-

язва случая въ своя „Български дневникъ“ съ известно злорадство:

„Падането на Каравелова захванало въ недѣлното тайно заседание, гдето той никаквата не я свършилъ, тогава се указало, че истинскиятъ водител билъ Стамболовъ“ (Д-ръ Иречекъ „Български дневникъ“, томъ I, стр. 72).

Съ това се свършва животътъ на първото българско законод. нар. събрание: князътъ го разтурва. Д-ръ Иречекъ пакъ бележи въ своя дневникъ — сега вече презрително: „Русия не е освободила българитѣ, за да стане министръ изгонениятъ семинаристъ“. Очевидно, за официалнитѣ срѣди Стефанъ Стамболовъ, 24 годишниятъ натурникъ депутатъ, е още само изпжденъ семинаристъ...

Ние не знаемъ, дали самиятъ виновникъ на тоя безплоденъ свършекъ на първото българско законодателно събрание — Стамболовъ — не се е смутилъ отъ това. Но нѣма съмнение, че този е историческиятъ моментъ, когато князь Батенбергъ и рускитѣ комисари за пръвъ пжтъ се сблъскватъ съ нашата гражданственностъ, която е наслоена върху българскитѣ сектантски волнения презъ срѣднитѣ вѣкове, а въ ново време е надъхана отъ перихонскитѣ тржби на ботевщината, като е калена и презъ турскитѣ кланета и пожарища.

* * *

Потенциалната сила на единъ народъ се застжпва презъ сждбоносни времена отъ голѣма историческа личностъ. Петъръ велики въ Русия е

това, което Наполеонъ е въ Франция и Бисмаркъ — въ Германия.

Но може ли да има какво да било сравнение между тѣзи три универсални образи въ историята на човѣчеството?

Нали? — всѣки отъ тѣхъ въплочава волѣвата стихия и гения на своя народъ. Но докато самитѣ тѣзи народи може да се съпоставятъ, да се измѣрватъ сравнително и да се преценятъ т. е. да бждатъ очертани и подредени единъ до другъ по една сравнителна стълбича, — тѣхнитѣ въплочения въ стихийни исторически образи не се подаватъ на такъво съпоставяне. Петъръ велики, Наполеонъ и Бисмаркъ сж коренно различни по между си и по своитѣ основни черти сж досущъ чужди — като да сж различни величини. Може би, въплочението на всички духовни сили у даденъ народъ само въ една историческа личностъ представя такъво сгжстяване на багритѣ, че не се подава на анализъ.

Но ако това е така съ въплоченията въ великитѣ народи т. е. ако между такива въплочения не може да става никакво сравнение, колко помалко може да се допусне какъвъ да било паралелъ между застѣпника на духовната национална мощъ срѣдъ единъ малкъ народъ и — нѣкоя историческа фигура съ мирово значение.

Подчертавамъ това, за да кажа: ако Стефанъ Стамболовъ, като историческа фигура, действително въплочава духовната мощъ на народа си, не бива той да бжде сравняванъ не само съ подобни фигури въ историята на великитѣ народи,

но не бива да бжде сравняванъ съ никого и отъ съвременниците въ самия свой народъ.

А Стамболовъ действително застѣпва скритата духовна стихия на българизма. Само 18 годишно момче, той е вече фанатизиранъ като богомилъ въ нѣкакъвъ прудонизмъ и погнатъ отъ вещата въ работа си руска явна и тайна полиция, успѣва съ татарска непоколебимостъ да се укрие и после да се прехвърли въ Румъния като морякъ въ грѣцки параходъ. А следъ не повече отъ две години го виждаме да е замѣстникъ на най-голѣмата въ оня исторически моментъ обществена фигура срѣдъ народа ни — Дяконътъ. Не, самото това начало вече показва, че сме предъ единъ обществень възходъ на отдѣлна личностъ, която се очертава не само като нѣщо изключително, но и като феноменъ.

При това у Стамболова имаме и основната черта на универсалнитѣ исторически фигури. Той презъ цѣлия си животъ се движи и действува съ пълно съзнание на своята самоцена. Макаръ да не се подава на обществено мнение и да не се увлича отъ обществени настроения, той бива чувствуванъ комай винаги и всѣкжде въ страната като националенъ вождъ.

Националенъ вождъ — едно голобрадо оше момче!

Влиза, въпрѣки ранната си възраст, въ първото законодателно народно събрание на освободената си родина, като незаконенъ депутатъ. Налага се на всички, обезличва установени вече водители и силотява, надлъхва, опълчва мнозинството отъ представителитѣ срещу княза, срещу

руските комисари, срещу европейската дипломация — бихъ казалъ, срещу цѣль свѣтъ... И директивата му е, на гледъ, абсурдна: той се движи — и води всички други! — по многовъковния български максимализмъ: „или всичко, или нищо“...

Ето случаятъ съ провалянето на Петка Каравеловъ, който е човѣкъ комай съ черти на гениалностъ, а при това е държавникъ толкова непоколебимъ въ властническите си предначертания, колкото е и реалистично гѣвкавъ въ своя държавнически опортюнизмъ. Той уговаря съ двореца единъ кабинетъ, преходенъ отъ консерватизмъ къмъ либерализмъ. Какво по-разумно отъ това за ония дни на първи стѣпки въ свободния политически животъ? Но Стефанъ Стамболовъ се издига като фурия срещу това отстъпление. Въ тоя моментъ той застѣпва съ цѣлия себе (съ разумъ, съ чувство, съ воля) ето това: „Не искамъ да знамъ разумно ли е: така трѣбва, — и нищо повече!“ („Ако ще е, да е“, „Съ половинъ хапка уста се не пълни“, „така иска селото“ и пр. български битови мѣрки).

Каточели Стамболовъ се движи отъ нѣкаква слѣпа народостна стихия, мистичната особеност на която застѣпва съзнателно и подсъзнателно. Защото той е неизмѣнно такъвъ и въ успѣхи, и въ злополуки. Нищо го непречупва! Огненъ облакъ да би се сипналъ върху главата му или да би той падналъ въ нектитѣ на пантера, пакъ до последния мигъ отъ живота си би обмислялъ (съ татарска упоритостъ и съ славянски наивитетъ), какъ да се спаси, и би напрегналъ сетни сили, за

да може действително да победи смъртта. Свѣтквична съобразителностъ и фаталистична вѣра въ успѣхъ при горещъ, комай южански темпераментъ, — такива сж рудиментитѣ въ тѣй сложното инакъ естество на Стефана Стамболовъ.

VI.

Погледъ на водителъ.

Стои открита, обаче, една сѣщина. Кое у Стамболова надвива: слѣпата духовна стихия ли (предусетъ, интуиция) или дейното съзнание (самокритика, резонъ и самовладение)?

Обдарената натура успѣва да стане творческа само, когато съгласува своитѣ разностранни способности и ги подчини на известна преценка върху обкрѣщаща го действителностъ (епоха и срѣда).

Провалянето на Петка Каравеловъ (и разтурването на първото Законодателно Народно Събрание) представя единъ решителенъ мигъ отъ новата политическа история на България. При тоя случай проявява ли Стефанъ Стамболовъ *творческо достойние*, т. е, като хвърля въ рискувана за държавата игра българския максимализмъ, той слѣпешката ли действува (по предусетъ, по интуиция) или влага въ постѣпките си и здравъ погледъ на водителъ върху действителността?

При изборитѣ за първото Закон. Нар. Събрание Стамболовъ действува предпазливо. Неувѣренъ е. Каточели не познава народа си и не знае нито на кжде той ще клони, нито на какво е спо-

собенъ! Това се дължи, може би, на обстоятелството, че Стамболовъ не познава голѣмата западна половина на България (която сравнително е най-малко турцизирана), а твърде добре познава източната (която пъкъ е подавена отъ турско население). Ако Стамболовъ познаваше н. пр. Видинския край, би оставилъ Петко Каравеловъ да се кандидатира тамъ, кждето този е много популяренъ, а самъ Стамболовъ би се кандидатираалъ въ Търновско.

Само така може да се обясни нувѣреностъта на Стамболовъ при първитѣ законодателни избори. Следъ успѣха въ тяхъ, обаче, за него нѣма колебание: той вече познава народа въ неговата цѣлостъ и знае, на какво може да се облѣга.

Прочие, смѣло може да се твърди, че при провалянето на Петко Каравелова, Стамболовъ действува не само по сила на слѣпа духовна стихия (предусеть), но и по сила на безпогрѣшенъ водителски погледъ.

Обаче и Петко Каравеловъ трѣбва да е увѣренъ въ подрѣжката на народнитѣ маси — следъ съкрушителната победа на „радикалитѣ“ въ първитѣ законодателни избори. Защо, прочие, той отстъпва предъ волята на княза? Дали Каравеловъ е слабодушенъ или Стамболовъ е непримиримъ поради липса на политическа гъвкавина?

Нѣма съмнение, Петко Каравеловъ е краенъ опортюнистъ. Но той е твърдъ въ заетата еднажъ идейна позиция и проявява непоколебимъ характеръ. Въ горния случай имаме само тактично отстъпление: единъ практически компромисъ, а не идеенъ. Защо го прави Каравеловъ, а Стамболовъ

е тъй непримиримъ, че довежда работитѣ не само до партийна, но и до държавна криза?

Каравеловъ е реаленъ държавникъ. И стихията му е въ прѣкото властничество. (чуждо му е всѣко теоретизиране; нѣма волята да напише дори една вестникарска статия; нѣколкото такива, издадени отъ негово име, сж само продиктувани отъ него, а не и написани!). Обаче, тоя деенъ държавникъ е прекаралъ две десетилѣтния кабинетенъ животъ въ Москва. А кабинетността е гледане на живота съ далекогледъ т. е. съ всестранна обективностъ. Затова Петко Каравеловъ и до края на своя животъ е строго правдивъ къмъ всѣкого и къмъ всички, въпрѣки своята южанска спривахостъ. За него консерватори и либерали не сж партийници само — не! Тѣ сж и човѣци съ свои недостатѣци и преимущества. И не рѣдко консерваторътъ е (като човѣкъ) за предпочитане предъ либерала. . . Въ това Петко Каравеловъ ще да се е убедилъ още преди освобождението на България. Той е дошелъ тогава да види престарѣлага си майка въ Копривщица, миналъ е презъ Цариградъ, а е ходилъ и въ Букурещъ при своя баба — революционера Любенъ Каравеловъ. Въ Цариградъ Петко Каравеловъ се е движилъ въ високитѣ кржгове на нашитѣ еволюционисти („черковници“), за него пише дѣдо Симеонъ Преславски въ споменитѣ си отъ онова време. А въ Букурещъ е съветвалъ своя баба Любена да изостави революционерството (въоръжената борба). Очевидно, Петко Каравеловъ е запленилъ отъ господарския слой въ страната (който е билъ на чело въ борбитѣ за черковна независимостъ). И

съ право. Въ черковническитѣ кадри на 80 хилядната тогава българска колония въ Цариградъ (а сжщо и срѣдъ тия въ Пловдивъ) се е билъ вече изработилъ достолепниятъ типъ на българския имотникъ, търговецъ и капиталистъ. У тоя слой вече се очертаватъ известни благороднически белези: „на сждъ не ходи“; „не се заядай съ властѣта“; „свидетели не търси“ (правятъ си взаимно крупни парични услуги, безъ всѣкакви документи и на „четири очи“). Петко Каравеловъ ще да се е почувствувалъ подкупенъ отъ тѣзи качества на оформилитѣ се вече български господари. И при неговата правдивостъ на кабинетенъ човѣкъ той все ще да е вникналъ, че при централизираната и модернизирана Турция ролята на еволюциониститѣ е поне съ толкова голѣмо историческо значение, колкото е онова на революционеритѣ. Само така може да се обясни, че той въ Букурещъ съветва своя батю Любена, да изостави пжтя на въоръжената борба.

Така у Петко Каравеловъ нѣма застрастено партизанство срещу хората, които още въ Учред. Нар. Събрание образуватъ групата на консерваторитѣ. Наопаки той вижда поне у нѣкои хора около себе си (напр. у своя съперникъ въ водителството Драганъ Цанковъ) качества твърде отрицателни.

Ето, прочие, предпоставкитѣ, които обясняватъ решеностѣта у Каравелова, да отстжи до тамъ въ преговоритѣ си съ князь Батенберга, щото скланя на коалиция съ консерваторитѣ като ги счита за равна на либералитѣ сила.

А Стефанъ Стамболовъ нѣма тѣзи психологични предпоставки. Неговиятъ граждански духъ е оформенъ въ Ботйовския кръгъ, който сипе гръмъ и молнии срещу „царе, папи, патриарси“. Човѣкътъ все е още по психология хъшъ. И тази черта е на лице у него презъ цѣлия му животъ, въпреки наличния твърдъ държавнически разумъ. Стамболовъ години наредъ въ свободна България се държи далечъ не само отъ дворцовитѣ кръгове, но дори и отъ София: стои въ Търново, макаръ че е вече председател на Народното събрание. Очевидно, човѣкътъ не може да се привие, да стане „официаленъ“. Прочие, въ случая съ Петко Каравеловъ той е непримиримъ не отъ партизанска заслѣпеностъ, а отъ неугъвчивостѣта на довършенъ нелегаленъ дѣецъ.

Има обаче още една рискувана страна въ неговото държане при блама на Каравелова следъ уговорената предъ княза коалиция съ консерваторитѣ. България е държава вече — съ своя властъ, съ своя войска. И щомъ се предизвиква — съ Стамболовия максимализмъ — разтурването на камарата, правителството не ще ли насили изборитѣ? Това допушане не е своеволно. Консервативното министерство наистина е замислило, споредъ Д-ръ Иречекъ, да създаде нѣщо като румжнска „Сигуранца“ т. е. голѣма насилническа полиция. И ако властѣта би се решила на това, тя би спечелила изборитѣ. Така дѣлото на лѣвицата би било за моментъ проиграно — по вина на Стамболова. Прочие, ако той е зрѣла творческа натура — съ здравъ усетъ за действителностѣта — какъ не е предвидѣлъ тази възможностъ?

Силно обдаренитѣ натури се учатъ не отъ книгитѣ, а отъ живота. При това и отъ книгитѣ съ малко четене тѣ постигатъ толкова, колкото сръдно обдаренитѣ натури не успѣватъ съ кабинетенъ трудъ презъ цѣлъ животъ. Стамболовъ има теоретична подготовка по икономически въпроси отъ идейническитѣ си боравения като семинаристъ въ Одеса и като революционеръ идеологъ въ Ромъния (чете „Капитала“ на Маркса и полемизира съ автора). Той успѣва да дигне на кракъ 4000 тракийски чифлигари при Ст. Загорския опитъ за възстание. Така Стамболовъ познава основнитѣ подбуди на българскитѣ народни маси („свое да имамъ, свое да работя, господарь да съмъ си“). А като ржководно лице въ министерството на вътрешнитѣ дѣла при административното организиране на нова България той ясно вижда най-обтегнатата струна въ стопанския животъ на момента: почналата обща имуществена пертурбация въ страната. Турската поземелна аристокрация („спяхийтѣ“) владѣе всички по-ценни земи — работнитѣ поля, горитѣ, пасбищата, воднитѣ падове (воденици, тепавици) и най-личнитѣ сгради и юртлуци въ градоветѣ. Прехвърляното на тѣзи владения въ ржцетѣ на българскитѣ господарски слоеве е почнало още далечъ преди освобождението. Сега задачата е била: този процесъ да се пресѣче и земитѣ да се дадатъ на българскитѣ работни маси. А такива реформи не сж ставали никжде и никога безъ кръвь — това Стамболовъ ще да е чувствувалъ, ако не го е разбираалъ. Прочие, обяснимо става, че той отива до крайностъ, защото предугажда развитието на събитията: „чорбаджитѣ нѣма за нищо да се откажатъ „доброволно“ отъ

плячката, която имъ се е паднала сега и която имъ е въ ржцетѣ!“

А готовността на Каравелова, да се „съротачи“ съ чорбаджитѣ, е била стжпка наистина рискувана за онова реформаторско дѣло, което той е прокламиралъ въ Учредителното Нар. събрание: „Азъ мога да призная, като bona fide possessor (върху земята б. р.) само общинитѣ („Дневници на Учредителното Нар. Събрание въ Търново“, стр. 154). Защото действително тази реформа не е могла да бжде прокарана съ „доброволното“ съгласие на княза и на господарския слой въ страната! Хората вече сж узрѣли дори за позорни дѣяния, стига да заграбятъ нѣкой турски чифликъ. . . (Вижъ книгата ми „Реформаторъ“).

Стефанъ Стамболовъ, нѣколко годишенъ революционеръ сръдъ народнитѣ маси, не е можелъ да не почувствува, какво ще бжде впечатлението въ села и градове отъ едно „съротачаване съ чорбаджитѣ“. Това ще пречупи и ше притжпи борческата ревность у всички!

А къмъ това се е добавила и една надеждна проява. За руски дипломатически представителъ въ София е билъ пратенъ нѣкой си Кумани, отъ гръцки произходъ, човѣкъ твърде спекулативенъ, но просвѣтенъ и прозорливъ. Ето тоя човѣкъ не се е поколебалъ да заяви, че трѣбва властта да се предаде на либералитѣ!

Прочие, защо да се правятъ концесии на „консерваторската клика“?

Остава още едно последно допущане: не се ли е движилъ Стамболовъ отъ честолюбиви подбуди (за първенство), като е бламиралъ Караве-

лова и е предизвикалъ разтурването на първото Закон. Нар. събрание?

Последвалитѣ събития изключватъ такова допущане.

VII.

Революционна мърка. Стамболовъ играе на ва-банкъ

Хората сж още добромислящи, консервативното министерство не се решава да насили изборитѣ за второто Закон. Нар. събрание и тѣ даватъ пакъ голѣмо мнозинство на либералитѣ. Нѣщо повече: сега много отъ съдържанитѣ до тоя исторически моментъ елементи сж се втурнали въ борба срещу „чорбаджиитѣ“. Избраното мнозинство е такова, че Д-ръ Иречекъ бележи въ своя „Български дневникъ“:

„На обѣдъ говорихъ съ Д-ръ Шишманова, който е чудесенъ глашатай на всичко, каквото става между умѣренитѣ либерали . . . Стамболовъ въ бждещата камара не щѣлъ така да господствува, както въ миналата. Тази камара била по порядѣчна, по интеллигентна отъ първата; консерватори имало малко“ („Бъл. дневникъ“, т. I стр. 124).

Очевидно, действителността оправдава позицията на Стамболова при блама на Каравелова преди разтурването на първата камара: предусетѣтъ (интуицията) у него е безпогрѣшенъ. А до колко е вѣрна преценката на „глашатая“ Д-ръ Шишмановъ (Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ — професоръ по късно), че въ новата камара Стамболовъ нѣма да господствува, — развитието на нѣщата ще покаже.

Щомъ почватъ разговоритѣ около съставянето на наложеното вече либералско министерство, дворцовитѣ кръгове не криятъ намѣренията си. Д-ръ Иречекъ ги отбелязва въ своя дневникъ.

„Цанковъ (Драганъ) ще бжде министъръ на вътрешнитѣ работи, Балабановъ (Марко) — на външнитѣ; Каравеловъ на финанситѣ (не знае дори що е *вергия*); Хр. Стояновъ на правосъдието и Климентъ (митрополитѣтъ който е министър-председател Б. р.) ще изхвърли Цанковъ. Не трѣгне ли и тогасъ, ще трѣбва *coup d'état*“ (Д-ръ Иречекъ „Български дневникъ“, т. I, стр. 107).

Д-ръ Иречекъ е виенски салонененъ младъ човѣкъ. Той гледа извисоко на току що заваренитѣ отъ него въ България общественицитѣ и не си е наложилъ дори труда, да прелисти дневницитѣ на Българ. Учред. Нар. събрание, за да види, колко знаятъ тѣзи общественици и какво мислятъ. Затова младиятъ чехски ученъ режи на кжсо: „съ такива водители не може да се управлява държава!“ И, разбира се, както подобава на суетенъ младъ човѣкъ, той говори това, което мисли, на лѣво и на дѣсно — особено предъ такива „глашатаи“, какъвто е споредъ него; Д-ръ Шишмановъ.

И всичко това е предметъ на шушукания срѣдъ либералитѣ. Тѣхнитѣ водители — еволюциониститѣ Драганъ Цанковъ и Петко Каравеловъ взематъ бележки отъ това и се посвиватъ: готови сж пакъ на отстъпки. Дори се мълви, че при възникналото съперничество между двамата водители (за кой да бжде пръвъ министъръ) Каравеловъ, който е пакъ избранъ за председател на камарата,

е билъ склоненъ да състави министерство на ваво въ коалиция съ консерваторитѣ.

Ето, при това критическо състояние на духоветѣ срѣдъ либералното мнозинство, у Стамболова проговарятъ усета и волята не на „министерияблъ“ т. е. не на човѣкъ съ егоистични подбуждения за първенство, а на човѣкъ, който е дълбоко проникнатъ отъ чувство и съзнание за важността на политическия моментъ. И тъй като тѣзи свои чувство и съзнание той е изработилъ като нелегаленъ деецъ, като революционеръ, сега пакъ не се поколебава да потърси крайни срѣдства за борба срещу законитѣ на княза и „чорбаджиитѣ“.

Между това господарскитѣ апетити за обсебване на бейскитѣ имоти въ България сж се изострили до крайна степенъ. На това сж оссбено помогнали спекулативнитѣ планове на руския пълномощенъ министръ Кумани. Той произхождалъ отъ кавказкитѣ грѣцки колонии, участвувалъ е въ международна комисия по Суезкия каналъ и, споредъ Симеонъ Радевъ („Строителитѣ на съвременна България) отъ това време Кумани „бѣ запазилъ известенъ вкусъ къмъ полу-политическитѣ, полу-гешефтарски предприятия“. А по това време нѣкой си Утинъ, представител на руски финансиста, е вече тормозель предшествувалитѣ консервативни министерства съ своя проектъ за банка, която да почне голѣми държавни строежи въ България. Но срѣдъ консерваторитѣ се е вече оформила силна гешефтарска група (около Хадженова). Тя е подушила съперникъ въ Утинъ и се е опълчила на борба. Ето така Утинъ привлича на своя страна руския дипломатически представител Ку-

мани. И тъй като ще съперничатъ на българскитѣ спекуланти, двамата руски люде минаватъ къмъ либералното мнозинство. „Кумани се надѣваше, че отъ признателностъ къмъ силната негова поддръжка, либералитѣ ще одобрятъ „финансовата програма“ (Симеонъ Радевъ) т. е. Кумани се надѣва, чрезъ либералитѣ да прокара гешефтарския планъ на Утина. И съ право. Либералитѣ сж въ уплаха. Тѣ иматъ на своя страна нѣкои отъ рускитѣ комисари (които враждуватъ открито по между си) и отъ тѣхъ узнаватъ, че Батенбергъ прави всичко, за да измоли съгласието на Царь освободителъ — да му разреши *сoup d'état* въ България т. е. суспендиране на конституцията и разгонване на либералитѣ. Прочие, застѣпничеството на Кумани предъ Царь-освободителя е спасително за либералитѣ. Ето затова, споредъ Радевъ, „поставенъ отъ Кумани до стената, Каравеловъ даде заповѣдъ да се изработи нуждия законопроектъ (за банката на Утина — Б. Р.) и го внесе въ Събранието“. Българската гешефтарска група около Хадженовъ избухва. И се почва жестока клеветническа кампания срещу либералитѣ. Симонъ Радевъ описва случая твърде живописно:

„Пуснали се слухове, че Каравеловъ билъ заинтересуванъ въ тази банка, че Стамболовъ получилъ пари отъ Утина и пр. Както е обичай, когато се лансира нѣкое измислено обвинение, опредѣляха се точно сумитѣ. Цифритѣ никога не сж липсвали на една искусна клевета. Въ „Български гласъ“ — Т. Икономовъ описваше перипетитѣ на тоя гешефтъ, отбулваше въ него намѣрението да

се пороби икономически България". . . „Една огромна сензация се създаде около тази история. Либералитѣ се развъднуваха и почнаха да искатъ обяснение отъ своитѣ министри". . . (С. Радевъ, „Строителитѣ на съвр. България“, т. I, стр. 197—198).

Законопроектътъ за банката на Утина не е нито внесенъ въ камарата. Кумани чувствува гешефтарския си неуспѣхъ като ударъ и „оставя Каравелова и Цанкова на тѣхната участъ“.

Така либералитѣ висватъ на въздуха. Не ще ли се разреши отъ Петербургъ на князь Батенберга да суспендира конституцията?

Ето моментътъ, когато се хвърля въ акция пакъ Стамболовъ — толкова съ своята стихийна енергия, колкото и съ революционния си опитъ. Той използва отсъствието на князь Батенбергъ (този е отишелъ пакъ въ Петербургъ) и вниса въ Събранието законопроектъ за нова военна организация на страната. Споредъ тоя законопроектъ въоръжава се цѣлнятъ народъ, а военначалницитѣ ставатъ изборни. . .

И Народното Събрание, проагитирано отъ Стамболова, гласува законопроекта съ голѣмо мнозинство!

VIII.

Завой. Първиятъ дѣждавенъ превратъ въ България.

Придадената отъ робството черта къмъ нашата обща психология — „всѣка коза за свой кракъ“ е на лице и днесъ. Ние не чувствуваме голѣмитѣ хора между насъ и се взаимно подценяваме: всѣки е капитанъ. Така трѣбва да се

сѣди и за преценката на Д-ръ Шишмановъ върху новата камара, — че е „по-интелигентна“ и въ нея не ще „господствува“ Стамболовъ. Единъ се издигналъ надъ всички други — това дразни! . . .

Намирамъ, че сѣщата черта проявява и единствениятъ познавачъ на новата ни история — Симонъ Радевъ. И той по свой редъ се отнася извисоко къмъ действующитѣ лица въ критическия исторически моментъ презъ първото управление на либералитѣ въ България. Ето какъ е характеризираанъ тоя моментъ отъ него:

„Трѣбва да се признае, че дѣлата на либералитѣ не бѣха всѣкога достойни за похвала. Особено лошо впечатление правѣше съ своитѣ крайности Народното Събрание, гдето една група отъ млади депутати, предводителствувани отъ Стамболова, бѣха пренесли всичката нетолерантностъ на провинциални идеолози. Неутихналъ още революционеръ и ораторъ въ първата фаза на своето красноречие, т. е. отъ тия, които робуватъ на думитѣ си, преди да владѣятъ чрезъ тѣхъ свѣта, достатъчно младъ, за да отождествява привързаността си къмъ своитѣ идеи съ ненавистта къмъ противницитѣ си, Стамболовъ не допускаше по отношение на консерваторитѣ ни пощада, ни даже законностъ. Съ него вървѣха, все като него буйни, Никола Живковъ, П. Станчевъ, Хр. Самсаровъ, Ячо Бръшляновъ и други млади хора, кои бивши емигранти въ Влашко, кои едва що излѣзли изъ турскитѣ затвори: ожесточени всички отъ опозиционната борба и екзалтирани отъ победата. Тѣ влѣзоха сега въ Събранието като въ завоевана страна, жадни за отмъ-

щение. Първата тяхна жертва бѣ Д. Грековъ най-буйниятъ отъ консерваторитѣ, най-опасниятъ, може би, понеже бѣ ораторъ съ силенъ темпераментъ. Депутатъ въ Учредителното Събрание-два пѣти министъръ, Грековъ биде касиранъ, сега като румѣнски поданикъ, понеже преди освобождението билъ адвокатъ въ Браила. Касиранъ бѣ и Евлоги Георгиевъ, избранъ отъ Русчукъ. И нѣму намѣриха вина, че въ турско време билъ руски поданикъ“. (С. Радевъ, „Строителитѣ на съврем. България“, г. I, стр. 798—198).

Симонъ Радевъ би билъ правъ да подчертае хулителния езикъ, неблагоприятнието предъ никого и дръзкото отрицателство въобще у нашитѣ хъшове — хората отъ Любенъ Каравеловски и Ботевски кръгъ. Но това е само психологическата черупка на ония хора! Нима тѣ нѣматъ своята ядка, нима тѣ не сж високо обдарени целни натура? Не, история не се твори отъ хулигани. А кжде е онова, съ което н. пр. единъ Стамболовъ стои, поне въ известни моменти, по-горе отъ Петка Каравеловъ, отъ Драганъ Цанковъ, отъ Дѣдо Славейковъ, та съвладява мнозинството? Или това мнозинство е съставено отъ хъшове? Не, то се състои отъ народни представители комай все изъ първитѣ хора отъ вчерашнитѣ черковни настоятели въ страната. И ето тѣ вървятъ по Стамболова! И тѣ сж вървѣли по Петка Каравеловъ и Драганъ Цанковъ въ Учред. събрание, кждето не сж били нито Стамболовъ, нито кой да е другъ отъ „уличнитѣ“ хъшове. . .

Стамболовъ се очертава като народенъ вождъ не само съ своята по-нататъшна роля въ новата ни

история, но и като апостолъ преди освобождението на България. Той не е скитникъ, не теоретизира и идеитѣ за него иматъ цена само доколкото посрещатъ прѣкия зовъ на историческия моментъ отъ българската действителностъ.

Ето, това върши той и сега — толкова като трибунъ, който е виновникъ за разтурването на първото Законод. Нар. Събрание, толкова и като вдъхновителъ на второто такъво. Преди всичко той съ своя водителски жаръ е самороденъ и не е билъ дори въ детинството си между ония въ живота, „които робуватъ на думитѣ си, преди да владѣятъ чрезъ тѣхъ свѣта“. Симонъ Радево то нивелиране (изравняне) на всѣкого съ всички само поради „младостъ“ е удобно за самодоволството на прецени-теля, но е несериозно. При това Стамболовъ е трагиченъ типъ: нищо не върши наполовина и не знае да се връща т. е. води подзетата работа, безъ да скъпи нито своята суета, нито славата си. Той има само предусета, че може: нищо повече!

Възкипѣлитѣ политически борби въ ново-освободената страна се очертаватъ още въ Учред. Събрание: мнозинството остава вѣрно на широкитѣ работни маси въ народа си — на общобългарското въждеделение „свое да имамъ, свое да работя, господаръ да съмъ си“. Срещу това въждеделение се дига въ Учред. Събрание голѣмиятъ ораторъ на „чорбаджитѣ“ Д. Грековъ. Но тамъ (въ Учред. Събрание) го бие въ адвокатскитѣ му и господарски домогвания Петко Каравеловъ. (Вижъ книгата ми „Реформаторъ“). Съ „чорбаджитѣ“ сж, обаче, и владцитѣ ни. Това тежи предъ рускитѣ комисари, предъ европейскитѣ

представители въ България и предъ новоизбрания князь. Д. Грековъ е вече на два пѣти министъръ (само въ три години!). Не, тоя опасенъ човѣкъ трѣбва да се обезличи. И затова го обявяватъ за не българинъ т. е. намиратъ, че е билъ до освобождението на България румънски поданикъ, та го касиратъ. Да, несправедливо е! Зашто дори Петко Каравеловъ е билъ руски поданикъ. Но това ли е важно? Води си отчаяна борба за кауза, която никжде и никога не е била разрешавана безъ кръвь, а именно: земята като собственостъ да се даде на работнитѣ маси!

Сжцитѣ побуди действуватъ и при касирането на Евлоги Георгиевъ. Той е единствениятъ „милонеръ“, известенъ въ българския свѣтъ тогава. А е кандидиранъ и избранъ отъ консерваторитѣ презъ едно време, когато въ страната се борятъ—за предстоящитѣ голѣма гешефти — дветѣ финансови групи: българската около Хадженова и руската около посланика Кумани. Прочие Евлогий Георгиевъ съ своитѣ „милиони“ представя опасностъ за Кумани, който подкрепя либералитѣ. А и безъ това либералитѣ има защо да се боятъ отъ финансовото засилване на консерваторитѣ. Българската гражданственостъ е още девственна; масата на избирателитѣ върви непринудено съ либералната партия. Така ли ще да е, обаче, ако консерваторитѣ почнатъ да хвърлятъ въ изборитѣ „рубли“ т. е. ако почнатъ изборнитѣ подкупи, които сж тѣй общи въ всички парламентарни страни?

Ето съвокупностъ отъ внушителни доводи, които осмисляватъ както изгонването на Евлоги Георгиевъ отъ камарата, тѣй и „революциониятъ“

законопроектъ за вѣоржжението, прокаранъ отъ Стамболова. И правъ е Драганъ Цанковъ като обяснява това последното тѣй, както го предава Симеонъ Радевъ въ стр. 200 отъ I томъ на съчението си:

„Младитѣ начело съ Стамболова разказва дѣдо Цанковъ; готвеха опълчението, за да направятъ всѣкакъвъ държавенъ превратъ невъвозможенъ. Тѣ сж искали да турятъ гемъ на княза“.

Така разбира предприетото отъ Стамболова и самъ князь Батенбергъ. Той узнава за опасния законопроектъ въ Виена, връщайки се отъ Русия. И ведна телеграфира на министъръ-председателя Драганъ Цанковъ—да осуети гласуването му отъ камарата. Но законопроектътъ е билъ вече прокаранъ, твърди дѣдо Цанковъ. Правилно е да се допусне, че и да не е билъ миналъ още този законопроектъ въ Събранието, Цанковъ надали би пожелалъ да осуети гласуването му. Узрѣло е вече въ душитѣ съзнанието, че князътъ е съ консерваторитѣ. И психичниятъ завой е билъ вече станалъ срѣдъ либералитѣ, та Стамболовъ съ своя законопроектъ е само изразилъ общата готовностъ на борба.

IX.

Народъ и държава. Чужди въздействия.

Навѣрно, злополукитѣ — вътрешни и външни — на днешна България се дължатъ преди всичко на това, че кръстосанитѣ външни въздействия пречеха за политическото осмисляване на българската битова гражданственостъ.

Русия — освободителката — е единъ гигантски воененъ лагеръ, който е насоченъ да държи въ намордникъ необятна Азия. Тя е била винаги слаба срещу модернизирана и забогатѣла Западна Европа. И затова Петербургъ отстъпи предъ решенията на Берлинския конгресъ. Тази е първата и най-голяма фаталностъ за българизма. И отъ нея последваха всички други злини. Създаването на малко българско княжество съ конституционно управление при една единствена камара (безъ контролна за законодателството горна такъва) отговаряше на безсилието у освободителитѣ ни срещу Европа. Последната ни наложи свой князь, а срещу него руситѣ намираха интересъ да противопоставятъ народа. Така още при основаването на държавата ни се е търсило — и се е наложило — пречка за единение между държавенъ глава и народъ.

Еднокамарната конституционна система е революционна. И затова е — и трѣбва да е — само едно преходно състояние за минаване къмъ правилно парламентарно устройство на държавата. Петко Каравеловъ — бащата на Българската конституция — е непоколебимъ реформаторъ: съ еднокамарната парламентарна система той свърза ржчетъ на господарскитѣ елементи въ страната — съ цѣлъ да оземли народнитѣ маси, да модернизира данъчната система въ тѣхна полза и да създаде ефтинъ кредитъ (като направи невъзможно срѣдновѣковното лихварство).

И успѣва — поне доколкото външнитѣ въздействия сж му дали време и възможностъ.

Но еднокамарната конституционна система противопоставя направо държавния глава срещу

волята на мнозинството. Нѣма срѣдишна инстанция: горна камара. И князътъ у насъ, който е „господаръ“, а не „управителъ“, се е видѣлъ принуденъ да слѣзе отъ своята висота и да се намѣси въ борбата между либерали и консерватори.

Това е станало по поводъ прокарания въ второто Събрание „Законъ за Народното опълчение“ (по предложението на Стамболова). Князь Батенбергъ упражнилъ своето върховно право на „вето“: не е утвърдилъ тоя приетъ революционенъ законъ за въоръженитѣ сили въ страната.

И е билъ правъ.

При революционни увлечения държавниятъ глава въ всѣка страна се облѣга на армията, на която той е главнокомандуващъ. Нѣма ли тази опора, нѣма и държавенъ глава: той не може да бжде арбитъръ между борящитѣ се граждански resp. слоеви и класови организации въ страната. А съ това парламентарната държава изгубва основата на своята конструкция: — и законодателната, и изпълнителната властъ минаватъ въ ржчетъ на „народа“ т. е. на шепата налични водители, които ако сж единодушни, сж вече конвентъ, ако ли пъкъ сж разединени, наложително става издигането на диктаторъ. . .

България е създадена отъ Русия, преди всичко за да е авангардъ въ нейната близко-източна политика. А тази политика засѣга всесвѣтски интереси. Така на бъдащитѣ български държавници се е налагало да бждатъ само фигуранти въ голѣмата европейска шахматна игра. Но на Русия въ тази игра е пречилъ българскиятъ князь — толкова като мандатѣоръ на Европейския Западъ, колкото и като оли-

четворителъ на истинката за самосъхранение у новосъздадената България. Защото ако Русия, слаба предъ Европейския Западъ, бжде принудена да воюва съ него, ще пострада най-напредъ нейниятъ авангардъ, нали?

Но ето, князътъ вече се е сблъскалъ съ народното ни строение въ страната. И иска (многократно!) разрешение отъ царь-освободителя, да суспендира революционния парламентаренъ редъ въ нея. Дворцовитѣ кръгове въ Петербургъ не довъряватъ на европейския мандатѣоръ (княза) и менажиратъ българскитѣ народни маси. Но най-после решаватъ: да позволятъ на князь Батенберга тази авантюра, че дано съ това той стане по скоро невъзможенъ въ страната...

Въ такъва схема се движатъ събитията. Отъ начало князь Батенбергъ действува много предпазливо. Датата на решения превратъ се държи въ такъва тайна, че е изненаданъ дори Д-ръ Иречекъ, който бива назначенъ за министръ на просвѣтата въ новото непарламентарно правителство. А либералитѣ, макаръ да очакватъ тоя ударъ, пакъ биватъ така издебнати, че превратътъ ги съкрушава: тѣ се попиляватъ безъ всѣкакъв отпоръ.

Редица данни около тоя пръвъ държавенъ превратъ въ България подсказватъ, че прѣкиятъ съветникъ на княза въ случая е Д-ръ К. Стоиловъ. Тоя младъ човѣкъ (само 27 годищенъ тогава) е съ много широкъ мисловенъ кръгзоръ. А макаръ и съ най-закръглена господарска психология, той все пакъ носи чертитѣ на българската битова гражданственостъ. При това е обхванатъ отъ българския възродителенъ романтизмъ, та е добъръ синъ

на народа си. Първъ срѣдъ всички свои политически съвременници Д-ръ К. Стоиловъ се издига до мисълта, че България не бива да върви слѣпешката съ Русия. Като началникъ на дворцовата канцелария при князь Батенберга, той е билъ съ него въ Петербургъ при несполучливия нихилистически атентатъ противъ царь освободителя въ самия императорски дворецъ. И отъ наблюденията си тамъ се убеждава, че напраздно Европа се бои отъ мощта на Русия; тя е дълбоко корумпирана и е комай гнила държава. Прочие бждащиятъ основателъ и шефъ на Народната партия чертае една предвидлива външна политика още въ 1880 г. България може да има цена и за Русия, и за Запада не само съ своята военна позиция въ Балканитѣ, а и като търговски обектъ. При заваренитѣ отъ Турция търговско-пътни съобщения България е открита само за Западно — Европейския вносъ. Д-ръ Стоиловъ чертае: да се прокара презбалканска линия за Дунава, че страната да се открие и за руския вносъ. Така България ще може вече и като руски пазаръ да проявява известна политическа игривостъ, ако не и независимостъ спроти противоречивитѣ интереси между изтока и запада у насъ.¹⁾

Така Д-ръ Стоиловъ — съ извънредно обширнитѣ си знания и съ своята поразителна далновидностъ — смѣта да играе решителна роля следъ суспендиране на конституцията т. е. да отстои (съ всичката си млада енергия и съ здравия ин-

¹⁾ Документирано изложение върху това читателтъ ще намери въ отдѣлна моя книга за Д-ръ Стоиловъ.

стинктъ на господарь) правото за сигурно бждаще на своя народъ и на своята страна. Той очаква да бжде назначенъ за шефъ на новото непарламентарно правителство. Но това не ще се е посрещало съ моментнитѣ задачи на руската дипломация: — тя налага за председателъ на новото непарламентарно българско правителство свой генералъ.

Д-ръ Стоиловъ е потресенъ. Въ неговата страна, въ България — и при наличността на политическа групировка отъ господарски елементи (консерваторитѣ, които стоятъ надъ тълпитѣ и сж готови да обосноватъ съ благомислие държавното устройство на родината си) — е назначено небългарско правителство! „Д-ръ Стоиловъ се е нѣщо надулъ“, бележи въ своя български дневникъ Д-ръ Иречекъ: „не е доволенъ отъ министерството на външнитѣ дѣла, което му се предложи“.

А тримата лидери на консерваторитѣ — Д-ръ Стоиловъ, Гр. Начевичъ и Д. Грековъ — не сж могли да откажатъ своето участие въ назначеното „руско“ министерство. Навѣрно, доводитѣ на князь Батенберга сж били, че задачата на момента е да се притяпятъ партийнитѣ страсти. А това е могло да се постигне, като се постави на чело въ управлението авторитетътъ на освободителката Русия.

Но скоро се е почувствувало, че доло, въ народнитѣ маси, възкипява нова умраза ерещу „чорбаджинтѣ“, че тази умраза се насочва вече срещу самия князь Батенбергъ. Сега въ центъра на движението е изпитаниятъ агитаторъ Стефанъ Стамболовъ съ неговия Търновски окръгъ, който е

гражданскиятъ пулсъ въ страната за оня исторически момеотъ.

Така само следъ една година Д-ръ Стоиловъ „депозира“ предъ княза обширенъ докладъ, въ който чертае съ редица мотивирани точки обстойна програма за вътрешната и външна политика на държавата.

И се оттегля отъ министерството заедно съ Начевича и Грекова.

Моментътъ е сждбоносенъ за младия нѣмски принцъ: той се вижда изоставенъ отъ всички българи.

Х.

Стихия. Стратегията на Стамболовъ

Изборитѣ за Свищовското велико народно събрание (което е заседавало само единъ день, гласувало е пълномощията на князь Батенберга за самолично управление презъ седемъ години и се е разтурило) се извършватъ подъ знака: „така искатъ Русия и князътъ“.

А това е чувственната стихия на маситѣ въ княжеството презъ ония години. И Стамболовъ е пакъ съ безпогрѣшния усетъ на националенъ вождъ: схваналъ е, че въ момента нищо не може да устои срещу тази стихия.

Не че се е оттеглилъ той отъ изборната борба. Наопаки: напръгналъ е всички сили да изпрати нѣколко видни либерали въ това събрание — за протестъ. Самъ, обаче, не е положилъ своята кандидатура! Избралъ е въ Търново Драганъ Цанкова, Петка Каравеловъ и Дѣдо Славейкова, а себе си е поставилъ въ сѣнка.

Психологично не може да се твърди, че въ случая Стамболовъ е проявил „естествената скромност на голѣмъ човѣкъ“ т. е. че той е отстъпилъ на хора, предъ едного отъ които поне „благоговѣе“ (споредъ С. Радевъ). Нѣма съмнение, доколкото човѣкъ е голѣмъ, не може да не чувствува величината на обдаренитѣ около себе си. Стамболовъ е ценялъ до края на своя животъ Каравелова (заканвалъ се е еднажъ да го „обеси“, но все пакъ не е допусналъ да стане това!). Но да благоговѣе предъ него — не. Имаме и историческия фактъ: Стамболовъ бламира Петка Каравеловъ за опортюнизма му — въ частното събрание на мнозинството (либерали) презъ първото законодателно нар. събрание. Наистина, по-късно, предпочита Каравелова предъ Драганъ Цанкова. Това, обаче, не е „благоговение“. Пъкъ и въобще Стамболовъ не би могълъ да благоговѣе предъ никого отъ своитѣ съвременници. Не защото е изпиталъ себе си като водителъ, та се чувствува по-силенъ, но защото младиятъ човѣкъ наистина застъпва еднакво положителнитѣ и отрицателни качества въ духа на своя народъ. А нашиятъ човѣкъ, българинътъ, благоговѣе само предъ известни морални максими (напр. не псува и нетърпи да се псува Богъ). Той, обаче, е изгубилъ, (навѣрно, поради дълготрайната робия) чувството на чиновначалие: не благоговѣе предъ никакви обаятелни личности! И тази отрицателна черта е толкова силна у насъ, че ние не благоговѣемъ дори предъ царъ и патриархъ. Да, българинътъ — отъ малкъ до голѣмъ — е комай равнодушенъ (или е само егоис-

тично подобострастенъ) къмъ обдаренъ човѣкъ и къмъ водителъ въобще.

Така въ горния случай не бива да търсимъ у Стамболова „благоговение“ къмъ Драганъ Цанкова, Петко Каравеловъ и Дѣдо Славейкова. Той ги издига като стоящи на лице въ либералната партия (и тѣхъ изпраща въ Свищовското велико нар. Събрание) само по сила на вѣренъ усетъ у националенъ вождъ: — трѣбва да се протестира! Но протестътъ е една формална работа. Истинската борба — вливане нова подбуда въ чувствената стихия на народнитѣ маси — предстои следъ протеста. И нея ще поведе, разбира се, той — Стамболовъ: въ това е неговата стихия. Но ако той би употребилъ за формалния протестъ въ Свищовъ и самия себе си, би се „поизхабилъ“, навѣрно.

Защото политическата атмосфера следъ преврата е била, наистина, много тежка. Намѣсти народнитѣ маси сж тѣка възбуяли въ своята чувствена стихия („за Русия и княза“), че сж били способни да линчуватъ либералитѣ. При това и консерваторитѣ не сж стояли съ скръстени рѣце. Наистина, нравитѣ сж били още благодушни: нѣмало е изобщо шайки. Все пакъ организирането на таква почва именно при откриване на Свищовското Вел. Нар. Събрание. Тамъ е съставена първата полицейска шайка за побой надъ опозиционнитѣ депутати (съ водителъ гъркъ, — не се е намѣрилъ тогава българинъ за тази позорна роля!). И тази шайка е нападнала въ квартиритѣ имъ тримата търновски депутати. Решено било, да не ги допуснатъ въ заседанието на Великото Събрание: — тамъ не бивало да се чуе никакъвъ протестъ.

И шайката (подъ опеката на „Ремлингенъ герой“ — руски офицеръ—шефъ на жандармерията) извършила задачата си успѣшно: Петко Каравеловъ, а трѣбвало да избѣга презъ Дунава въ Румъния, а Драганъ Цанковъ и Дѣдо Славейковъ сж успѣли да намѣрятъ сжщата нощъ файтонъ и осъмнали въ Русе.

Стамболовъ не е романтикъ, и не се въодушевява отъ лична храбростъ. Видѣхме го при неуспѣха му въ Ст. Загора. Но типиченъ е случаятъ следъ Горно-орѣховското предателство презъ 76 година: той се е укрилъ въ Търновскитѣ села (навърно, въ Самоводени). Значи, е билъ само на единъ преходъ отъ Бѣла Черква. И е могълъ, ако е искалъ, да се присъедини къмъ Бѣлочерковската чета, за да участвува въ славната епопея на Дрѣновския манастиръ. А не го е направилъ. Хитрувалъ ли е? Егоистично ли се е крилъ?

Подчертахъ вече, Стамболовъ е трагически типъ: не знае да отстъпва. И поставенъ въ критическо положение, той не може да бѣга (както е случаятъ съ бедния романтикъ поетъ Бачо Киро следъ погрома въ Дрѣновски манастиръ): — ще да си сложи главата. А той има съзнанието, че притежава достойнства, по-ценни отъ личната романтична храбростъ. И ги скъпи. Не отъ страхъ — за Стамболова това чувство (като пѣзливостъ) е непознато. (Когато турцитѣ го тѣрсятъ подъ дърво и камъкъ въ кръвопролитията презъ 76 година,—той дикизиранъ се явява при обесването на габровския водителъ Цанко Дюстабановъ, само за да му прати прощална цѣлувка!).

Въ Свищовъ Стамболовъ би съумѣлъ — съ свои изпитани хѣшове — да се опре на косерваторската шайка, водена отъ гъркъ. Но после? Да поеме Балкана ли? Или сжщо да напусне княжеството, да се озове наново въ Румъния?

Не, мѣрката на Стамболова за себе си и за нѣщата е по друга. Тази негова мѣрка надхвърля пазарнитѣ преценки и присъди. Той вниква въ чувствената стихия на народнитѣ маси презъ она исторически моментъ и тѣрси своята съзнателна и подсъзнателна стихийностъ, за да я прилѣе къмъ тая въ народа, че наново да поведе градове и села.

И успѣва! Скоро хвърленитѣ отъ него въ Търново две политически пѣсни заливатъ цѣла България. Едната е срещу героя по изборитѣ за Свищовското Вел. Нар. Събрание—началникътъ на жандармерията Ремлингенъ. Години наредъ ние, децата презъ она години, проглушавахме улицитѣ съ ритмичния припѣвъ: „Развилня се, разбѣсна се Ремлингенъ герой!“ А втората Стамболова пѣсенъ пакъ отъ она дни се пѣше и по селата — пѣше се като нова народна пѣсенъ: „Млада невѣста“ оплаква жестоката си сждба, че майка ѝ я „задомила за единъ нѣмецъ“ . . .

Князь Батенбергъ — „задомениятъ за България нѣмецъ“ трѣбваше въ скоро време да почувствува, че насочената въ негово име чувствена стихия на народнитѣ маси срещу либералитѣ се повръща поройно назадъ — срещу самия него.

Всестранностъ у Стамболова.

Презъ първитѣ години на политическитѣ борби въ България либералитѣ сж безсребреници: тѣ живѣятъ и боравятъ на „юнашка вересия“ (всички сж задължниѣли до уши по гостилници и хотели). И следъ преврата въ 1881 г., всѣки се вижда въ безизходностъ. (Петко Каравеловъ става гимназиаленъ учителъ въ Пловдивъ; дѣдо Славейковъ приема да бжде назначенъ отъ Д-ръ Иречекъ въ софийската Народна библиотека).

А трѣбватъ срѣдства: борбата изисква издаване на вѣстникъ и поддържане на агитатори!

Ето моментъ, въ който Стамболовъ изненадва, бихъ казалъ, и самия себе. Той е вече адвокатъ — най-внушителниятъ предъ окръжния съдъ въ Търново. А при трескавитѣ имуществени прехвърления тогава, адвокатството дава фантастични доходи. Но трѣбватъ срѣдства, много срѣдства. Хъшоветѣ отъ Ромъния сж сега пакъ хъшове въ България: окжсани и безъ „топка“ (хлѣбъ). При това основаниятъ отъ Стамболова въ Търново борчески вестникъ се преследва отъ властта съ всички позволени и непозволени срѣдства.

Трѣбва фокусъ! Или каси да се разбиватъ, или ... да се фабрикуватъ фалшиви монети!

Стамболовъ се хвърля на работа: става не обирачъ на каси и не фалшификаторъ, а „гешефтаръ“.

Наполеонъ, преди своя възходъ, търгува съ добитъкъ за клане въ Парижъ. Съ сжщата търговия Волтеръ на младини спечелва богатство за

цѣлъ животъ. Дори романистътъ Балзакъ по късно проявява спекулативностъ: основава голѣма печатница въ Парижъ, открива златни рудници въ Италия. . .

Отъ българскитѣ диалектни групи мизиецътъ е най-положителенъ и издържливъ гешефтаръ. Стихията му е обаче купуване и продаване на имоти. Дори и свадбитѣ въ Мизия се приключватъ не съ пѣсни и хора, а съ покупко-продажба на нива, ливада, гора. . .

И ето Стамболовъ проявява тази стихия на мизиецъ: търгува съ мѣста въ София (отъ Търново, съ поставени хора), купува цѣли села отъ изселващи се турци (съ меритѣ и горитѣ имъ) и ги прехвърля на лакомитѣ за земя балкански колибари; експлоатира гори, изнася въ Виена голѣми партиди орѣхови трупе (за индустриални цѣли). . . Разбира се, горко на търговецъ, който се е полъгалъ на съдружничество съ Стамболова! Човѣкътъ е гешефтаръ само като фокусникъ въ момента. Инакъ си е неизмѣненъ хъшъ: кждето дава, не търси, и отъ кждето взема, — не връща. . . Свищовскиятъ търговецъ Никола Константиновъ, който по-късно бѣше и министъръ-прогресистъ, се сдружава съ Стамболова по износа на орѣхови трупе за Виена. И хвърля въ работата значителна сума. Търговията успѣва, макаръ и следъ извѣство затѣгане: — само за една изнесена партида Стамболовъ е взелъ 500 златни наполеона. Но „съдружникътъ“ Константиновъ не е получилъ ни сантимъ. „Обра ме“, — викалъ бедниятъ човѣкъ презъ цѣлъ животъ. Види се, Константиновъ не е можелъ да разбере, че за българскитѣ хъшове, които сж без-

домничели въ името на „майка България“, не е било за изтърване да заставят и единъ „честенъ търговецъ“ да жертвува една-две шепи лири за „общото дѣло“...

Инакъ възмущенията и оплакванията на Никола Константиновъ сж се оправдавали и съ това, че Стамболовъ вече никакъ не изглеждалъ „хъшъ“. А още по-малко ималъ видъ на „идеенъ човѣкъ“. Свърталището му е било при известната въ Търново „Бѣла Бона“, където сж се устройвали луди „гуляи“ и дѣлонощни картоиграчества. Стамболовъ е билъ въ най-буйната си възраст (27—28 годишенъ). При това той, макаръ и да се е заобикалялъ съ най-крайнитѣ „копуци“, („хора отъ колъ и вжже“), все пакъ е билъ „първиятъ човѣкъ въ града“ и си „пиялъ кафето съ Климентъ Бранички авторътъ на „Нещастна фамилия“ и „Иванко“, голѣмъ политикъ, вѣренъ на Батенберга тогава архиерей и бившъ министръ — председателъ на консервативенъ кабинетъ. . .

Народнитѣ маси иматъ свой вѣренъ усетъ за хората и за нѣщата. Дори при корави (наслоени отъ вѣкове и непокътнати отъ нови подбуди) нрави, тѣ — народнитѣ маси — чувствуватъ явилія се голѣмъ човѣкъ срѣдъ тѣхъ. И движени отъ стадния инстинктъ, да си иматъ „камила“ (водителъ), тѣ сами се притискатъ около него, безъ да придирватъ, какви „лудории“ върши той „когато Господъ спи“.

Презъ ония години, когато за Стамболова (който „не прекланя глава дори предъ княза“) се мълвятъ отъ противницитѣ му най-неприлични истории (и не винаги клеветнически!), — тогава въ

Търново му става на нозе по улицитѣ мало и голѣмо „като на владика“.

Разбира се, това обаяние се е дължало преди всичко на неговото боравене като апостолъ преди освобождението. (Ние, децата отъ ония години, дължимъ всѣкакъвъ свой идеализмъ на мистичното благоговене у нашитѣ бащи и батювци къмъ „героятъ“ отъ възстанията. Еднажъ на Кирилъ и Методии въ Варна държа речъ Стоянъ Заимовъ — снаженъ, но съ прѣстено лице човѣкъ. Стече се цѣлиятъ градъ: „ще говори възстанникъ, който билъ на заточение въ Диаръ-бекиръ“. Ораторътъ говорѣше весело. Но отъ слушателитѣ нѣкои плачеха. Мълвѣха: „Такъвъ човѣкъ! Добре че се е спасилъ отъ поганцитѣ“).

Но не сж били безъ значение и новитѣ дързости на Стамболова. Наопаки, той сега съ всѣка стѣпка като граждански водителъ е засилвалъ своето обаяние на апостолъ отъ вчерашнитѣ борби. Всичко у него — погледъ, жестъ, гласъ, фраза, — всичко е чертаило около челото му ореолъ на изключителенъ човѣкъ. Споредъ жититѣ съвременници, Стамболовъ отъ онова време е билъ „несравнимъ“ като адвокатъ. „Никой нѣмаше неговиятъ гласъ, неговата фраза и интонацитѣ му“. Като ораторъ той се е облѣгалъ, обаче, не на тѣзи свои данни — гласъ, фраза, интонация. Въобще той обайвалъ не съ класически издържано словоразпредѣление. У него не сж личали предварително усвоени жестове и ораторско саморисуване. Наопаки, обичалъ е и грубия делниченъ езикъ, а често е бивалъ и пренебрежителенъ къмъ аудиторията (правялъ сурово лице и жестоветѣ му не

рѣдко сж били отсечени, като на воененъ). Силата му е била въ свѣтквичната мисль и въ строгата правдивость, която обаче никога не е прислизала до сангвиничната откровеность на славянина. „При заключение на своитѣ речи той понижаваше гласъ, но натъртваше мислитѣ си, каточели гвозден кове“.

XII

Стамболовъ въ сѣнка?

Князь Батенбергъ — следъ близо две години самолично управление — потърсва помирение съ Петка Каравеловъ (дори се „целуватъ по устата“ — вижъ книгата ми „Реформаторъ“). Така либералитѣ най-после се затвърдяватъ въ вжтрешното управление. Но Стефанъ Стамболовъ не е между кандидатитѣ за министри: нито самъ се домогва, нито го канятъ. Защо?

Преднитѣ хора на консерваторитѣ сж „скж-сали“ съ княза, особено Д-ръ Стоиловъ, който е обиденъ, та е постжпилъ въ военното училище — да добие офицерски чинъ (следъ като е билъ министръ на външнитѣ дѣла!). Така князь Батенбергъ, отчужденъ отъ всички и безпомощенъ, не е можелъ самъ да наложи оставянето на Стамболова въ сѣнка поради проявенитѣ отъ него крайности (особено съ политическитѣ му пѣсни). Прочие, защо Стамболовъ стои на заденъ планъ?

Може би, Стамболовъ се държи и въ самата срѣда на либералитѣ като таралежъ. Той недолюбва Драганъ Цанковъ, който е твърде чуждъ за него натюрелъ — хитъръ, суетно амбициозенъ, ориенталски издига самия себе въ культъ за околнитѣ,

безъ да е богатъ по знания и по обхватна мисль. А Петко Каравеловъ, макаръ да е сжщо чуждъ по характеръ на Стамболова (по е кабинетенъ и затова въ знанията си е твърде самомнителенъ), все пакъ го държи въ респектъ както съ своя здравъ смисль и предвидливость по всички отправления на държавния животъ, така и съ своята непоколебима, руска преданность къмъ широкитѣ народни маси. Но Петко Каравеловъ е за Стамболова твърде държавнически карьеристиченъ: повече е въ плѣнъ на своитѣ умозрителни проникновения и по-малко темпераментенъ (макаръ и да играе на нервность, на спривавость). При това Каравеловъ е „славянофилъ“, нѣщо, което за Стамболова е не само наивно, като идеалъ, но е признакъ и на духовна „назадналость“.

Следъ всичко онова, което Стамболовъ застжжива презъ дветѣ години на изпитание въ борба съ реакцията (успѣва да избере за Свищовското В. Нар. Събрание либералскитѣ лидери, а после води съ неизчерпима енергия печатната и устна пропаганда противъ „узурпаторския режимъ“ на княза), той е на една висота, която не може да не ценятъ и Цанковъ, и Каравеловъ: тази висота чувствуватъ вече всички. И затова веднага следъ изборитѣ за третото законодателно Нар. Събрание поражда се — и то у Драганъ Цанковъ — мисльта, за председателъ да се избере на това събрание Стефанъ Стамболовъ!

Очевидно, не сж на лице подбуди и настроение, които да обяснятъ, защо е Стамболовъ все пакъ на заденъ планъ: защо не е министръ?

Остава само единъ скритъ възелъ въ отношенията срѣдъ либералитѣ — възелъ по сила на който Стамболовъ сега се държи „резервирано“. Тлящето съперничество между Драганъ Цанковъ и Петко Каравеловъ избухва въ пожаренъ размѣръ: заплашва „голѣмата“, „победоносната“ либерална партия съ разцепление. „Хитрецътъ“ Цанковъ се опитва да привлече на своя страна Стамболова: кандидатира го за председателъ на камарата. Стамболовъ не се подава. Обаче, не минава и къмъ Каравелова. Остава посрѣдъ. А това не винаги е изгодно за лични домогвания, каквито впрочемъ у Стамболова нѣма не само въ тоя моментъ, но и въобще: той е подхранванъ отъ съзнание, че е надъ другитѣ. По всичко личи: Стамболовъ вижда, че либералната партия е въ опасностъ отъ вътрешно разложение и че трѣбва преди всичко тя да се спаси. И ето какво подчертава Д-ръ К. Иречекъ въ своя „Български дневникъ“ отъ 26 февруарий 1884 година:

... „Въ политиката голѣма каша. Има съборъ на представителитѣ на „либералнитѣ бира“ (подмѣтане за биропиене въ либералнитѣ бюра — Б. Р.) Буря и караница. Стамболовъ, като най-даровитъ, води работитѣ къмъ помирение“ (Т. II, стр. 466).

За Д-ръ Иречека България и народътъ иматъ историко-фолклоренъ интересъ. Инакъ — държавата е създадена отъ Русия — и нищо повече. За борбитѣ отъ преди освобождението той се интересува само инцидентно. И Стамболовъ за него е само по „даровитъ“, та затова играе роля. А всичко онова, което е издигнало Стамболова до положе-

нието да е арбитръ между Драганъ Цанкова и Петко Каравелова (на непълна още 30 годишна възраст), — това Д-ръ Иречекъ не търси.

А очевидно, при възкпѣлитѣ егоистични страсти въ либералната партия тежестъта на Стамболова (да е беззаветната духовна мощъ, която налага единение) се дължи преди всичко на издържания отъ него пжтъ на водителски възходъ.

И все пакъ това не обяснява ето тази странностъ: кипежътъ е въ София, тамъ е пулсътъ на политическия животъ, а Стамболовъ все още не се премѣства тукъ, не напуца Търново, държи се о „провинцията“ и, значи, остава си „провинциалистъ“, както бихме се изразили ние днесъ. Защо? Не е ли той все още чувствено противъ княза, срещу когото се е дигналъ въ единъ моментъ съ всичкия си къшовски темпераментъ? Тѣй е присяще това на всѣкого отъ насъ, българитѣ: — надъхаме ли се съ ненавистъ къмъ нѣкого, мжно си надвиваме.. Или — не е ли Стамболовъ вече озлобенъ отъ руската скрита и явна намѣса въ държавния животъ на страната т. е. не е ли вече „русофобъ“.

Историческото значение на силно обларенитѣ натура въ живота на единъ народъ се крие преди всичко въ това, че като се издигатъ — (поне въ по значителни моменти) надъ общия уравенъ не само по умъ, а и по лични (неприсящи на другитѣ) морални достойнства, тѣ съ това повеждатъ кракъ за общо издигане на новитѣ поколения. Ако имахме данни да се убедимъ, че Стамболовъ стои въ Търново (не се премѣства въ София) само отъ ненавистъ къмъ княза следъ пълното му капитулиране предъ интелигенцията и предъ народа, — ако имахме та-

кива данни, трѣбваше — и трѣбвал — да заключимъ, че той е далечъ по ниско отъ оная висота, на която го виждаме срѣдъ неговитѣ съвременници въ дадения исторически моментъ. Но такива данни, за щастие, нѣмаме.

А легендата, създадена по късно отъ обаятелното перо на Захарий Стоянова, че хората отъ кръга на Люоена Каравеловъ и Христа Ботйовъ сж били русофаби — и сж се проявявали като такива още презъ руската окупация, — е само легенда. Следъ турскитѣ кланета презъ възстанията (а сжщо и презъ освободителната руско-турска война) не е имало българинъ, който да не е билъ надъханъ съ безкрайни умраза и ожесточение къмъ азиятеца. И никому въ България не е минавало презъ ума да мисли, дали руситѣ идатъ да завладѣятъ българскитѣ земи или не. За заболѣлата българска душа е било безразлично въ оня кървавъ исторически моментъ, кой ще владѣе отсамъ Дунава, — само турцитѣ да не сж! Отъ тази българска яростъ не е билъ свободенъ и Стамболовъ. Свидетелствува речъта му при изпращането на князь Дондуковъ — Корсаковъ, речъ, съ която той наистина е успѣлъ да изрази клетвенната и незаличима признателностъ на българитѣ къмъ проляната за тѣхното спасение руска кръвь. Такива дълбоки преживѣвания не се изпаряватъ въобще и още по малко въ година-две! А увлеченията на единъ Ремлингенъ по изборитѣ за Свищовското В. Нар. събрание не сж могли да побудятъ „русофобство“ дори и за това, че самото име на тоя офицеръ издава не руския му произходъ.

Стамболовъ не напуша Търново — и не се обзавежда въ София — дори когато е вече председател на Нар. Събрание. Причината не е въ желанието му да отбѣгва официалнитѣ срѣди, нито е скромностъ, нито пъкъ е отъ цезаревска грандомания („предпочитамъ да съмъ първъ въ село, отколкото втори въ Римъ“). Преди съединението на дветѣ Българи и преди прокарването на централната желѣзнична линия столицата е само административенъ, а не и стопански центъръ на княжеството. Такъвъ е Търново — било като стоварище на стоки (по Дунава презъ Свищовъ), било като срѣдище на капитали и търговци отъ миналото. Къмъ това трѣбва да се добави обстоятелството, че Търновскиятъ окръгъ е най-гъсто населенъ и съ най-културни маси. Дълго следъ освобождението тамъ се чувствува истинскиятъ пулсъ на живота въ страната. И Стамболовъ е действувалъ пакъ съ вѣрентъ усетъ, като не е бързалъ да се премѣсти въ София: неговата нова популярностъ почва отъ Търново и, може би, затова тя расте не съ години, а съ месеци. И тази популярностъ е такъва, че се налага дори на най-авторитетнитѣ му противници въ страната. Ето единъ характеренъ случай. При изборитѣ за Свищ. Вел. Нар. събрание князь Батенбергъ тръгналъ да посети Търново съ агитационни намѣрения. Но търновскитѣ консерватори го предопредили, да не идва, — ще се изложи: Стамболовъ проагитиралъ селата тѣй, че населението можело да посрещне княза съ черни знамена (трауръ за погребената конституция). Батенбергъ се сумѣсълъ и не отишелъ въ Търново. А после вече се държалъ сърдитъ къмъ града: не го е посещавалъ дори, ко-

АНТОНЪ СТРАШИМИРОВЪ

ДИКТАТОРЪТЪ

(НОВИ ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ЖИВОТА И ЛИЧНОСТЪТА
НА СТЕФАНЪ СТАМБОЛОВЪ)

КНИГА ТРЕТА

СОФИЯ

9 Августъ 1886 год.

Разривътъ съ Русия датира отъ 6 септемврий 1885 г. т. е. поради Съединението. Отъ Петербургъ заповѣдватъ на рускитѣ офицери да напуснатъ страната. Тамъ се надѣватъ, навѣрно, турцитѣ да окупиратъ Тракия, а сърбитѣ — да разбиятъ войскитѣ ни. Така Русия би се явила пакъ спасителка. И мандатѣорътъ на западнитѣ сили у насъ, князь Батенбергъ, би билъ изгоненъ.

Но става неочакваното: Турция запазва благосклоненъ неутралитетъ, нашитѣ войски разбиватъ сръбската армия и князь Батенбергъ се вижда, поне за моментъ, най-популярниятъ въ Европа държавенъ глава срѣдъ своя народъ.

Така за руската дипломация другъ изходъ нѣма: тя трѣбва да изгони щастливия български князь чрезъ държавенъ превратъ.

За преврата, който се извърши на 9 августъ 1886 г., се е говорило предварително на всѣкжде и отъ всички въ България. Но никой не е допусчалъ сериозно, че това ще стане. Защото на власть е била най-силната въ народа партия — либералната, а тя е държала съ княза (вижъ книгата ми „Реформаторъ“).

За нещастие, обаче, либералитѣ сж били вече разцепени: крилото на Драганъ Цанковъ е въ опозиция срещу Петка Каравеловъ, който е министъръ-председателъ. И ето кржгътъ на Драганъ Цанкова

се е подалъ на рускитѣ внушения. Увлѣкълъ се е и софийскитѣ гарнизонъ заедно съ юнкеритѣ отъ военното училище. И князь Батенбергъ бива детрониранъ.

Създаденото привременно правителство (отъ офицери) заповѣдва на войскитѣ въ цѣлата страна да положатъ клетва за вѣрностъ къмъ новата властъ. На тази заповѣдь не се подава само Пловдивскитѣ гарнизонъ. Това е обяснимо: князь Батенбергъ е героятъ на Тракия. На 6 септемврий (само преди една година!) той е рискувалъ съ трона си за дѣлото на румелийци: миналъ въ областта придруженъ само отъ своя адютантъ. И е поелъ дѣлото на народа тамъ. Така тракийскитѣ войски сега сж били горешо привързани къмъ него. Запасниятъ генералъ Велчевъ (живъ още), който е свършилъ военна академия въ Петербургъ и е служилъ съ чинъ капитанъ въ Пловдивския гарнизонъ при преврата на 9 августъ, разказва:

— „Споразумѣхме се съ началника на гарнизона (Муткуровъ), заехъ съ рота войска телеграфо-пощенска станция и поискахъ да говоря съ министър-председателя Петко Каравеловъ въ София. Но отъ тамъ ми се заяви, че той е подъ домашенъ арестъ. Разбрахъ: превратътъ е не само противъ княза, но и противъ правителството т. е. партизански. Посъветвахъ се наново съ Муткурова и повикахъме водителя на либералитѣ въ Пловдивъ Д-ръ Д. Тончевъ. Той замънка: „да почакаме“. Отхвърлихъме го, дигнахъме войскитѣ, потръгнахъ и гражданитѣ. Така изредихъме съ шумна демонстрация всички европейски консулства въ града: „искаме си княза!“ После потърсихъме Търново и пови-

какме Стамболова, като председателъ на народното събрание. Ние му заявихъме, че сме готови да се биемъ за княза си. И той се съгласи да се постави начело. Така почна контра превратътъ“.

Въ Търново жититѣ съвременници разказватъ:

— „Щомъ узна за преврата въ София, Стамболовъ заповѣда на десетина свои хъшове да се въоръжатъ и единъ по единъ да се събератъ въ „Правителствения домъ“ (където се помещаваха тогава комай всички учреждения, включително и телеграфо-пощенската станция). А гарнизонътъ бѣше вече положилъ клетва предъ новото „революционно“ правителство. Щомъ началникътъ на войскитѣ узна, че Стамболовъ е въ „Правителствения домъ“ съ въоръжени хора, дигна лично рота войска и отърча. Но голѣмиятъ авторитетъ на Стамболова поколеба полковника (Боневъ?). Дватамата се оттеглиха на „довѣренъ разговоръ“. Стамболовъ съумѣ и прати тайно да му повикатъ майоръ Маринополски. Докато се водѣше „довѣрениятъ разговоръ“ съ полковника, повиканиятъ майоръ се яви. Тогава Стамболовъ, вече съ револверъ въ ржка, заяви на гарнизонния началникъ, че е уволненъ и арестуванъ въ името на княза и на законното правителство. На негово мѣсто Стамболовъ назначи майоръ Маринополски, който пое командването на ротата предъ „Правителствения домъ“ (безъ войницитѣ да подозратъ, че сжчинскитѣ имъ началникъ е арестуванъ).

Така е станалъ контра-превратътъ и въ Търново.

Стамболовъ, опрѣнъ вече на Търновския гарнизонъ, потърсва по телеграфа отъ София хората на

новото „революционно“ правителство за преговори. На апарата се е явилъ Олимпий Пановъ — другаръ на Стамболова отъ Гюргевския комитетъ, Той не е участвувалъ лично въ заговора и въ детронирането на князь Батенберга, но сега — следъ станалото — намиралъ, че не може да става вече дума за „връщане назадъ“. И увещавалъ въ такъва смисълъ Стамболова. Хората на преврата въ София сж били готови на всички отстъпки, — ще предадътъ отново властта на Петка Каравеловъ, но князь Батенбергъ е трѣбвало да бжде пожертвуванъ. Доводитѣ на Олимпий Пановъ трѣбва да сж били подкрепени съ внушителни и неизвестни на Стамболова до тоя часъ дипломатически и други съображения. Така Стамболовъ най-после отстъпилъ: приелъ предлаганото отъ Олимпи Пановъ. По тоя случай той е хвърлилъ историческата своя фраза: „За единъ арабинъ нѣма да изгоримъ Арабистанъ“.

Следъ тоя разговоръ съ Олимпи Пановъ Стамболовъ повикалъ на апарата Муткурова отъ Пловдивъ и му предалъ решението: че хората отъ Софийския превратъ отстъпватъ, ще предадатъ властта на Петка Каравеловъ, но Батенбергъ трѣбва да се пожертвува, неговото връщане е вече немислимо.

Пловдивци, обаче, били вече заповѣдали на всички гарнизони отъ Тракия да се отмѣтнатъ отъ положената клетва за вѣрностъ къмъ новото правителство и да тръгнатъ за Пловдивъ „въ името на отново потвърдената си клетва за вѣрностъ къмъ своя вождъ — княза“.

Така за пловдивци е нѣмало вече връщане! И Стамболовъ се е видѣлъ предъ дилема. Но сега

вече той не се е поколебалъ: миналъ решително къмъ пловдивци т. е. склонилъ Софийци да капитулиратъ безусловно и тровѣтъ да се земе пакъ отъ князь Батенберга.

Очевидно, Стамболовъ въ душата си крие разположение да се опълчи срещу дѣлото на 9 августъ, макаръ да е било ясно за него — следъ разговоритѣ му по телефона съ Олимпи Пановъ, — че това дѣло е воля на Петербургското правителство. Отъ къде иде у него това душевно разположение? Не е ли той вече „русофобъ“ — нѣщо, за което Д-ръ Иречекъ намѣква въ дневника си много по-рано?

Последвалитѣ събития откриватъ нѣкои тъмни още за поколенията страни въ душитѣ и умоветѣ отъ онова време.

Софиянци (людитѣ на преврата) капитулиратъ, като си спасяватъ само главитѣ. Князь Батенбергъ бива възвѣрнатъ отново на българския тронъ. Всичко се свършва безъ кръвъ. Веднага следъ това, обаче, България се вижда пакъ обезглавена; Батенбергъ абдикира „доброволно“.

Абдикацията на князь Батенбергъ се дължи на следното:

Още преди преврата на 9 августъ князь Батенбергъ потърсва да се придобри съ Петербургъ (следъ скарнята по Съединението) и предлага да му се изпрати единъ императорски комисаръ, който да му е помощникъ въ управлението на България. Императорътъ е приелъ това предложение. И сега, следъ контра преврата, Батенбергъ е попиталъ телеграфически Петербургъ, ще ли му се изпрати уговорениятъ.

преди преврата на 9 августъ комисарь? Отговорътъ е билъ отрицателенъ. А това е значило: императорътъ не е съгласенъ съ неговото възвръщане въ България. И Батенбергъ е предпочелъ да абдикира.

Така България остава да бжде управлявана отъ трима регенти, единъ отъ които е и Стефанъ Стамболовъ.

Човѣкътъ, който страни отъ официалния свѣтъ, живѣе въ провинцията, не се е стремилъ за министерски постъ, изведнажъ се вижда замѣстникъ на държавния глава.

А за министъръ председателъ е назначенъ д-ръ Радославовъ. До тоя часъ този младъ политикъ не е известенъ като русофобъ. Напротивъ, той почва кариерата си съ една крайно русофилска статия презъ 1879 г. въ основания отъ руското правителство вестникъ въ София „Балканъ“ (редакторъ Хитрово).

Твърди се, че когато князь Батенбергъ напусналъ България, не е криелъ надеждата си да се върне пакъ. Очевидно, той се е наблѣгалъ преди всичко на своята популярностъ въ страната — следъ Съединението и следъ победата надъ сърбитъ. (Легендата, че Батенбергъ билъ избѣгалъ отъ Сливница и че Каравеловъ му се е скаралъ тогава или че дори г-жа Каравелова му е казала „Вашето мѣсто сега е на бойното поле“, сж създадени покъсно). Но какъ сж били настроени по тоя въпросъ ржководнитѣ лица въ България — регентитѣ и министъръ председателтъ? Имало ли е въобще разположение у кого и да било въ България, да предпочетатъ князь Батенберга върѣки волята на руския императоръ?

Отговорътъ би билъ положителенъ само, ако бихме допуснали, че у нѣкого отъ тѣзи лица е имало предварително русофобство.

II. Русофобство?

Д-ръ Иречекъ подсказва въ своя „Български дневникъ“ че „споредъ нѣкои мълви“ Стамболовъ билъ „русофобъ.“ Това може да подкрепи известни заблуждения върху правилното опредѣляне подбудитѣ у по късния диктаторъ.

Ще трѣбва да се подчертае пакъ, че младиятъ чехски ученъ Д-ръ Константинъ Иречекъ нито познава непосредно предшествувалитѣ политически борби въ народа ни, нито пъкъ се интересува отъ тѣхъ. Той е роденъ и расълъ срѣдъ аристократическитѣ и бюрократични срѣди на Австроунгарската столица (Виена). И гледа извисоко на всѣко въобще лѣвичарство въ живота, а още повече на такова въ една назадна страна като нашата. За него въ България има шепа „недоучки“ срѣдъ „тъменъ“ народъ, а Стамболовъ е само единъ „изпжденъ одески семинаристъ.“ И онова, което е могло у тоя „изпжденъ семинаристъ“ да бжде само едно неразположение или дори известна ненавистъ къмъ царския абсолютизъмъ въ Русия, него Д-ръ Иречекъ отдава на „русофобство“.

Въ сжщностъ до военния превратъ на 9 августъ 1876 г. у насъ не може да се говори — всѣкакъ не може! — за русофобство, макаръ че дълго преди освобождението такива чувства сж насаждани искрено и горещо отъ Раковски. Знае се, русофобството на Раковски не е политиканско. То се дължи на известната колонизаторска

политика на Русия презъ първата половина на 19 столѣтието. При всѣка война съ Турция рускитѣ войски сж извличали български маси отъ нашитѣ области и сж ги заселвали въ югоизточна Русия. А отъ тамъ сж прогонвали татари и черкези, които сж бивали прехвърляни отсамъ Дунава и сж се отдавали на плѣнъ и сѣчь у насъ. Така русофобството на Раковски не е политическа идеология, а по скоро патриотически викъ къмъ българитѣ, да не напушатъ земята си.

По късно, обаче, времето е заздравило тази кървава рана въ българската душа. Не е могло друго да бжде: българскитѣ надежди за спасение все пакъ сж били единичко въ Русия. И ето най-после тѣзи надежди се оправдаватъ! Какво русофобство би могло да се търси още въ българската душа?

При това — следъ печатното и устно дѣло на Любена Каравеловъ, на Ботѣова, на Стамболова (още на дѣда Славейкова, на Блъскова) т. е. следъ пренесената у насъ руска книга, руска мисль и руско чувство (чрезъ руската художествена и просвѣтителна литература), — у никого въ България не може и дума да става за „русофобството“ на Раковски. Наопаки, благодарение на руското социално политическо идейничество, насаждано отъ Ботѣовския кръгъ, (че благодарение и на московското славянофилство, внушавано отъ рускитѣ победи надъ Турция), — благодарение на всичко това, у насъ поколенията едно следъ друго сж се подхранвали отъ разбиранията (идеитѣ) и подбудитѣ (чувствата) на руската гражданственостъ. Не ще е много, ако се каже, че това личи още преди освобождението.

Българската интелигенция въ по-голѣмата си частъ се вълнува и тогава отъ идейнитѣ и политически борби въ Русия.

Така налага се всѣкакъ да не се откъсваме отъ въздействието на руската гражданственостъ (мисль и чувство) върху политическитѣ настроения у насъ, ако искаме да вникнемъ въ прѣки-тѣ и косвени подбуди у хората отъ новата ни история.

* * *

Интелигенцията ни преди освобождението се учи главно въ Русия. И бива порусена въ душата си: тя е или „славянофилска“, или „нихилистическа“. Досуцъ незначителниятъ процентъ отъ интелигенти „западници“ (учили на западъ) се губи безнадежно въ робската страна. А интелигенцията, която иде отъ цариградския турски лицей или отъ грѣцкитѣ висши духовни училища (предимно онова въ Халки) се надѣхва на борба срещу гърцизма и сжщо поглежда на северъ, колчимъ се сблъсква съ злата воля на турцитѣ (или съ злата воля на тѣзи, които стоятъ задъ тѣхъ).

При освобождението душата на народа ни се „поруси“ не само отъ политически романтизмъ т. е. не само отъ освободителенъ възторгъ. Порусиха се душитѣ, преди всичко, на селскитѣ маси въ полетата. Защото тѣ заеха бейскитѣ чифлици и си ги разпредѣлиха, а държавникътъ Петко Каравеловъ долови, какво трѣбваше да се направи тогава, та побърза да озакони заграбването на „господарскитѣ“ земи. Ето, това бѣше истинското освобождение за народнитѣ маси въ полетата — освобождение, което донесоха руситѣ!

Презъ време на окупацията множество първи хора въ страната сж били поласкани (навърно тукъ-тамъ и съ далечни политически цели) отъ рускитѣ власти твърде сърдечно. Още тогава доста български деца (момчета и момичета) биватъ изпратени въ Русия при благодетели руси „да се възпитатъ и изучатъ“. Тѣ се връщаха после психично порусени (съ дълбоко благоговение предъ руската политическа мощъ или предъ идеитѣ, науката и художествената литература въ Русия).

У насъ нахлува и маса българска интелигенция отъ Бесарабия и отъ Херсонската губерния. Комай всички тѣзи „бесарабци“ не сж били въ особенъ възторгъ отъ официална Русия. Но все пакъ тѣ сж идвали у насъ съ чувството на съжалително снисхождение къмъ страната на своитѣ дѣди. Защото сж се виждали принудени да напуснатъ великата руска земя, въ която сж се създали като граждани (безъ нѣкога да сж помисляли, че ще я напуснатъ, за да се преселятъ въ нѣкаква новоосвободена България). Прочее, психично тѣзи хора сж също порусени.

Съ „бесарабцитѣ“ проникватъ у насъ и множество руски интелигенти (гимназиални учители, лѣкари, инженери), които сж се чувствували компроментирани въ Русия, защото сж били — кой повече кой по-малко — нихилисти¹⁾. Тѣ всички се

¹⁾ На панихидата за убития въ Русия Царь Освободитель (1881 г.) е държалъ въ Варна речъ руски нихилистъ. Преднитѣ хора отъ присѣтствуващитѣ сж знаели, че ораторътъ удобрява убийството. И сж се подсмивали, когато слушали, какъ нихилистътъ си криви душата... Впрочемъ, човѣкътъ не е прекалилъ: речъта му е била въздържана, студена...

обзавеждатъ много добре у насъ (страната е до-сущъ безъ интелигенция, уви!). И скоро почватъ да не кривятъ своя нихилизмъ.

Съ „бесарабцитѣ“ и съ рускитѣ нихилисти България бива залѣна и отъ руската книга. А може би, така е щѣло да бжде и безъ тѣхъ: нѣмали сме свои книги! Нѣмали сме дори свои школни учебници, та сме въвели руски такива.

Така при всѣка гимназия се създава „училищна библиотека“ комай само отъ руски книги. И на първо мѣсто въ тѣзи библиотеки стоятъ не само съчиненията на Чернишевски, на Писарева, на Тургенева, но и тлъститѣ томове „Ситые и голодныя“, „Подпольная Росія“ („Нелегална Русия“) и пр. Нѣмало е кой да прави по-другъ подборъ на книги: гимназиалнитѣ преподаватели (българитѣ — руски възпитаници, бесарабцитѣ и рускитѣ нихилисти) сж били до единъ хора чужди на евангелието и на библията. Единственитѣ гимназиални учители тогава у насъ, които сж можели да упражнятъ по-друго влияние върху духа въ гимназиститѣ ни, сж чехитѣ. Но тѣхнитѣ католицизмъ отъ една страна и отъ друга — твърде чувствителната далечина между двата славянски езика (чехски и български) сж прѣчили на тѣзи учители да се проявяватъ. Тѣхъ дълги години никой въ страната не е можалъ да почувствува като свои.

Ето така се е наслоила гражданственността у насъ при освобождението. Народнитѣ маси сж дълбоко признателни на „братушкитѣ“ освободители. Преднитѣ обществени слоеве — предимно хората отъ борбитѣ ни за черковна независимостъ — биватъ заварени отъ събитията като „сла-

вянофили“, та сега се изливатъ въ нераздѣлни отъ народа русофили (смѣло пѣятъ „Руски царъ е нашъ баща и нашъ спасителъ“). А срещу тѣй дълбокото и масово „порусяване“ на души тѣ въ народа, издигатъ се съ своята враждебностъ къмъ официална Русия първо старото ядро „хж-шове“ съ Ботѣовски кръгъ и после фалангата отъ образовани хора въ страната (мѣстнитѣ българи — руски възпитаници, пришелцитѣ бесарабци и нихилиститѣ руси). А нали? — новитѣ поколения растатъ подъ ръководството на първитѣ! И се добива постепенно следното дѣление между стари и млади т. е. между бащи и деца: първитѣ сж за официална Русия („русофили“), а децата противъ нея — („русофоби“). Точно казано: и бацитѣ, и децата живѣятъ съ чувствата и мислитѣ на руската гражданственностъ.

Нѣма съмнение, до колкото българската действителностъ е остро различна отъ руската, тя се е налагала на всички български общественици, дори когато тѣ сж родени и расли въ Русия. Обаче това налагане за всѣки човѣкъ по отдѣлно е ставало покъсно и то на етапи, споредъ условията, и споредъ способноститѣ и възрастта на общественника. Но въобщо новитѣ български поколения влизатъ въ живота съ чувствата и мислитѣ на руската гражданственостъ. И това създава психическа трагедия: стари и млади се дѣлятъ не по въпроситѣ на българската общественностъ и на българското държавничество. Бацитѣ се кланятъ досушъ опродѣлено на руското завоевателство респ. на руския царъ (на когото се дължи нашето освобождение), а децата се надхвватъ нихилистически срещу руския

царизмъ и зрѣятъ, наистина, като български граждани, но сж силно напоени съ страстенъ интересъ къмъ воденитѣ въ Русия борби. А познатъ е характерътъ на тѣзи руски граждански борби вече отъ цѣлъ вѣкъ. Почнали съ идеитѣ на френската революция, тѣ се изостриха въ анархизма на Бакунина, и се впрѣгнаха после въ хегелианския тикъ-такъ на марксизма. Презъ своето развитие, обаче, тѣзи борби бѣха все по-напоявани съ непримирима вражда къмъ деспотическа Русия такъва, каквато тя бѣше — опора на реакцията въ цѣлъ свѣтъ. Тъкмо отъ тази вражда се надхвваха и новитѣ български поколения.

III. Кръстопътъ.

Политическото русофобство (уплахата отъ руското завоевателство, което е осъзнанъ инстинктъ за българско държавно и национално самозапазване) почва у насъ следъ абдикирането на князь Батенберга.

Развилитѣ се събития въ държавния ни животъ (съединение, победа надъ сърбитѣ, воененъ превратъ и контрапревратъ) идатъ да налѣятъ масло въ огъня на идейното дѣление у насъ между бащи и деца — между „славянофили“ и „западници“ т. е. между вѣрнитѣ на руския царъ бащи и антицариститѣ деца.

Комай цѣлата интелигенция се опълчва сега срещу царска Русия — отначало досушъ нихилистически: тя отчаяно жестикулира срещу руския абсолютизмъ, срещу „нагайката“. А после вече страната се обхваща отъ дружинки сплотени около лозунга „България за себе си“ (така се и наричатъ

либералнитѣ организации тогава: „дружинки България за себе си“).

Върху тѣзи идейно обосновани (детерминирани) настроения никне вече и чувствено русофобство. Но то не може да надхвърли предварителното психологично порусяване. Българското русофобство не може да мине кръга на временнитѣ политически цѣли: то се раздухва въ българскитѣ души по-скоро съ скритата омисль на синъ къмъ баща т. е. за да се постигне въ края на краищата полюбовно единение съ освободителката.

А сжщината на създаденитѣ отношения между България и Русия нѣматъ нищо общо съ роднинскитѣ чувства. Русия има една — строго своя! — държавно-стопанска задача, въ името на която ни е освободила и пакъ въ името на която после ни е обърнала грѣбъ. Не е ли трѣбвало и ние, българитѣ, да потърсимъ своитѣ — пакъ строго своитѣ! — стопански и културни интереси, въ името на които да се поставимъ (съ всичката скромность на малкия и съ всичката гореща благодарность на облагодетелствувания) предъ Петербургъ на чисто и ясно?

Ето, тоя психиченъ преходъ у насъ не изглежда да е билъ издържанъ, макаръ че на лице сж били всички условия и всички подбуди за такъвъ преходъ. — Българскитѣ народни маси по дветѣ страни на своята „майка“ Стара планина сж опиянени отъ политическото си съединение (сливането на княжество България съ източна Румелия), а ето Русия се е противопоставила на това съединение! После на лице е нашата бурна победа надъ „австрийския агентъ“ кралъ Миланъ. А рускиятъ

царь не само не изпада въ умиление отъ успѣха на своитѣ „храбри деца“, ами проявява необяснима яростъ. Нѣщо повече: той посѣга на най-голѣмия герой срѣдъ насъ — посѣга на княза ни...

Да, българската интелигенция е имала подържка всички условия и срѣдства както за да убеди сама себе си, така за да проагитира (да освѣтли) широкитѣ народни маси върху неизмѣнната основа на една здрава политическа мисль, а именно:

— Русия е противъ засилването на България, не защото смѣта да я държи слаба, че по лесно да я завладѣе (една парлива „австро-филска“ агитация), но защото както тя, великата освободителка, тѣй и малката наша западна съперница Сърбия иматъ свои — строго свои! — интереси, въ името на които тѣ сж готови и ще бждатъ винаги готови да ни прегазятъ, дори когато сж идеални републики. И че по сжщия редъ на мисли ще трѣбва да потърсимъ и ние нашитѣ неизменни политически интереси, въ името на които да сме готови както на неотклоними (наложителни и разумни) отстъпки предъ Петербургъ, тѣй и за непоколебимъ отпоръ не само срещу царска (деспотическа, тираническа и пр.) Русия, но и когато последната се преустрои въ идеална република.

Ето, до тази висота на политическа мисль ние въ она исторически моментъ не изглежда да сме дораснали. Пречило ни е, може би, не само нашата обща назаднаостъ, а и вещото и неотразимо въздействие на заинтересуванитѣ съ хода на работитѣ у насъ Западно-европейски сили.

И предимно на Австрия.

Още при руската окупация (1879 год.) се издигат български гласове (статия, писана от Видинъ — може би, от Илия Цановъ) за опасения отъ Австрия. Но самитъ руски комисари потушватъ тѣзи гласове: „мислете това, но недейте го говори“.

Така въ България се поражда най-напредъ „австрофобство“. А после, когато възпламва и „русофобство“, наредъ съ него иде вече известно „австрофилство“.

И се очертава кръстопътъ: съ Русия или съ Австрия? Защото умоветъ у насъ все още нѣматъ самовѣра — особено следъ Берлинския договоръ. Кжде — безъ външна опора!

Нѣма съмнение, и дветъ течения — „русофилство“ и „австрофилство“ се обвиняватъ взаимно въ „рублофилци“ и „флоринци“. Но колкото русофилитъ сж набедени, толкова сж наклеветени и русофобитъ.

Събитията сж вече история, тѣ говорятъ сами за себе и не може да става дума днесъ за опазване честъта на историческитъ лица. Плащани пера е имало, има и ще има винаги и въ всички страни. Но водителитъ ни отъ онова време сж били искрени и беззаветни — еднакво отъ дветъ страни. Фанатизирали сж се до саможертва, но сж се държали на идейна висота: не сж прислизали до заслѣпеностъ и още по-малко до подкупничество.

Ето първиятъ опитъ на „русофилитъ“, да свалятъ „русофобската“ власт на регентството (следъ абдикацията на Батенберга) съ Русенскиятъ воененъ бунтъ. Обширенъ заговоръ, който се устрой-

ва отъ заседналитъ въ Румъния автори на преврата отъ 9 августъ — популярнитъ въ войската герои отъ сръбско-българската война майоръ Бендеревъ и Радко Димитриевъ. Солидаризиралъ се е съ тѣхъ и майоръ Олимпи Пановъ, другаръ на Стамболова въ Гюргевския комитетъ отъ преди освобождението. Той се е споразумѣлъ съ трети другаръ на Стамболова отъ сжщия комитетъ — Тома Кърджиевъ, който живѣе въ Русе. Тома Кърджиевъ е успѣлъ да дойде до русофилско едномислие съ майоръ Узуновъ, героятъ защитникъ въ сръбско-българската война на Видинъ, които при преврата е командиръ на дружина пионери въ Русе. Увлечли сж се въ заговора още и граждани начело съ енергичния комисонеръ Стомоняковъ. По сжщия редъ заседналитъ въ Румъния авторитетни заговорници (Бендеревъ и др.) сж успѣли да спечелятъ за готвения бунтъ началника на войскитъ въ Силистра — капитанъ Кръстевъ. Имало е заговорнически ядра (офицери и граждани) комай въ всички наши край Дунавски градове, а сжщо и въ Варна, Шуменъ, Добричъ. Заговорътъ е билъ откритъ въ Силистра къмъ надвечерието на опредѣления за бунта день. За пълното му разкриване бива изпратенъ — по изрична заповѣдъ отъ София — околийскиятъ началникъ въ Тутраканъ Никола Тиховъ Обретеновъ, синътъ на баба Тонка отъ Русе и вездесжщиятъ другаръ на Стамболова отъ бунтарскитъ години. Капитанъ Кръстевъ, обаче, го арестува и заграбва властѣта въ града. София веднага телеграфира на войскитъ въ Шуменъ, Добричъ, Русе, да обсадятъ Силистра. Но въ Русе майоръ Узуновъ възстава по свой редъ: съ своитъ пионери той заема

града и се опитва да увлече сжщо пехотната дружина. Тя, обаче, не се подава. И се почва сражение между пионери и пѣхотниците въ самия градъ. Между това въ Силистра капитанъ Кръстевъ бива убитъ отъ запасни войски, които той е свикалъ подъ знамената. И военниятъ бунтъ тука се потушва, а пристига и кавалерия отъ Добричъ, та заема града. Тръгватъ войски отъ различни гарнизони и срещу Узунова въ Русе, при когото е дошълъ отъ Румжния и Олимпи Пановъ (сжщо сж се опитали да минатъ на българския брѣгъ и Бендеревъ съ Радко Димитровъ въ Силистра, но за тѣхно щастие попречва имъ една случайностъ). При така злополучно развитиѣ се събития, заговорниците майоръ Узуновъ, Олимпи Пановъ и Тома Кърджиевъ въ Русе на 19 февруарий 1887 г. (значи само шесть месеци следъ преврата на 9 августъ) се виждатъ принудени да бѣгатъ въ Румжния. Но биватъ заловени отъ нашата дунавска флотилия.

Тѣй печално се приключва русофилскиятъ опитъ за воененъ бунтъ, замисленъ и подготвенъ на широка нога. Тоя бунтъ би оправдалъ всички допустими жестокости отъ страна на една власть въ преходно време — време на безкняжие, както е регентската. И ако имаше заслѣпяване отъ „русофобство“, това би се почувствувало отъ русофилитѣ не само въ ония градове, които сж били обхванати отъ заговора, но и отъ по-първитѣ имъ хора въ цѣлата страна. А военниятъ сждъ въ Русе осжда и екзекутира само трима заговорници—граждани: Олимпи Пановъ. Тома Кърджиевъ и комисонера Стомоняновъ. Само трима

граждани за заговоръ, който е обхващалъ толкова градове и който е далъ два военни бунтове! (Наистина, осждени сж и екзекутирани още седемъ офицери отъ разбунтуванитѣ полкове. Но това е въ духа на военната дисциплина прѣсички такива случаи въ всѣка страна).

IV.

Последно преклонение.

Годината на безкняжието нѣ България (августъ 1886 г. — юлий 1887 г.) е и година на трескави дипломатически борби въ Европа. По въпроса имаме документирана литература отъ Д-ръ Ив. Панайотовъ („Руско-нѣмскитѣ отношения и българскиятъ въпросъ презъ 1887 г.“). Води се дипломатическа борба отъ германския свѣтъ на двѣ страни — срещу Франция на западъ и срещу Русия на изтокъ. И въ обсега на тази борба отъ всесвѣтски характеръ попада въпросътъ за какъвъ и кой кандидатъ да заеме българския престолъ. Водятъ се безуспѣшни преговори съ князь Батенберга и съ князь Фердинанда. Между това избухватъ раздори срѣдъ управляшитѣ въ България: между регентитѣ и председателя на министерския съветъ Д-ръ Радославовъ; между регентитѣ и военния министъ генералъ Николаевъ (който заплашва съ превратъ — затова, че регентството нѣма твърдата воля да свърши въпроса съ избора на князь).

Ето при такъва политическа атмосфера се свиква третото Велико Народно Събрание — за изборъ на князь.

По традиция Великото Народно Събр. заседава въ старата столица Търново. А при тогавашните пътни съобщения, отъ София се ходи съ файтонъ до Ломъ (презъ Петроханъ), после съ параходъ до Свищовъ или Русе и отъ тамъ, пакъ съ файтонъ, за Търново.

Така преди опредѣлената дата за откриване на В. Нар. Събрание всички първи хора на либералитѣ, които сж вече жители на София, трѣбва да отпътуватъ за Търново. Но сега срѣдъ тѣхъ възкипѣватъ страститѣ. Група млади хора (граждани и военни) около сжщо младия министръ председателъ Д-ръ Радославовъ сж узрѣли да скжсатъ всички връзки съ Русия. А регентътъ Петко Каравеловъ не е искалъ и да слуша за нѣщо подобно. Той е настоявалъ да се избере за князь датския принцъ Валдемаръ, за когото още преди съединението се смѣта, че е кандидатъ на руския императорски домъ за български престолъ (вижъ книгата ми „Реформаторъ“).

А Каравеловъ е спечелилъ на своя страна и Стамболова.

Така Д-ръ Радославовъ намира идеенъ интересъ да отклони Петка Каравеловъ отъ участие въ Великото Нар. Събрание. И затова, споредъ покойния Андрей Ляпчевъ, Д-ръ Радославовъ е създалъ ужъ внушителна мълва, какво властта е попаднала въ следитѣ на устроенъ заговоръ противъ живота на Петко Каравеловъ: регентътъ щѣлъ да бжде убитъ, минавайки презъ Петроханъ. . . Мълва ли е било това или действително е имало заговоръ противъ живота на Петка Каравеловъ, — остава да се проучи. Но вѣрнитѣ хора

на последния сж настояли, той да не напуша София т. е. да не участвува лично въ свиканото Велико Нар. Събрание.

Всичко това не е помогнало на групата около Д-ръ Радославовъ. Но оставането на Каравелова въ София е решило политическата му сждба презъ она исторически моментъ. Стамболовъ е прокаралъ въ Великото Нар. Събрание становището на Петка Каравеловъ: избранъ е билъ за князь Датскиятъ принцъ Валдемаръ. Въ сжщото събрание обаче се е предложило преизбирането на регентитѣ. И Петко Каравеловъ не е билъ преизбранъ за такъв! Прочие, голѣмиятъ водителъ на либералитѣ, сега вече на зрѣла възраст държавникъ, е билъ „шкартиранъ“: той се е видѣлъ въ опозиция. Така на лице срѣдъ либералитѣ е останалъ Стамболовъ.

Моментътъ е отъ голѣма психологическа важность.

Последвалитѣ събития (презъ комай половинъ вѣкъ отъ тогава) доказаха, че Русия не е имала за прѣка цѣлъ да завладѣе Балканитѣ. Нейното завоевателно проникване тукъ се е сблъсквало съ онова на Австро Унгария. А край това съперничество е стояло противодействието на Англия (поради опасность за нейния прѣкъ пътъ къмъ далечния изтокъ—Срѣдиземното море). При такива преплетени интереси—и при голѣмото съперничество на Русия съ Англия въобще въ Азия, — руската дипломатия е отбѣгвала да опълчи срещу своитѣ домогвания нѣмскиятъ свѣтъ изцѣло. Така Русия се е ограничавала да бжде само защитница на балканскитѣ славяни, земитѣ на които сж меж-

динна територия спроти крайната целъ на Австрия—завладяването на Солунъ.

Не ще сж били чужди на горнята концепция за рускитѣ цели въ близкия изтокъ либералскитѣ водители Петко Каравеловъ и Стефанъ Стамболовъ. Инѣкъ тѣ, осъзнани вече български държавници, не биха били готови на ново преклонение предъ Петербургъ, т. е. не биха се на пълно отказали отъ князь Батенберга.

Само така може да се обясни, че Стамболовъ, оставенъ за водителъ въ третото В. Нар. събрание, непоколебимо е наложилъ кандидатурата на Датския принцъ Валдемара. Каравеловъ ще да е билъ убеденъ (или подведенъ отъ руски дипломати), че тоя изборъ ще бжде удобренъ отъ императорския дворъ (въпрѣки вѣчнитѣ несъгласия и интриги въ тоя дворъ).

Оставало е, прочие, да се оправдаятъ тѣзи очаквания, за да настѣпи пълно примирение между освободители и освободени.

Но въ Петербургъ не сж се сумѣсѣли (или дворцовитѣ интриги сж отклонили правилното действие). Императорътъ е отрекалъ поддържаната преди кандидатура на датския принцъ Валдемара, т. е. не е утвърдилъ избора му за бургарски князь.

При това е станало и нѣщо повече: донесено е било до знанието на ржководнитѣ кржгове въ България, че желанието на руския императорски дворъ е било, българскиятъ престолъ да се заеме отъ кавказеца руски князь Мингрени. А това е всѣло дълбоко смущение въ ржководнитѣ срѣди у насъ.

Имало е и защо.

Споредъ Берлинския договоръ българскиятъ престолъ не може да бжде заетъ отъ руски князь. При такъва изрична клауза въ тоя договоръ (който е изработенъ отъ конференция на Европейскитѣ държави!) избирането на князь Мингрени за български държавенъ глава би значило, България да скжса своитѣ отношения съ Западна Европа и да се облѣгне изцѣло на Русия. Тогава? Наистина, можело е да се вземе за безпогрѣшно, че въ Петербургъ не мислятъ да превръщатъ България въ Задунавска губерния. Но голѣма ли би била разликата въ положението на последната, щомъ тя скжса съ цѣлия свѣтъ и се облегне само на Русия? Една 150 милионна империя не може да държи българското тримилionно княжество на равна нога съ себе си: ще си я подчини — въ такъва или онакъва форма, — какъ инѣкъ?

Ето смисѣла на развититѣ се събития! Това е хвърлило мнозинството отъ Великото Нар. Събрание въ смущение. И срѣдъ създалия се тогава кипежъ стопилъ се е досущъ авторитетътъ на Петка Каравеловъ. При това той не е ималъ физическата възможность да се защити: отсъствувалъ е.

Озлоблението е било особено силно въ кржга около Д-ръ Радославовъ. Не е било вече мислимо отново да се избере князь Батенбергъ (преди всичко, защото изборътъ на Датския принцъ е означавало отказване отъ предшественика т. е. обида за него).

Отъ цѣлата тази история ще да се е почувствувалъ накърненъ и самъ Стефанъ Стамболовъ. Той се е увѣкълъ отъ Петка Каравеловъ, та е

настоялъ за кандидатурата на Датския принцъ Валдемара. Само така може да се обясни, че когато се е предложило преизбирането на регентитѣ, името на Петко Каравеловъ не се е дори спомѣнало. . .

И веднага се е пристъпило (отъ новоизбраното регенство и отъ бюрото на Велико Нар. Събрание) къмъ дипломатически постъпки предъ западноевропейскитѣ сили за посочване кандидатъ на българския престолъ.

А тъй като преки съперници въ Балканитѣ сж Русия и Австрия, то — щомъ България се е видѣла заставена да даде гърбъ на първата, наложително е станало, тя да се обърне къмъ втората. . .

И не може да се допусне, че тукъ предварително е въ игра нѣкакво „австрѣфилство“. При избирането за български князь на принцъ Фердинандъ Кобурготски стои на първа линия въ Вел. Нар. Събрание Д-ръ Константинъ Стоиловъ, който и отива въ Виена да доведе избрания принцъ. А Д-ръ Стоиловъ е единкиятъ сжщински европеецъ (по възпитание, образование и лична завършеностъ) срѣдъ нашитѣ предни хора отъ онова време. Той още въ 1880 година се проявява като български политикъ отъ господарски слой. И вниква — съ оргиналнитѣ си наблюдения въ Петербургъ, — че Русия е назаднала и „гнила“ страна: „Европа нѣма защо да се бои отъ нея! Поради Русия въ края на краищата може и България да си пострада“. . . Ето, тази е наченката за осъзване на български държавно-политически егоизъмъ! При това Д-ръ Стоиловъ не се откъсва отъ Русия, за да мине къмъ Австрия. Наопъки, той пръвъ (още

въ 1881 г.) чертае планъ, България да се открие на Русия като пазаръ, за да е ценна и на Австрия пакъ като пазаръ, та да се отбиватъ, така, до колкото може, политическитѣ ѝ домогвания за наша смѣтка. Не, при избора на князь Фердинанда не е било въ игра никакво австрѣфилство! Преди всичко Фердинандъ е избранъ не защото е нѣмски принцъ, а главно защото, като потомъкъ на френскитѣ Бурбони, той е въ роднински връзки комай съ всички европейски дворове. Очевидно, задачата на водителитѣ Стефанъ Стамболовъ и Д-ръ Стоиловъ въ оня моментъ е да спечелятъ за дѣлото на българската държавна независимостъ подрѣжката на всички западно-европейски сили. Малката България е наистина въ смъртна опасностъ. Съ избирането за князь на руския кандидатъ Валдемара българитѣ сж се дали пакъ като заслѣпени русофили — въпрѣки ужъ явнигѣ завоевателни намѣрения на Русия. Прочие, ще се намѣри ли сега европейски князь, който да дойде за държавенъ глава въ такъва несигурна страна? Особено — ще се реши ли на това единъ потомъкъ на Бурбонитѣ, като князь Фердинанда Кобурготски? Опасенията на Стамболова, както и на Д-ръ Стоилова, сж били тъй силни, че тѣ заедно сж чакали дѣла нощъ на телеграфо-пощенската стация въ Търново отговора отъ Виена (за съгласието на князь Фердинанда) и когато сж го получили, двамата млади български държавници (споредъ разказа на телеграфо-пощенския началникъ тогава Загоровъ) изпаднали въ такъвъ дилириумъ, щото пригърнали се и затанцували като гимназистки. . .

А доколко самъ Стефанъ Стамболовъ е билъ увлеченъ въ нѣкакво „австрофилство“ говори и следното свидетелство на живия още з. генералъ Велчевъ:

Стамболовъ, като регентъ, е посрещналъ лично избрания князь Фердинандъ въ Видинъ и го е отвелъ въ София. По пжтя той е направилъ своитѣ наблюдения върху него и при всенародното посрещане въ София намѣрилъ за нужно да пришепне на послешния генералъ Драндаревски своята преценка за принца:

— „България ще има да пати отъ тоя князь“.

Фактътъ може да нѣма пророческа стойност но хвърля свѣтлина върху душевното състояние на „диктатора“ въ оня моментъ: той не е австрофилски увлеченъ, а още по-малко е „авантюристично за-слѣпенъ“.

V. Стефанъ Стамболовъ министъръ-председателъ

Д-ръ Радославовъ, министъръ председателъ презъ периода на регентството, е политикъ и държавникъ отъ обикновена мѣрка. Русофилскитѣ агитации, заговори и Русенския воененъ бунтъ го фанатизиратъ до самозабрава. Той изгубва всѣка държавническа висота и прислиза до свирепостъта на турски полицаи. За всѣко донесение срещу нѣкои русофили той телеграфира: „стоварете му вагонъ дърва“ т. е. пребийте го отъ бой. Особено следъ Русенския бунтъ (когато окр. управителъ въ тоя градъ е нѣкой си Мантовъ) въ подземията на окръжното управление тамъ се вършатъ такива свирепости надъ граждани, че въ цѣлата страна се заговорва съ отвращение за „Мантовата

гробница въ Русе“! Така самъ д-ръ Радославовъ и групата му отъ млади хора добиватъ за винаги прозвището „сопаджии“ (отъ турската дума „сопа“, прѣчка, цепеница).

И щомъ престолътъ е билъ заетъ отъ князь Фердинандъ, наложила се е промѣна и въ управлението. Трѣбвало е д-ръ Радославовъ да бже отстраненъ. А нѣмало на лице другъ проявенъ водителъ, който да го замѣсти.

И Стамоловъ се решава най-после да се нагърби непосредно съ управлението: става министъръ председателъ. Трѣбва да се отбележи: той не е билъ въ живота си никога „министериаблъ“ т. е. не прави държавническа кариера и отъ председателъ на на Народното събрание се вижда на право регентъ, та после вече министъръ-председателъ. А съ тоя постъ се завършва и житейския му пжтъ.

Говори се, че Стамболовъ, погълнатъ отъ критическото положение на държавата и застрашенъ на борба съ русофилството въ страната, билъ станалъ студенъ и недостѣпенъ, та засияването на многобройната либерална партия отъ негово време се е дължало на помощниците му Димитъръ Петковъ (Свирчо) и Захари Стояновъ.

Това не може да е така. Стамболовъ на 21 годишна възраст е замѣстникъ на Василь Левски. А апостолството не е санъ, — то е лично достойнство. И то — организаторско достойнство. Димитъръ Петковъ и Захари Стояновъ бѣха силно даровити хора предимно на перото. Тѣ бѣха обичливи въ отношенията си съ хората — духовити и хъшовски прости. Но не бѣха внушителни!

Организаторската дарба въ голѣмъ размѣръ е отдѣлна черта у всестранно обдарения типъ на общественъ водителъ. Основниятъ ѝ елементъ е умението на водителя въ малка или голѣма група отъ люде да открие отдѣлнитѣ по-дейни личности. Защото „болшинството“ въ село, въ градъ или въ цѣла страна се състои обикновенно отъ досущъ малкъ кржгъ хора, които водятъ другитѣ. Така — голѣмиятъ организаторъ преди всичко трѣбва да прозре тѣзи водителски елементи. Следъ, това той трѣбва да притежава втория основенъ елементъ на голѣмъ организаторъ: способностъ да привърже подбранитѣ, да ги „лепи“ о себе си. После иде по редъ третиятъ елементъ — психологичниятъ усетъ, да се подкрепи авторитетътъ на избранитѣ и да се популяризиратъ тѣ срѣдъ групата имъ. И най-после голѣмиятъ организаторъ трѣбва да прояви такава внушителностъ — чрезъ мисловна яснота, ораторски даръ и волево обаяние, — че да съвладѣе възможната враждебностъ у дадено мнозинство, да я разколабае, да я пречупи и да превърне това мнозинство въ разположена къмъ себе си гражданска маса.

Всѣка дарба предполага напрѣгане на всички духовни сили — любовь, разумъ, паметъ, трудолюбие, непоколебимостъ, бодростъ (крайна издържливостъ на духа) и способностъ да се надвива дори на смъртна физическа умора.

Стефанъ Стамболовъ не изгубва и до последния трагиченъ часъ на живота си поразителната стихийностъ на своя всестранно обдаренъ натюрелъ. Единъ отъ съвременницитѣ му (Каракашевъ

— юристъ съ европейско образование, дългогодишенъ висшъ сѣдия) разказва:

— Свищовецъ съмъ и запознахъ Стамболова на свадбата му въ града ни. Свърши се тържеството и решихме — много свѣтъ — да образуваме свадбено шествие отъ Свищовъ че до Търново. Така потеглихме въ безкраенъ низъ отъ файтони по шосето. Навѣрно, околийскиятъ началникъ бѣше разпратилъ стражари да предизвести селата. И тѣ бѣха наизлѣзли по шосето. А това бавеше свадбения кортежъ. Но въпреки всичко, Стамболовъ не отмина ни едно село, като турски паша! Той спираше цѣлия кортежъ, слизаше отъ файтона, изгледваше посрещачитѣ селяни съ своя остъръ погледъ, буквално като военачалникъ, изслушваше приветствията и после се ржкуваше само съ нѣкои. Но това той вършеше не формално! Напротивъ, всѣкого назоваваше по име, (какъ можеше да помни токкова имена, Господъ го знае!). На честиткитѣ отговаряше слабо усмихнатъ. И веднага следъ това заговорваше не като младоженецъ, а като Стамболовъ: „Какъ сте? Държите ли се? Още малко и, — всичко ще се оправи!“

.....
 Такъвъ е човѣкътъ, който води осемъ години дипломатическа борба съ Русия, като управлява единъ мистично благодаренъ на руситѣ народъ... И всичко това той постига безъ кръвопролития, въпреки кървави заговори както противъ политиката му въобще, тѣй и лично срещу него. Презъ цѣлото управление (наистина диктаторско — по „вътрешно убеждение“) на Стамболова изпълненитѣ смъртни присѣди не сж повече отъ десетъ

— и то следъ правилень сждебень процесъ и за, коненъ вердиктъ!

Нѣма съмнение, въ игра не ще сж само ви сокитѣ лични качества на Стамболовъ. Навѣрно-помага въ случая характерътъ на историческитѣ събития, а сжщо и начинътъ на тѣхното развитие. Подсеца ни на това историята е известната „Набаткова дружина“.

Нашитѣ емигранти въ Русия, подкрепени отъ „славянофилскитѣ“ срѣди тамъ, вѣоржжаватъ дружина отъ 200 бойци, начело съ единъ смѣлъ офицеръ Набатковъ, и единъ параходъ отъ Одеса снеса тая дружина южно отъ Созополъ. Политицитѣ отъ Русия сж вѣрвали, че авантюристътъ Стамболовъ е „озурпиралъ“ държавната властъ въ България, но че народътъ — колкото и да е простъ, робски — храни такива чувства къмъ своята освободителка, щото доста ще е една дружина отъ 200 души да развѣе руско знаме, за да се дигнатъ всички и да пометатъ „подкупническото австрофилско“ управление.

Знае се, какво е станало. Въ Бургаска околия населението е изцѣло бѣлгарско (гърци имаше само въ Созополъ, а турци — никжде). Войска е имало само въ Бургасъ, който е въ много далеченъ, презъ рѣки и блата, северенъ жгълъ на околията. Така войската веднага е потеглила да гони славянофилскитѣ аргонафти. Но когато тя е стигнала въ селото Горно Паничарово, намѣрила е тукъ само труповетѣ на Набатковъ и комай на цѣлата му дружина (успѣли сж да избѣгатъ въ Турция само нѣколцина души). Стариннитѣ бѣлгарски села въ тѣмнитѣ лѣсове на хайдушка Странджа сж

произвели по свой починъ мобилизация за една нощъ, посрещнали „нашественицитѣ“ и ги избили.

Очевидно, управлението на „авантюриста“ Стамболовъ не е било „узурпаторско“: то е успѣло да спечели не само довѣрието, но и борческото разположение на народнитѣ маси. Убедително ли е обаче — и може ли — всичко това да се отдаде на личнитѣ качества у единъ държавникъ, дори ако бихме приели, че той е свръхъ гениаленъ?

VI. Масова психология.

Въ Русия народъ не се признаваше: тамъ народъ бѣха дворянството и бюрократията. Всичко друго бѣ войнишка маса, върху която лежеше печата на безусловна заповѣдъ: „молчатъ и не разсуждатъ“.

Въ такъва страна и най-проницателниятъ общественикъ не може правилно да вникне въ нашата, бѣлгарската битова гражданственостъ, която представя строго индивидуализиранъ демократизъмъ, дошелъ презъ многовѣковното политическо робство до отрицателна крайностъ: „всѣка коза за свой кракъ“. Въ България и последниятъ калиберъ — неграмотенъ, тъменъ, че и дивъ до нѣкъжде — разсждава за всичко предъ всички т. е. безъ всѣко чиновначалие къмъ свещеникъ, къмъ учитель, къмъ селския старей. И това става не подъ сѣнката на наивна патриархалностъ, а съ чувството на робъ: „Нѣма голѣмъ и малкъкъ бѣлгаринъ, всички сме едно предъ турчина, — раи сме“.

И тоя непознатъ, непроученъ отъ никого и подценяванъ отъ самия себе народъ преживѣва изеднажъ—само въ едно десетилѣтие! — потресащи и сждбоносни събития: Санъ Стефанска България — единъ сънь на яве, който се е изпарилъ, за да се замѣни отъ убийственъ кошмаръ—Берлинския договоръ. Въ душата и на последния българинъ е запечатано двойко съзнание: че въ свѣта той нѣма другъ доброжелатель, освенъ „руския царъ“, но тоя царъ не е всеиленъ, уви...

А после потръгватъ съ вихрена бързина подеми и падения. Съединението на дветъ Българий опиянява цѣлото племе въ основи: на военна нога сж дори женитъ и децата! Но рускиятъ царъ си оттегля офицеритъ отъ българската войски. Защо? Какво лошо вършатъ българитъ, че имъ се сърди той — благодетельтъ? После „кралъ Миланъ се дигналъ съ войската си срещу България“. А? — Възклипява яростъ въ кръстосаната кръвъ на старопланинитъ (че не и само на тѣхъ: Въ Сливница се сражаватъ доброволци отъ Македония, отъ Добруджа, отъ Одринско, даже и отъ Бандерма.) И сръбската армия е разбита, българитъ сж въ дилириумъ (българитъ, които до тогава даже сами себе си не ценятъ!) Но ето новъ ударъ: — „Рускиятъ царъ дигналъ ржка отъ князь Александра — Батенберга, нашия! Думалъ, да го изпждимъ... Но защо? Ние си го искаме, той си ни е харенъ, обичае си го!“

Край вихрения развой на тѣзи събития оформятъ се и гражданскитъ борби въ българскитъ предни обществени елове—съ всички крайности срѣдъ единъ нововъзроденъ народъ. А поради особената

битова гражданственностъ у насъ, тѣзи борби скоро достигатъ до стѣгитъ и на последното село. Странно е въздействието имъ върху маситъ. Борбитъ се водятъ отъ една страна въ името на „Бога, княза и руския царъ“, а отъ друга—противъ чорбаджиитъ и за благо на сиромашъта („всѣки да си има домъ и нивица“).

На кжде?

Благодарение, може би, на нашата многовѣковна нѣкога политическа история при строго централизирана държава, въ българскитъ народни маси представата за държавенъ глава не е патриархална: той не е старей на клана, е нѣщо далечно. По сжщия редъ преживѣнитъ презъ вѣкове сектантства сж издигнали въ съзнанието на народа понятието за Богъ много високо. Така и до днесъ — половинъ вѣкъ следъ освобождението! — срѣдъ българскитъ селени не можете въ избори спечели нито единъ гласъ съ агитации въ името на „Бога и царя“. За нашия човѣкъ едвамъ ли не е дързостъ и шарлатания да се мѣсятъ Богъ и царъ въ „селскитъ и градски ежби“.

А изборността е плътъ и кръвъ на нашата битова общественостъ. Както презъ възраждането, така и при самото освобождение селата ни бѣха въ пълна безграмотностъ. Но това не пречеше на изборността (тя ставаше съ „пущане въ кутия“ жълти и червени кукурузени зърна, като селото се дѣлеше само на две „страна“). Така създаването на малки и голѣми водители у насъ е недѣлимо отъ „изборъ“. И затова щомъ гражданскитъ борби въ страната сж паднали подъ горнитъ два знака („за Бога и царя“ и „Противъ чорбад-

житѣ“), то — урнитѣ сж посочили сж кого сж маситѣ.

Тѣ сж били „противъ чорбаджитѣ“ т. е. за либералитѣ. Но сжщитѣ тия либерали обявяватъ съединението, тѣ биятъ Сърбия и, значи, тѣ сж провиненитѣ предъ „руския царь“, та той се е разсърдилъ на „князь Александра“...

Ето тѣзи сложни нишки се преплитатъ въ масовата психология у насъ, когато на българския престолъ стѣпва князь Фердинандъ, та Стефанъ Стамболовъ поема управлението като министъръ — председателъ. Изгонването на князь Батенберга е зашеметило народнитѣ маси. По своя битовъ граждански духъ (безъ нови политически наслоения) тѣ просто не разбиратъ — никакъ не разбиратъ! — какво става. Събитията не ще сж били обясними дори за сръдния граждански слой у насъ. Обстоятелството, че една частъ отъ либералитѣ (крилото Драганъ Цанковъ) е „прогонило“ княза, не се е разбрало, освѣнъ отъ тѣсенъ слой политики. У всички представата е, че князьтъ е прогоненъ отъ „чорбаджитѣ и владичитѣ“. Нали тѣ сж противъ либералитѣ?

При това Каравеловъ и Стамболъвъ връщатъ княза — онова, което е желание, възторгъ и воля на маситѣ въ оня моментъ. Какво по ясно?

Но веднага всичката тази яснота досущъ потъмнява: князь Александъръ самъ абдикира — „нешѣлъ го руския царь — благодетелтъ“...

Не, въ всичко това вече 90% отъ българитѣ досущъ не могатъ да вникнатъ: то надхвърля тѣхното уразумѣние!

И както е въ такива случаи съ всички народи, въ широкитѣ маси проговорва стадниятъ инстинктъ: тѣ потърсватъ своята камила. Очитѣ на всички се обръщатъ къмъ наличния вождь: — той ще ги спаси!

А тоя вождь сега е Стамболовъ.

Така предъ непосилната въ оня моментъ — непоносилна дори за сръдния умъ! — политическа сложность, комай въ всички български обществени слоеве настѣпва, макаръ и не изеднѣжъ, а постепенно, упование въ вожда: Стамболовъ ще я управи!

Да не се забравя: Стефанъ Стамболовъ, по сила на дългогодишенъ опитъ, а сжщо и по вродени апостолски качества, безпогрѣшно чувствува народа си. Той още при първитѣ сдържани и предвидливи стѣпки презъ време на регентството (следъ преврата и следъ русенския бунтъ) успѣва да се усвои съ сложноститѣ и трудността на положението, та решава: грѣбва да се избѣгватъ крайностиѣ. Така щомъ поема после управлението, той веднага застава на поразителна висота (безъ да е билъ до тогава нито еднѣжъ министъръ) и властвува твърдо, но спокойно (а не прѣко и яростно, като Дръ Радославовъ).

Но все пакъ това сж външни признаци на самовладѣние у голѣмия националенъ вождь. Въ сжщностъ той е ималъ тежки дни и ноци на дълбока тревога, че дори и на неувъреностъ. Защото тѣй всестранно обдаренъ, какъвто се очертава въ фона на историята, Стефанъ Стамболовъ не е можелъ да се задоволи само съ временната насока въ психологията на маситѣ тогава. И не е зане-

марвалъ скрития дълбоко въ народната душа огънъ: романтичното русофилство, любовта къмъ „братушкитѣ“, признателността къмъ руския царь — благодетельтъ“.

VII. Политическа романтика

Въ Гулина Баня (Разлогъ) майсторъ Никола, който строилъ черкви, изхранилъ първенецъ синъ Калешъ. Синътъ станалъ дърводѣлецъ, но обичалъ да свири и на цафара, ходилъ съ дълги коси (къдри до рамене) и е билъ спривавъ „като барутъ“. Това е било въ срѣдата на миналото столѣтие. Буйниятъ Калешъ Николовъ влѣзълъ въ очи на помацитѣ бегове въ Баня, та трѣбвало да бѣга. Той скиталъ изъ Европейска Турция, научилъ комай всички езици, които се гворили изъ нея, а трѣбва да е научилъ и още кое-що. Нвпр. той ще трѣбва да е узналъ, че въ българската история има царь Георги Страшимиръ! И когато младиятъ дърводѣлецъ най-после се е озовалъ въ крайморския градъ Варна, той си взелъ име Георги Страшимировъ. После се прочулъ тука като дърводѣлецъ, но си оставалъ буенъ човѣкъ: хората скоро го прекоросали (за спривавостта му) „Чибрица“, въпреки царското му име и презиме. По онова време въ Варна изпълнявалъ службата на руски консулъ българинътъ Николаевъ. Той преценилъ, че Георги Страшимировъ (Калешъ Николовъ) не е за миренъ еснафинъ, та го прибралъ на служба въ консулството. Така по-късно, при обявата на освободителната руско-турска война, Георги Страшимировъ се озовалъ въ руската армия, като преводчикъ. Но и въ тази работа той действувалъ съ своя буенъ

темпераментъ: причислилъ се е къмъ коненъ полкъ отъ донски казаци. И съ тѣхъ се е явилъ въ Варна. А следъ освобождението на България той се е установилъ пакъ тука. Сега Георги Страшимировъ търгувалъ съ свещенически одежди и съ черковни утвари. Но човѣкътъ билъ вече русинъ — въпреки българското царско име, което си е приписалъ. Даже не снемалъ казашката си униформа: ходелъ съ фуражка, въ куртка и съ чизми. И се е давалъ не за русофилъ, — не! Той не признавалъ русофили и русофоби. Георги Страшимировъ презъ цѣлия си последвалъ животъ въ свободна България (близо 3 десетолѣтия) не е искалъ да разбере, какъ може да се правятъ нѣкакви български партии върху земя, която е била турска, но която рускиятъ царь превзелъ съ много битки, съ много кръвъ, та я направилъ своя...

Пакъ по това време (следъ освобождението) въ Варна се е поселилъ капитанъ Петко Киряковъ — царьтъ на Родопитѣ. Единъ гигантъ и по духъ и по снага. Населението отъ Одринъ до Сересъ го е възпѣвало съ пѣсни и легенди. Въ своя героиченъ периодъ еднакъ е миналъ срѣдъ бѣлъ денъ презъ Гюмюлджина съ четата си, и турцитѣ не сж посмѣли да го нападнатъ!

Родопскиятъ царь въ Варна се сприятелилъ съ вѣрния на руския царь „донски казакъ“ Георги Страшимировъ. И когато градътъ се вълнувалъ за всичко онова, което е ставало въ София (свляянето на Батенберга, избирането на Фердинанда и пр.), двамата героични типове често срѣдъ улицитѣ сж се питали съ подвикване:

— Кой прогони турцитѣ, Петко?

— Руситѣ, Георги, кой другъ?

— Чия е тогава тази земя?

— Богъ види, на руския царь!

Най-последен единъ денъ градътъ е осъмналъ съ свито сърдце: двамата герои отъ миналото сж били завлечени въ страшнитѣ тогава български участъци, като „руски заговорници противъ Стамболова“.

Но се е установило, че двамата вѣрни на руския царь български герои имали само единъ грѣхъ: публично се заканвали да „хванатъ Стамболова и да го заколятъ като яре“. И за това ги арестували. Но щомъ докладвали на Стамболова въ София извършеното, диктаторътъ веднага телеграфилъ, да освободятъ двамата вѣрни на руския царь храбри българи...

.....

Този политически романтизмъ, който сж застъпвали Георги Страшимировъ и капитанъ Петко Киряковъ, се е таялъ дълбоко въ душитѣ на хората комай отъ всички обществени слоеве. Въ ония години даже въ училищата ни все още се е отеквала дълго пѣната следъ освобождението пѣсень: „Руски царь на земята е най-великъ господарь“...

Смѣло може да се допусне, че и самъ Стамболовъ — съ своята всестранно обдарена натура и широка душа — е носелъ въ себе си тоя романтизмъ. Какъ инакъ ще трѣбва да си обяснимъ заповѣдта му да се освободятъ двамата романтици?

Но при такова съзнание можалъ ли е Стамболовъ да не изпада въ дълбока тревога — презъ ония страшни години, когато българскиятъ престолъ е билъ за винаги отречанъ на законния князь

Батенбергъ (поради игра, може би, на руската дипломация), а новоизбраниятъ князь се е указалъ незаконенъ, защото западноевропейскитѣ сили сжщо не сж искали да го признаятъ, щомъ го е отречълъ рускиятъ дворъ?

Такова е — и само такова може да бжде — психическото състояние на единъ националенъ вождь отъ твърде голѣма мѣрка, като Стамболова. Той не е могълъ да не съзнава, че скритата дълбоко въ българскитѣ души преданность къмъ „братушкитѣ“ може да възпламне всѣки часъ и при всѣки поводъ. А Стамболовъ, изникналъ като вождь изъ народнитѣ недра, билъ е чуждъ на оная диктаторска рамка, споредъ която е доста да се облѣгне властникътъ на полицията и на войската. Не, такова самоограждане би върнало Стамболова къмъ „вагона дърва“ на д-ръ Радославовъ и би го принизило до „кървопусане на тѣлпитѣ“.

Така — имало е дни и ноци — и месеци, и години! — на непрекъсвана душевна тревога у тоя националенъ вождь, който е почналъ жизнения си пътъ като замѣстникъ на най-свѣтлото отражение на своя народъ — замѣстникъ на Васила Левски, а ето съдбата го е довела да привие народа си — насилнически да го привие! — къмъ здравъ племененъ инстинктъ.

Но Стамболовъ е билъ щастливъ преди всичко съ това, че за своята тежка историческа роля той е разполагалъ съ предварително организирана многобройна партия въ страната — либералната. И после — ималъ е своя организаторски опитъ и своята щастливо обдарена натура. Той е съумѣлъ да засили партията не само като я

надъхалъ съ съзнание на правота, но и като е смогналъ — навѣрно, чрезъ напрѣгане на всичкитѣ си качества — да подбере въ нея наличнитѣ даровитисти и да ги издигне така, че да наложи на всички чиновначалие (поне доколкото това е могло срѣдъ насъ, българитѣ).

Ето случаятъ съ „Наботковата дружина“ въ Бургаско. Градътъ тогава е ималъ 7—8,000 жители — сбирщина: гърци, евреи, бѣжанци отъ Одринско и други пришелци. Стамболовъ е шкартиралъ отъ партийно-организациония си обхватъ тоя градъ. И се е облѣгналъ на околията—изцѣло българска (безъ грѣцкия тогава Созополъ): подбралъ е хора за водители отъ селата. Подборътъ му е чуденъ. Костадинъ Поповъ (Дюлгерли, 200 кжши село), попски синъ, съ трикласно образование, по онова време би могълъ да заеме видна длъжностъ. Стамболовъ го държи кметъ въ селото и го избира депутатъ. Тоя кметъ въ ония времена открива прогимназия въ Дюлгерли, основава общинска аптека, довежда фелдшеръ. Кжсъ, измѣренъ човѣкъ, но властенъ: скоро всички въ селото се свиватъ предъ него. Той диктува политически на града, но не и на цѣлата околия. Срещу него се издига въ селата Страти Димитровъ отъ Паничарево (стотина кжши села). Пълна антитеза на Константинъ Поповъ: малограмотенъ човѣкъ, но хубавецъ, съ предприемчивъ и спекулативенъ духъ, закупува стада за суватъ и ги изпраща въ Цариградъ, ездѣ буенъ конь, ходи съ астраганена шуба и самуренъ калпакъ. И лепи селския свѣтъ о себе си съ здравъ смисълъ, съ духовитостъ, съ заразителна усмивка и съ широката си ржка. Той е

сжщо кметъ въ селото си и депутатъ. Съ него държи — и се опира по влияние на Костадинъ Поповъ—дѣдо Петко Чорбаджи отъ Българско Алагюнъ, 200 кжши село на връхъ Странджа планина. Буйни хора, по говоръ отъ шиковцитѣ въ источна Мизия. Крадливи, като черкези. Стефанъ Караджа по майка произхожда отъ това село. Дѣдо Петко е депутатъ, но е досущъ малограмотенъ, та за кметъ въ селото си държи свой единъ братанецъ, бившъ подофицеръ въ войската. Дѣдо Петко Чорбаджи съ тоя си братанецъ винаги сж могли да дигнатъ отъ селото си поне сто души въоръжена конница — буйна и смѣли, като странджански хайдутѣ.

Съперничеството между тримата селски депутати е само мѣстно, — не достига до Стамболова: той предпочита Костадинъ Поповъ, а другитѣ двама командува като войници. И цѣлата околия е тѣй сигурно подъ ржката му, че когато рускиятъ параходъ стовари „Набатковата дружина“ при Созополъ, селата се дигатъ като запорожци и помитатъ славянофилскитѣ аргановци.

VIII. Поколебаване ?

И все пакъ идва моментътъ на ужаса — очакванъ, впрочемъ, отъ предусета на видимо спокойния Стамболовъ: разкрива се заговорътъ на Паница.

Политическиятъ романтизмъ на капитанъ Петко Киряковъ и на Георги Страшимировъ отъ Варна възпламва у хората отъ непосредната близостъ на Стамболова.

Паница, юристъ, е вождъ на македонския добров олчески отрядъ въ Сръбско-българската война:

волна глава човѣкъ, любимецъ на всички харамии, проявили се изъ македонскитѣ планини; любимецъ на цѣла либералска и патриотическа България. Любимецъ и на самия Стамболовъ!...

Тоя човѣкъ увлича въ своя воененъ заговоръ комай цѣлия софийски гарнизонъ. Той замахва много на широко: ще вдигне предъ двореца въ София 50 бесилки! На чело ще виснатъ князь Фердинандъ и Стефанъ Стамболовъ.

Разкритията иматъ силата на юмрученъ ударъ върху главата на цѣлата патриотическа („русифобска“) България. Щомъ и Паница, компанионътъ на Стамболовъ въ партийнитѣ вакханалии и въ нощнитѣ развлечения, се е отмѣтналъ отъ борбата за българска независимостъ; щомъ и Софийскитѣ гарнизонъ е изоставилъ Стамболовъ, то... очевидно, дѣлото на България виси на косъмъ!

Ето, въ тоя моментъ на ужаса животѣ съвременници — и близки приятели на Стамболова — твърдятъ, че той е изгубилъ присѣствие на духа: поколебала се е силата му на властенъ вождъ; великиятъ човѣкъ е издребнѣлъ за единъ моментъ, — досущъ се е преобразилъ на застрастенъ полицаи — нѣщо като днешенъ директоръ на обществената безопасностъ при размирие!.. Самъ е разследвалъ заговорницитѣ, дори самъ (лично) е ходилъ по обиски изъ къщата имъ, събличалъ е мъже, жени и деца да търси писменни документи...

На пръвъ погледъ всичко това е печално и странно, дори необяснимо за единъ Стамболовъ. Трѣбва ли обаче да се вземе едно такъво обяснение на силния човѣкъ като действително поколе-

баване на духа у него предъ наличния общественъ и държавенъ трагизмъ?

Нека забравимъ за моментъ духовния му обликъ, какъвто е обрисованъ въ досегашния му животъ. И да го потърсимъ въ неговия интименъ миръ. Какъвъ е той като простосмъртенъ? — Откъсналъ ли се е напълно отъ нравитѣ на срѣдата, изъ която излиза? Какъ се държи въ семейния, роднинския и приятелски кръгове? Проявява ли склонностъ, че и способности да се изработи въ гордъ (застрастенъ) властникъ?

Всестранно обдаренитѣ люде проявяватъ необяснима на гледъ странностъ: не се подаватъ на шлифовка! Много отъ онова, въ което обикновениятъ свѣтъ влага всичката си суета, то за изключителнитѣ натура е смѣшна условностъ, е „маймуństwo“. Ето Петко Каравеловъ: не може да свикне дори като министър-председателъ въ страната си, пръвъ съветникъ да държавенъ глава (отъ германски аристокрвтиченъ родъ!) да си реже и чисти ноктитѣ! Една подробностъ, която отвърщава възпитания свѣтъ, но която е твърде обяснима у Петка Каравеловъ. Той почва своя житейски пътъ като абаджийски чиракъ въ Еносъ. Значи, въ годинитѣ, когато човѣкъ създава добри навици въ своя интименъ животъ, въ своя „интериоръ“, тогава той нѣма условия да свикне на първични условности за прилична външностъ. А по-късно въ Москва, когато вече разполага съ тѣзи условия, нему липсва време: тогава той усвоява европейскитѣ езици и чете „едновременно“ различни томове съчинения. Още по-късно той и самъ не желае да промѣни своитѣ „чирашки“ навици: сега

условноститѣ за него сж дреболни, че дори и „маймунство“, защото тѣзи, които го заобиколятъ, вече благоговѣятъ предъ него, безъ да забелязватъ нечиститѣ му нокти.

Българското еснафско съсловие изнесе на плещитѣ си възраждането и освободителнитѣ борби. Цѣлата тогавашна интелигенция иде изъ еснафа. Това е и съ Стамболовъ — ханджийскиятъ синъ. А въ нашия еснафъ не е имало време да се оформи сръдновѣковния цеховски духъ, макаръ и да се чувствува вече законния авторитетъ на „лонджата“. Господари и слуги седатъ на една трапеза и се хранятъ отъ обща паница — обикновено безъ вилици. Ако слугата мете не както трѣбва, господарътъ ще грабне метлата, да го научи. Обща е максимата: „вратътъ на вълка е дебелъ, защото самъ си върши работата“. И никой не се свени отъ най-унизителенъ трудъ. Дори председателятъ на „лонджата“ у дома си е слуга самъ на себе. При това у българитѣ е залегнала вече и подсъзнателно психологическа максима: между тѣхъ нѣма голѣми и малки, — всички сж рай.

Тѣзи сж условноститѣ, които малкиятъ Стефанъ Стамболовъ заварва въ сръдата на своитѣ родители. Тукъ нѣма празничностъ — освенъ ходене по „кйошкетовѣ“ или край Янтра на „гювечъ“ (който се еде върху черги на земята, а мжетѣ сж по „минтани“ т. е. палтата сж окачени по дърветата наоколо).

Стамболовъ е съ десетъ и повече години помладъ отъ Петко Каравеловъ. Значи е отъ по-ново поколѣние. И е по-възприемчивъ къмъ изискванията на новото време. Дълбоко въ себе си, обаче,

той е оригиналитетъ отъ висока стойностъ и намира голѣмо удоволствие въ нѣкогашнитѣ склонности и привычки. Дори като регентъ на България той излиза на „гювечъ“ въ Свищовскиятъ лозя. И седатъ на черги, разбира се, и сж безъ палта пакъ; съ събути обуца... (А въ това време двама свищовци се изхитряватъ, да го издебнатъ тукъ на „поплакъ“. Той ги допуца до себе, но не ги изслушва. Казва имъ: „Стамболова ли търсите? Той го нѣма! Тукъ е само Стефанъ! Ха, седнете сега да ядемъ!“ Еснафъ!)

Паница, другарътъ на Стамболовъ въ умни и безумни часове, съ още много хора — и комай съ цѣлия Софийски гарнизонъ! — сж решили да се вдигнатъ противъ „диктатора“. При това тѣ сж наумили да окачатъ на вѣже и княза, и самия него, Стамболова. Не, случаятъ е такъвъ, че наистина е налагалъ общата българска максима: „вратътъ на вълка е дебелъ, защото самъ си върши работата“.

И Стамболовъ запършва ржави...

Да се допусне, че той е изгубилъ присѣствие на духа, ще каже: да се е уплашилъ. Но страхътъ винаги върви съ известна подлостъ. Пъкъ страхъ и подлостъ сж майка на жестокостъта. А Стамболовъ е такъвъ абсолютенъ властникъ презъ ония години, че ако действително тоя човѣкъ би се „поколебалъ“, та би изпадналъ до жестокостъта на тиранинъ, страната би се удавила въ кърви.

Паница бива разстреленъ — съ мотивирана присѣжда следъ обстоенъ сждебенъ процесъ. А задъ него — и за него — сж стояли стотици зли, лукави и храбри македонски харамии. Стамболовъ би трѣбвало или да избие всичкитѣ, или да ги убеди

— доколкото може — въ справедливостта на смъртната присъда. Инакъ харамитѣ или ще погубятъ него, Стамболова, или ще гинатъ единъ следъ другъ подъ неговитѣ удари. . . Ето сериозната подбуда, Стамболовъ лично да присътствува на обискитѣ и лично да съблича хора, за да търси писменни документи срещу Паница. Тоя трѣбва да загине, — не ще и дума. Но и Стамболовъ трѣбва да покаже нагледно своята правда!

IX. Държавникъ.

Стамболовъ е дълбоко пропитъ отъ българска самобитностъ, самонадеяностъ, самогордостъ. У него личи и кръстосаната кръвъ на племето ни: той е славянски любвеобилень и татарски коравъ. Стамболовъ проявява при всѣка решителна стѣпка въ своя животъ и основнитѣ черти на българина: реалистична правдивостъ, мисловна яснота (резонъ), а при действие — строго опредѣлена задача. При това той крие въ себе и основния елементъ на народната ни психология: болезнена обидчивостъ.

Така очертанъ, Стамболовъ не би могълъ да държавничиствува при князь Фердинанда, какъвто се даде тоя въ нашата нова история. И ако създаденото ново положение въ България бѣше признато отъ силитѣ, т. е. бѣше озаконено въ междунородно отношение, смѣло може да се твърди, че Стамболовъ би побързалъ да се освободи отъ управлението. Той би се задоволилъ пакъ съ извоюваното си вече положение на народенъ вождъ: би продължилъ да е само председател на На-

родното събрание. Дори би се върналъ на мѣстожителство пакъ въ своето Търново.

За нещастие, международното положение на България се затѣга за дълги години. А при възможността новиятъ князь (Фердинандъ) да бжде убитъ или да бжде наново свалень, или дори да се види принудень доброволно да абдикира, — при тѣзи възможности страната би се видѣла предъ гибель.

Ето такава е положението, което застава Стамболова да впрѣгне всички сили въ държавното управление при единъ князь, който го спѣва на всѣка стѣпка (преди всичко съ своята странна, комай яростна спривавостъ, доходяща до човѣконенавистничество).

До преврата на 9 августъ Стамболовъ пази свободата си да застѣпва само ролята на народенъ вождъ, т. е. той продължава при нови условия нѣкогашната своя роля, като замѣстникъ на Левски — организаторъ и изразъ на обществена воля. А при непризнатия отъ силитѣ князь Фердинандъ той се превръща на държавникъ. Това сж две коренно различни положения. Стамболовъ можеше да е великъ двигателъ на народнитѣ маси, безъ да има качествата на голѣмъ държавникъ. (Ние имаме и обратния случай въ новата си политическа история: Андрей Ляпчевъ бѣше много голѣмъ държавникъ, а нѣмаше данни за народенъ двигателъ).

За честь на поколенията отъ първитѣ две десетилѣтия следъ нашето освобождение, Стефанъ Стамболовъ проявява — по способности и знания — поразителна държавническа разностран-

ностъ и дълбина. Държавно-стопанският му замахъ и политическата му прозорливостъ сж такива, че наистина се указватъ спасителни — единичко спасителни! — за оня моментъ.

Не току тъй нѣкогашниятъ одески семинаристъ е изучвалъ политическа икономия и е полемизиралъ даже съ автора на „Капитала“. Още въ първитѣ държавнически мѣроприятия на Стамболова личи основна мисль: държавно-стопанско модернизиране на страната съ огледъ — да се създаде възможна икономическа охаолностъ за широкитѣ народни маси.

Петко Каравеловъ е боязлилъ въ своята държавно-стопанска политика. Той е противъ сключване заеми отъ европейскитѣ „еврейски“ банки. И само затова не бърза да строи желѣзници. Съ обширнитѣ свои знания тоя далновиденъ политикъ и стопански деятель (най-далновидниятъ отъ държавниците ни до днесъ) гадае, че както е изостанала страната въ всѣко отношение, ако държавата сѣ подаде на европейскитѣ лихварски капитали, които сж и двигатели на европейския империализмъ, — то България ще бжде хваната на вждица не само икономически, но и политически. Трѣбва да се допусне, че Каравеловъ още като вицегубернаторъ въ Видинъ, а после и като председател на губернския съветъ въ В. Търново, е общилъ съ князь Черказки (голѣмъ икономистъ и първостепенъ руски политикъ), та ще да е билъ посвѣтенъ въ рускитѣ страхове отъ австро-германскитѣ домогвания на Балканитѣ. А и въобще Петко Каравеловъ, като славянофилъ, има из-

вестни предразсждѣци къмъ модернизма, т. е. къмъ „западничеството“.

Стамболовъ, наопаки, е „западникъ“, При това като човѣкъ съ стихийна волева мощъ, той е самоувѣренъ не по силитѣ на своята малка и назаднала страна. И върви дързко срѣщу задкулиснитѣ дипломатически примки. У него подсъзнателната логика (а често и съзнателната) е: „Европейцитѣ ще искатъ да ни хванатъ на своитѣ малки у голѣми вждици: — това е очевидно. Но то не може да се избѣгне. И не трѣбва: — не можемъ да се превърнемъ на мѣничѣкъ Китай! И ако сме слаби, ще се видимъ въ варивното гърне на европейцитѣ; ако сме силни, ще имъ скжсаме вждицата“.

Тази и такъва може да бжде съзнателната и подсъзнателна държавническа директива на Стамболова. Той олицетворява строшилия веригитѣ си и детски самонадеенъ духъ на своето (иначе упорито и съ странни новаторски преживѣлици презъ вѣковетѣ) племе.

И предприема едно следъ друго смѣли стопански начинания.

Южна България се пресича отъ Източната европейска желѣзница, която я свързва съ Цариградъ. А Тракия е житница още отъ турско време. Но сухопѣхниятъ превозъ е скжпъ. При това нашиятъ износъ за Европа презъ Турция усилюва нейнитѣ пристанища. И нашиятъ Черноморски брѣгъ стои мъртавъ. Стамболовъ свързва Бургасъ съ источно-европейската желѣзница. Така голѣма частъ отъ износа на Тракия се насочва къмъ нашето море. А това налага построяването на модерни пристанища, които Стамболовъ сжщо предприема.

Още въ 1881 год. Д-ръ Стоиловъ въ единъ обстоен докладъ до князь Батенберга чертае: да се прокара отъ София за Дунава желѣзница, за да се откриемъ стопански на Русия. Австро-унгария, обаче, има интересъ да сме изключително неинъ пазаръ, И предложението на Д-ръ Стоиловъ остава въ канцеларскитѣ папки. Стамболовъ почва проучването и на тоя проектъ. Той има и други подбуди: да импулсира стопански най-културното и най-гжсто населено срѣдише на Мизия — Търновския окръгъ. И смѣта централната желѣзница да се отбие отъ долината на Искъръ по тая на Янтра, та по нея да търси Дунава.

Едновременно се строятъ изъ страната шосета, уреждатъ се панаири, устройва се голѣмата изложба въ Пловдивъ.

При тази трѣскава стопанска работа не може да става дума за разточителство, а още по малко за злоупотрѣбления: нравитѣ сж още чисти, а при това управлението е подъ надзора както на цѣла Европа, тъй и на враждебна Русия.

X.

Политически обхватъ.

Подобренитѣ пжтни съобщения не сж сигурни: въ страната продължава още онаследеното отъ Турция разбойничество. При това то (разбойничеството) се опитва да се нагоди къмъ новитѣ политически условия. Въ лѣсоветѣ изъ Странджа (за които политическата граница къмъ Турция не е преграда) се затвърдява страшниятъ разбойникъ Лефтеръ: създава си сигурни укриватели и върши

системни обира. прехвърля даже цѣли стада въ Турция, а зимата прекарва въ Петербургъ: русофилъ!

Стамболовъ туря край на всичко това. И действа не чрезъ войската. Опасно е да се манипулира съ нея срещу зло, което се корени въ самитѣ нрави на населението. Младиятъ държавникъ, самъ миналъ пжтя на нелегаленъ деецъ, прибѣгва до населението: въоръжава го. А срѣдството е опасно — при тогавашнитѣ настроения. И Стамболовъ действува съ известна постепенность: трѣбва да се притъпи дейното, борческото русофилство! Въ поново време управницитѣ свикнаха на кървавъ тероръ — дори въ нечовѣчни размѣри. Измислиха и „лагери за интернирани“. Стамболовъ се приспособява къмъ нравитѣ и духа на своето време. Въ хората и въ маситѣ е живъ още страхътъ отъ турскитѣ органи на полицията — отъ „заплетата“ (стражаритѣ), отъ „караколитѣ“ (патраулитѣ). Нѣкой русофилъ нѣкжде изъ страната (адвокатъ, лѣкаръ, търговецъ или комисонеръ) проявява по живъ борчески темпераментъ. Не помагатъ и продиктуванитѣ отъ София съвети и внушения: русофилътъ е упоритъ! Тогава се прибѣгва до крайно срѣдство: поставя се предъ кантората, предъ магазина или предъ дома на русофила нѣкой по представителенъ стражаръ — снаженъ, брадатъ съ страшенъ погледъ. Това е доста: русофилътъ е подъ „карантина“, той е настѣпенъ въ прехраната си: никой не пристѣпва при него! И скоро се речупва...

Всичко това става безъ декрети, безъ формално накръняване или отмѣна на конституционитѣ правдини, даже безъ ограничение на печата

— безъ цензура. Въ Разградъ (тогава окръжен центъръ) каравелиститѣ къмъ края на осемдесетѣ години сж все още силни: иматъ мнозинство въ Окръжния съветъ, та постоянната комисия е въ тѣхни ръце. А гимназията въ града е „окръжна“ т. е. поддържа се отъ съвета. И ето въ тази гимназия се набиратъ за учители все проявени свободолюбци. Тукъ Стамболовъ не може да се намиса: (диктаторътъ още е сдържанъ!) И учителитѣ основаватъ двунедѣлно общественно литературно списание „Съвременникъ“. То се списва не само съ литературна вещина, но и съ такъво духовито свободолюбие, че веднага става знаме за младежта въ цѣлата страна. Спроти 1-во и 15-то число на месеца пощенскитѣ станции се обсаждатъ отъ ученици — да чакатъ „Съвременникъ“. И никой не пречи на журнала! А въ неговитѣ политически страници се подлага на дързко жигосване режима като противоконституционенъ. Разбира се, Стамболовъ е следилъ отъ своята висота въ София „каравелистчетата“ въ Разградъ. И най-последно имъ пратилъ много адраве: „да си събиратъ ума, че щемъ строши главитѣ“. Разградскитѣ учители, обаче, не сж се стреснали. И Стамболовъ не имъ е „строшилъ главитѣ“, но е прибѣгналъ до „партизанска разправия“: разградскитѣ либерали нападнали печатницата, кждето се е редѣлъ „Съвременникъ“, и разпилѣли всичко. „Народна“ работа! Важно ли е било, че задъ „народа“ е полицията: нали разградскитѣ каравелисти не сж били въ състояние да защитятъ „свободата“ на печата. . . И „Съвременникъ“ спрѣлъ.

Стамболовъ действува така, защото срещу политиката му нѣма, въ сжшностъ, принципна опозиция. Въ неговия кабинетъ министръ на правосъдието е Д-ръ Стоиловъ. Значи, и консерваторитѣ сж за режима. Само деветоюнскитѣ „предатели“ сж противъ. . .

А все пакъ се пази едно основно положение: да не се дразни народътъ въ неговата битова гражданственостъ, въ неговия духъ. И къмъ това положение Стамболовъ е твърде внимателенъ. Тамъ нѣкъде въ Разградъ либералитѣ нападнали печатница и сж разпилѣли набрания материалъ за нѣкакво каравелистко списание: — е, чудо станало! Но да се прокара законъ за ограничение на печата, да се създаде цензура, — не, това не може! Така изведнажъ всичко отзивчиво въ страната би минало къмъ Каравелова, който е все още свободенъ въ София и дебне режима по пети. . .

А тъй като министрътъ на правосъдието Д-ръ Стоиловъ иде отъ господарския слой, той не само не чувствува народния духъ, но се отвърщава отъ „уличнитѣ“ разправии на либералитѣ (нападение на печатници и пр.). Къмъ това се добавятъ и поразителнитѣ способности на наблюдателностъ и проникновение у тоя държавникъ. За него положението е много по трагично, отколкото го схващатъ либералитѣ. Борба се води не само срещу българскитѣ русофили, но и срещу Русия — можща по своето международно значение, ако не като добре организирана държава, то сигурно като необятенъ пазаръ за индустриална Европа. Изходътъ отъ борбата далечъ не е сигуренъ! Така го чувствуватъ, схващатъ и преценяватъ всички

Благомислящи хора въ страната — включително и българският клиръ. Прочие, трѣбва стегнато, строго и разумно управление! А това изисква — за консерватора Д-ръ Стоиловъ — непременно ограничение на печата. И той, като министър на правосъдието, „изготвя“ такъвъ законопроектъ. Стамболовъ е съгласенъ, — навѣрно, съ уговорката: „ако мнозинството въ народното събрание приеме“. А мнозинството е либерално. И се дига то като единъ човѣкъ противъ „мракобѣсното“ домогване на консерваторитѣ. Д-ръ Стоиловъ пази висотата на положението си: действува не само като консерваторъ, но и като министър. Той заявява въ събранието, че ъе е либералъ и че действува по свое държавническо схващане. Прочие, ако болшинството не сподѣля неговото становище, той е готовъ да освободи поста си.

Либералитѣ не сж могли да не ценятъ подрѣжката на консерваторитѣ презъ ония критически времена. Така тѣ при гласуване Стоиловия законопроектъ за печата е трѣбвало да избиратъ: или провалянето на консерватора министъръ (т. е. минаване на консерваторитѣ въ опозиция) или нахърняване свободолюбивия духъ т. е. отклоняване отъ основнитѣ черти на българската битова гражданственост. Разбира се, либералитѣ оставатъ вѣрни на себе си: тѣ отхвърлятъ „мракобѣсна“ законъ и значи, бламиратъ консерватора министъръ и той минава въ опозиция съ цѣлата си партия.

Въ тази колективна стѣпка не може да се търси само „принципностъ“. Тукъ личи и самочувството на либералитѣ, като обществена сила. Тѣ

наистина разполагатъ въ оня моментъ (1888 г.) съ довѣрието на широкитѣ народни маси. И не се боятъ, че консерваторитѣ ще минатъ въ опозиция.

Разбира се, самоувѣреността на либералитѣ иде и отъ тѣхния водителъ, отъ Стамболовъ Той вече действува все по-твърдо. Защото сс е усвоилъ съ управлението и влага въ него не само всестраннитѣ способности на своя богатъ натюрелъ, но и ония познания върху съкровениитѣ особености на народа, които е придобилъ презъ многогодишното си боравене срѣдъ широкитѣ работни маси.

XI.

Ожесточение.

Разказва се:

— Следъ русенския бунтъ Стамболовъ непоколебимо е подписалъ смъртнитѣ присъди на своитѣ другари отъ Гюргйовския революционенъ комитетъ Олимпи Пановъ и Тома Кърджиевъ. Но щомъ неговата престарѣла вече майка узнала това, тя паднала на молба предъ своя синъ и успѣла да смекчи ожесточението му: Стамболовъ телеграфически отмѣнилъ смъртната присъда на Олимпи Пановъ. Тази телеграма, обаче, била задържана отъ мѣстния тогава диктаторъ въ Русе, прословутия окръженъ управителъ Мантовъ: телеграмата е била предадена на изпратения тамъ правителственъ делегатъ Рачо Петровъ късно, следъ като смъртната присъда е била вече изпълнена.

Тази легенда ще трѣбва да се е построила по късно: тя не отговаря на историческата правда, а не посреща основната сжщина на водителската психология у Стамболова.

Рачо Петровъ е билъ изпратенъ въ Русе съ изключителни права — да действува като на бойно поле: бърже и безапелационно. Така той надали е изискалъ потвърждение на решениѣтъ отъ военния сждъ смъртни присжди. Но ако е билъ такъвъ случаятъ, което е все пакъ допустимо (регентството е силно разтревожено, а се бои и отъ крайноститѣ на военния сждъ), утвърждаването на смъртнитѣ присжди и частичното отмѣняване на оная за Олимпи Паиовъ не сж могли да бждатъ лично дѣло на Стамболова: той не е още всерешаещъ властникъ, а е само единъ отъ тримата регенти на България.

Така горнята легенда не се посреща отъ историческитѣ условия при трагедията съ Олимпи Пановъ.

А не съвпада тази легенда и съ основнитѣ черти на водителската психология у Стамболова.

Ако Стефанъ Стамболовъ бѣше способенъ да подписва смъртни присжди — или да ги отмѣнява — по лични побуждения, отъ него би се изработилъ (при жестокитѣ условия, срѣдъ които е управлявалъ), тиранинъ и то кървавъ, чудовищенъ. Защото ако молбитѣ дори на престарелята му майка сж били въ състояние да „омекчатъ“ неговата душа, това би значело, че Стефанъ Стамболовъ е подписалъ смъртната присжда на Олимпи Пановъ отъ лично ожесточение, а не поради държавна необходимостъ.

А презъ цѣлата диктатура на Стамболова нѣма случай да е подписана нечия смъртна присжда отъ властническо ожесточение. Наопжки, има единъ моментъ (подробноститѣ за него и сега може да

се провѣрятъ!), който рисува водителската психология на Стамболова тѣй изчерпателна, че не може да има две мнѣния: той не е билъ тиранинъ, а още по-малко „кръвникъ“ нито презъ единъ моментъ въ живота си. Ето случаятъ:

Тъкмо срѣдъ най-голѣмия кмпезъ отъ заговори и атентати (противъ „тиранина“) се разиграва и трагедията на писателя Свѣтославъ Миларовъ. Ентузиястъ, задушевенъ човѣкъ, добрякъ, веселякъ, — той решилъ да убие Стамболова: да спаси България! Самовнушилъ си такъво решение, ентузиязѣтъ писателъ почналъ да дебне чувствата и мислитѣ си. И, както е редно за единъ писателъ, не пропусналъ да излага всичко това въ обстоенъ свой дневникъ. А не е билъ той самъ въ заговора! Така въ края на краищата Миларовъ се почувствувалъ изцѣло задълженъ — съ честь и достоинство задълженъ! — предъ съмишленицитѣ си. Но добриятъ човѣкъ не е билъ роденъ да извърши убийство, макаръ и политическо. И почналъ да губи нервитѣ си, докато най-после се самонаранилъ съ собствения си револверъ — случайно, може би. Полицията го залавя, намиратъ дневника, установява се всичко предъ сжда и бедниятъ писателъ бива осжденъ на смъртъ. Трѣбвало ли е, обаче, да се изпълни тази присжда?

Когато поднесли на Стамболова да подпише трагичното решение на сжда, той смачкалъ съ отвръщение присждата. Но процесѣтъ по тази история е билъ шуменъ, въ заговора сж били посветени цѣлъ кржгъ хора, правителствениятъ печатъ е раздухалъ случая и го давалъ като осуетена голѣма държавна измѣна. Всичко това е ставало.

както се каза, сръдъ низъ отъ действително замн-
сляни — и чувствувани отъ цѣлото общество —
заговори. Помилването на Миларова би било не-
сзмо слабостъ, но и оскандаляване на властта:
би се потвърдило, че тя измисля заговори и осжда
невинни хора, само за да тероризира народа...

Стамболовъ взелъ военниятъ министъръ Ми-
хаилъ Савовъ, сжщо министра на просвѣтата Георги
Живковъ и слѣзли въ Бургазко. Смачканата смъртна
присжда е стояла въ джеба на диктатора. Изъ-
пжтя той е билъ мълчаливъ. Съпжтницитѣ му сж
знаели, какво го гнети, та сж се мжчили да го
разсѣятъ. Но напраздно. Въ Бургазъ ги посрещ-
налъ депутатътъ отъ Дюлгерли Костадинъ Поповъ
и отишли въ Стамболовия чифликъ.¹⁾ Придружилъ

¹⁾ Чифликътъ е до селото Скефъ, Дюлгерлийско зем-
лище. Твърдѣще се, че Стамболовъ е взелъ тоя чифликъ отъ
притежателя му гркъ, само за да му пощади живота, тъй
като гркътъ е билъ единъ отъ укривателитѣ на раз-
бойника Лефтеръ. Истината е по-друга. Следствието по дѣ-
лото на разбойника Лефтеръ е установило, че и самата по-
лиция е била въ разбирателство съ разбойника. Така укрива-
телитѣ сж били такива не по добра воля. Повечето отъ тѣхъ
сж били оневинени. А гркътъ — притежателъ на Дюлгер-
рлийския чифликъ наистина е искалъ да си спаси главата
чрезъ отсжпването на чифлика. Обаче Стамболовъ се е
заинтересувалъ отъ тоя чифликъ не като имотна цен-
ность, а само като ловно мѣсто. Чифликътъ е непосредно въ
чертата на тритѣ съединени блата: Акезлийско, Мандренско
и Пода. Тукъ комаритѣ не се чувствуватъ само въ люта
зима. И сѣятъ смъртъ: налитатъ на облаци върху всичко
живо. При това всѣка година рѣка Факия залива голѣми
пространства. Така нѣкаква цена на чифлика даватъ само
фазанитѣ, които се срещатъ тукъ. Стамболовъ го е купилъ,
наистина, евтино, но — следъ като гркътъ е билъ освобо-
денъ отъ следственитѣ власти.

ги е и окр. училищенъ инспекторъ Пейчиновичъ.
Стамболовъ ставалъ все по-мраченъ. Съпжтницитѣ
му сж посвѣтили и Костадинъ Попова, какво гнети
диктатора, та тоя довелъ вечерта въ чифлика
девойки и ергени отъ селото си — да пѣятъ и
играятъ ржченица. Билъ е подъ ржка и прочутиятъ
въ Бургаско смѣшникъ Михалъ Горския, който
сжщо билъ доведенъ въ чифлика. А и окржж.
Учил. инспекторъ Пейчиновичъ (потомъкъ на Ки-
рилъ Пейчиновски отъ Тетово, израсълъ въ Сър-
бия, но е станалъ тамъ невъзможенъ поради скан-
далния си животъ, та отскочилъ при насть, за да
мине по късно пакъ въ Сърбия и да падне въ
Солунъ отъ български куршумъ) е билъ смѣшно
глупавъ човѣкъ. Така се е устроило цѣлонощно
веселие — съ небивали причуди, които сж карали
военния иннистеръ Михаилъ Савовъ и министра
на просвѣтата Георги Живковъ да примиратъ отъ
смѣхъ. Но по лицето на Стамболовъ не е мрѣд-
валъ нито единъ мускулъ. На съмване той извадилъ
отъ джеба си смъртната присжда, подписалъ я и
я предалъ на военния министъръ. А после напу-
сналъ „веселието“. Помислило се е, че се отегля
да спи. Въ сжщность Стамболово, придруженъ
само отъ единъ коненъ стражаръ, поелъ пжтя за
Бургасъ — сжщо на конь. Следъ два дни го чули
въ Шуменъ! Диктаторътъ взелъ отъ Бургазъ фай-
тонъ и е прекаралъ въ затжпителенъ пжтъ днитѣ,
които сж били последни за Свѣтославъ Миларовъ.

Очевидно, у Стамболова не може да се говори
за ожесточение — тъй присжще на всѣки тиранинъ
(било отъ властолюбие, било отъ идеенъ фана-
тизъмъ).

XII.

Опасна народна черта.

Въ днешно време мнозина у насъ живѣятъ съ убеждението, че може да се разстрелятъ 5—600 души (и хиляди дори!), щомъ е „държавна необходимостъ“. Защо Стамболовъ не е извелъ своята държавническа воля до такъва „идейна“ крайностъ? Мекъ ли е билъ той по душа? Хуманитаръ ли е билъ? Или това се е дължало само на неговата психична издигнатостъ, на духовното му величие и на изключителнитѣ му държавнически способности?

Следъ несполучения опитъ за възстание въ Стара Загора (преди освобождението на България) турцитѣ сж успѣли да откриятъ двама отъ четниците на Стамболова, — и защото храбритѣ старозагорци не сж се предали, тѣ били убити. Юнацитѣ сж загинали, значи, достойно, въ сражение. А все пакъ тѣхната гибель Стамболовъ е почувствувалъ силно. Той пише по тоя случай на Никола Обретеновъ въ Гюргево.

„Твърде ме е жалъ за горкия Михалъ (единтъ отъ загиналитѣ четници). Пропадна му младостъта безъ слава и полза. Но ще се намѣрятъ отмъстители за мжитѣ и униженията народни“.

Редно би било единъ апостолъ на свободата да приключи своето писмо по горния случай съ куплета на Ботйова — „не умира този, който падне въ бой за свобода“. Редно би било въобще, да се осмисли геройството на двамата загинали старозагорци: да се сведе то подъ идеенъ знаменателъ. А Стамболовъ говори за „отмъстители“. Защото,

очевидно, като всѣка непосредствена натура той търси искренността си. А въ случая апостолтъ (който обича, види се, загиналия Михалъ) е въ своята българска стихия — отмъстително чувство.

Когато презъ 90-тѣ години на миналото столѣтие въ Македония се засили революционната организация, стана нужда планинитѣ да се очистятъ отъ старовремскитѣ отмъстителни харамии. Тѣ бѣха горски царе и не се подчиняваха на никаква заповѣдь. И трѣбваше да бждатъ избивани. Но Гоце Дѣлчевъ — апостолъ и български сърдцеведъ — се възпротиви. Той заяви: „Българското отмъстително чувство не е робсканозостъ, а борческо начало, та не трѣбва да се счита за престъпно, дори когато избива въ престъпления“.

Така е. Ето и Стамболовъ не се свѣни да издигне отмъстителността си въ знаме. Защото произходтъ на тази опасна черта въ всѣкого отъ насъ е политически. Завоевателитѣ турци сж били малцинство въ обширнитѣ области, които сж завладѣли. И за да усмиратъ подчиненитѣ си народи, самата имъ властъ е насѣсквала своитѣ да „сѣндардисватъ“ раята. А тя е била обезоръжена и не е могла да прибѣгва винаги до колективенъ отпоръ. Така срещу „читашкитѣ“ посегателство надъ честъ и животъ у българитѣ се е издигало само личното отмъщение: чрезъ него българинтъ е вразумѣвалъ и обюздавалъ свирепия азиатецъ. Така се е живѣло петъ вѣка, въ които се е създадалъ кървавиятъ епосъ на българското отмъстително хайдутство.

И ето дори до днесъ у насъ, българитѣ, нѣма друго по-силно политическо чувство. Даже следъ

Балканската война, когато се видяхме ограбени отъ съюзниците си, цѣлиятъ ни народъ запѣ отъ вратителната безвкусица: „Съюзници, разбойници... люто ще си отмъстимъ“.

Ние сме заграбени сега отъ европейската цивилизация, преживяваме остъръ подражателенъ периодъ и преднитѣ слоеве у насъ (особено интеллигенцията) не винаги чувствуватъ основнитѣ психични елементи на народа си. Може би, само така трѣбва да се обяснятъ редица мъчно поправими политически грѣшки отъ последното десетилѣтие. Ето най-крупниятъ случай: посегателството върху държавния глава при Арабаконакъ. Дръзкиятъ посегателъ, Василь Икономовъ, бѣше обзетъ отъ българска отмъстителностъ. Презъ септемврийскитѣ ужаси на 1923 г. той е билъ въ Панагюрско. И е видѣлъ невъобразимото: група пловдивски усмирители сж вършили срѣдъ стѣгдата на едно село гавра съ българскитѣ челѣди. Икономовъ говорѣше: „преди азъ не вървахъ, че даже турцитѣ сж вършили нѣкога това. И нѣма да простя, не мога: ще отмъстятъ“. Никой, обаче, не можеше да повѣрва, че отмъстителността на Василь Икономовъ (майоръ — артилеристъ отъ българската армия!) ще се насочи срещу самия държавенъ глава.

Въ Прилѣпъ единъ сестреникъ на Петъръ Тошевъ („съвестята“ въ макед. революционна организация — убитъ презъ една нощъ отъ двама помаци въ Тиквешията) се разплака съ гласъ, щомъ стана дума за покойния. Трѣбваше да мислимъ, че той плаче отъ обичъ. Но скоро се разбра: младото плачеше затова, че не ще можель да си отмъсти, тѣй като двамата помаци, които сж убили

Тошева, побързали своевременно да се изселатъ въ Мала Азия...

Въ Порой единъ български семейникъ се е провинилъ (при турското владичество) въ шпионство. Организацията избила шпионската челядъ, но единъ отъ синоветѣ успѣлъ да избѣга. После, при гърцитѣ, тоя шпионски синъ се върналъ и постѣпилъ войникъ въ грѣцката армия. Но скоро дезертиралъ, — дошълъ въ Горна Джумая, при „своитѣ“ т. е. при българитѣ. Трогнали се хората, приютили го. А шпионскиятъ синъ издебналъ въ едно кафене убийцитѣ на родителитѣ си, избилъ ги на мѣсто съ револверъ, и успѣлъ да избѣга пакъ въ Гърция. Отмъстилъ!...

Нѣкога, само десетина години следъ освобождението на България, въ Турско Алагюнъ (селце на връхъ Странджа до турската граница) ергени се одумваха, че ако избухне война съ Турция, селото имъ ще пострада, защото е на граница. Единъ отъ ергенитѣ, снажно момче, извика „нека“. И изпсува турцитѣ. Тѣ сж убили неговия чича, та той „тѣпкано“ щѣлъ да имъ върне. Попитанъ момъкътъ кога е извършено това убийство, той е отговорилъ, че то било отдавна, младото не се е било още родило... Срѣдъ насъ, българитѣ, дори роденитѣ после внуци отмъщаватъ за убититѣ си чичовци!

Очевидно, правилото на покойния Андрей Ляпчевъ „со кротце и со благо“ не бѣше „доброта“, а българска държавническа мъдростъ.

Стефанъ Стамболовъ е заставенъ (поради изключителни събития) отъ апостолъ на свободата (и националенъ вождъ), какъвто е билъ, да се превърне въ държавникъ, който трѣбва да ус-

мирява бунтове, да осуетява заговори и да подписва смъртни присъди. Той има не само дързостта (темперамента), но и твърдата ръка (волята) да върши всичко това. А ето, цѣли две денонощия се колебае да подпише смъртната присъда на единъ, сравнително незначителенъ заговорникъ. Защо? Много просто: при случая съ бѣдния Свѣтославъ Миларовъ на лице е заговоръ, но нѣма дори опитъ да се пристъпи къмъ дѣло. Така вината на ентузиаста — писателъ не оправдава една смъртна присъда. И това ще се почувствува дори отъ далечнитѣ му внуци.

Стамболовъ се колебае не отъ лично опасение. Той е държавникъ въ размирно време и знае, че играе съ главата си. Въ такива случаи само авантюристични политици може да се перчатъ съ „храбрата“ си жестокостъ. Задачата на държавника е да укроти, да успокои духоветѣ. Само така едно общество може да се отдаде на миренъ трудъ и да постигне благополучие. И тъкмо по тоя пжтъ Стамболовъ търси да насочи духоветѣ, за да ги направи издържливи, та да дочака спасителенъ изходъ отъ преживѣваната държавна криза. Ето само затова при страшния заговоръ на Паница той се превръща на полицаи: търси и самъ убедителни документи, за да оправдае и предъ съвременницитѣ си, и предъ отмъстителнитѣ имъ внуци неотклонимата въ случая смъртна присъда.

Така и въ случая съ Свѣтославъ Миларовъ „тиранинѣтъ“ се колебае две денонощия — не отъ лично опасение, а за да не възбужда опасното отмъстително чувство у своитѣ българи.

ХІІІ.

Конвентъ.

За да се прецени диктатурата на Стамболова, трѣбва да се вникне въ задкулисието на българската държавна криза отъ неговото време.

Русия освобождава и организира България съ нескриваната задача: тя да бжде до край суверенна на нея.

Но формално — по сила на сключенитѣ международни договори — България е суверенна на Турция. И всички западно-европейски сили ревностно ѝ внушаватъ второто суверенство — свиване подъ сѣнката на Оттоманската империя, а не на Царска Русия.

Създадената тѣй нова държава е национална: народътъ въ нея е съ свои езикъ, история и битѣ, които го водятъ къмъ строго политическо обособяване. При туй сжщото обособяване се диктува и отъ държавно-стопанскитѣ интереси. Така още презъ първитѣ дни въ новата държава се чувствува инстинктивно стремление къмъ независимостъ.

И въ това инстинктивно политическо и държавно стопанско стремление трѣбва да се търси явната и скрита позиция по късно на Стефанъ Стамболова.

Ако българскиятъ престолъ можеше да бжде заетъ отъ държавенъ глава, който да е носителъ изключително на български национални подбуди — и за това да тури начало на българска династия, като служи преди всичко на българското народностно бждаще (какъвто е случаятъ въ Сърбия),

дѣлото на Стамболова би могло, навѣрно, да намѣри спасително закръгляне и за самия него.

Но това не е било мислимо: нито Русия, нито непосредната ѝ съперница Австро-Унгария иматъ интересъ, да оставятъ България на инстинктивнитѣ ѝ стремления къмъ независимостъ.

Ето въ това се крие трагедията на народа и страната ни. Българскиятъ престолъ е можелъ да бѣде заетъ отъ мандатѣоръ или на Русия, или на Австроунгария: срѣдно нѣма! Още отъ първия моментъ намъ се отказва правото да сме господари на земята си: не ни е позволено да обособимъ държавата си изключително по свои национални и стопански подбуди.

А кръстопжтѣтъ, на който сме били така поставени, е безусловно трагиченъ. Ако българскиятъ държавенъ глава останѣше да е мандатѣоръ на Русия, той щѣше да опълчи срещу България не само нейната метрополия — Отоманската империя, но и цѣла Западна Европа. Щѣха открито да се очертаятъ близкитѣ възможности: при война, България, знедно съ Сърбия, като авангарди на славянството, биха откъснали европейскитѣ области на Отоманската империя. Съ това не само би се отблъсналъ германизмѣтъ отъ Егейския брѣгъ, но би се очистилъ пътя на Русия за завладяване на проливитѣ. И южнитѣ славяни биха опълчили срещу себе си както дветѣ срѣдноевропейски сили — Австроунгария и Германия, така и владетеля на моретата — Англия. Ако Русия можеше да бѣде победителка въ тази гигантска борба, южнитѣ славяни (българи и сърби) биха постигнали своитѣ народностни задачи. Но Берлинскиятъ договоръ показа, че

Русия е безсилна да се опълчи срещу Европа. А съ това се откриваше жестока възможностъ за южнитѣ славяни: да бждатъ подѣлени нѣкога между Русия и немцизма, както стана това съ славянска Полша.

Преживѣното нѣкога днесъ вече е история. Българскиятъ престолъ се зае отъ мандатѣоръ на нѣмцизма. И князь Фердинандъ трѣбваше да основе българска династия, като държи смѣтка за интереситѣ на своята опора — Австроунгария. А нейнитѣ интереси се изясниха постепенно: двуединната империя на австрийци и унгарци набелязваше възможността на триединна такава — съ сръбската група, която трѣбваше да обхване отначало и северна Македония съ възможно понататѣкъ слизане и на Егея. (Това се бележеше отъ ролята, която игра депутатѣтъ социалъ демократъ отъ Бавария Венделъ презъ всеобщата война). А така очертанитѣ домогвания на Австроунгария диктуваха на князь Фердинанда — основателъ на българска династия — да отклони народа си отъ западната половина на полуострова и да го насочи къмъ Одринъ — Цариградъ.

Така князь Фердинандъ още съ стѣпването си въ България трѣбваше да се сблъска не само съ русофилската затаеностъ у насъ, но и съ нашия националенъ заветъ: народно обединение съ областта на старопрестолната Преспа. Застѣпникъ на тѣзи народностни позиции е Стефанъ Стамболовъ — сѣщиятъ, който е възвелъ австроунгарския мандатѣоръ Фердинанда на българския престолъ.

Презъ цѣлия периодъ на своето диктаторство Стамболовъ е търсилъ — и намиралъ — пжтища

за преговори съ руския императорски дворъ. Не може да се допуска, че диктаторътъ е поставялъ въ игра наново българския тронъ. България е вече жестоко попарена отъ днитъ на безкняжието (че и отъ игритъ на руската дипломация), за да допуснемъ, че Стамболовъ би рискувалъ наново да тикне страната въ безкняжие. Но можелъ ли е да бжде увѣренъ въ това князь Фердинандъ?

А и да би билъ увѣренъ въ това, князътъ все пакъ не може да се облегне на диктатора: той е българинъ — съ затаено въ душата си русофилство и съ непоколебимъ народностенъ романтизъмъ. Не токо тъй Стамболовъ още при първа среща е прецѣнилъ враждебно князь Фердинанда! Двама силни индивидуалетети се възправятъ единъ срещу другъ на две коренно различни позиции: князь Фердинандъ — изключително на династична, Стамболовъ — на държавно националистична. Първоначално това може да не е напълно осъзнано. Но много ли трѣбва, за да се отчуждатъ застѣпниците на две опасно различни положения?

Все пакъ князь Фердинандъ и Стамболовъ сж непоколебимо единни по държавническия си инстинктъ: трѣбва да се излѣзе отъ изключителното положение, въ което се намира България! И тѣ работятъ денонощно за помирение съ Русия, за да се постигне признаването на княза отъ великитѣ сили.

Фердинандъ се чувствува, обаче, безпомощенъ при всѣка своя дипломатическа стѣпка. Зашото не е господарь на положението вътре въ държавата си. Той не може да е арбитъръ между явно про-

тиворечивитѣ идейни течения въ страната: Стамболовъ е всичко!

Това е така още и затуй, че въ България е възприета еднокамарната парламентарна система: Стамболовъ е превърналъ Народното събрание въ конвентъ.

За нашия народъ изборната система е традиционенъ начинъ за уреждане общоселскитѣ работи. Но само въ тоя селски кръгъ на интереси! Инакъ той е билъ чуждъ на държавнически грижи презъ цѣлото турско владичество — значи, презъ вѣкове. И ето, въ пресъздадената сега българска държава той остава да е гражданинъ съ манталитета (ума и сърдцето) на избирателъ отъ селско-общински кръгъ на интереси: — у него нѣма никаква представа за държавата, която е повиканъ сега да урежда чрезъ свои прѣки избраници. А тя, държавата, е велика сложностъ като международна политическа и стопанска единица,

И въ най-напредналитѣ страни широкитѣ народни маси може да изпаднатъ въ преходни настроения и да дадатъ законодателно тѣло, което да посегне на опасни (необмислени, несъзрѣли и дори неприложими) новаторства. Колко повече е възможно това въ една страна, кждето народнитѣ маси сж били затворени презъ вѣкове само въ тѣсния кръгъ на селско-общинскитѣ си работи. Презъ първитѣ години отъ нашия свободенъ политически животъ ние имаме красноречивъ случай. При едни законодателни избори въ Фердинандската околия (тогава „Кутловишка“) за народенъ представителъ е избранъ рускиятъ царь!..

Така при еднокамарната система изпаднахъ ли народнитѣ маси въ преходни настроенія, дали ли камара на крайности, държавниятъ глава се вижда заставенъ да се опълчи съ цѣлия свой авторитетъ срещу нейнитѣ решения: — нѣма срѣдишна инстанция, нѣма сенатъ!

Ако държавниятъ глава е популяренъ въ страната и въ армията, той ще разтури „революционната“ камара. Но дори и тогава извършеното ще е въ вреда на неговия авторитетъ. А какво ще е, ако обаянието на държавния глава е поколебано н. пр. поради лични грѣшки! Камарата може да се обяви — по единъ само жестъ на дързакъ водителъ въ нея — на конвентъ.

Князь Фердинандъ заема българския престолъ, непризнатъ отъ силитѣ и обявенъ отъ Русия за „узурпаторъ“. И за всички въ България той остава да е „чужденецътъ“, който стои задъ сѣнката на Стамболова. А тоя трѣбва да се бори едновременно срещу русофилскитѣ заговори и срещу „русофобския“ фаваизмъ на своитѣ, при еднокамарна парламентарна система и срѣдъ народъ, които е лишенъ отъ държавнически традиции!

При такива условия за Стамболова срѣденъ пжтъ нѣма: — или трѣбва да отмѣни конституцията и да управлява съ декрети, или да превърне Народното събрание на конвентъ т. е. да си доведе депутати, които да сж готови на всички крайности.

Така и става: Стамболовъ диктаторствува при наличността на Народно събрание. И самъ нарича своето мнозинство „атове“, а нѣколцина опозиционни депутати, споредъ него, сж „куци кончета“, които не струва и да бждатъ яхани...

Такова е положението на князь Фердинанда. Ако Стамболовъ успѣшно действува за неговото признаване, — добре е! Но ако не, — нали диктаторътъ ще трѣбва да бжде замѣненъ съ по-подходящъ държавникъ?

А при това Фердинандъ, като мандатѣоръ на Австро-Унгария (съ чията поддръжка само може да основе династия противъ волята на Русия), ще трѣбва да пристѣпи и къмъ опасната задача — да отклони българския националенъ романтизмъ отъ Македония и да го насочи къмъ Одринъ-Цариградъ. За разрешаване на тази си задача нему предстои, може би, да обезличи (и да унищожи дори!) едно следъ друго и Стамболова, и всички непоколебими въ патриотизма си български държавници... (За това допусчане вижъ данни въ книгата ми „Тайна политическа анкета въ Македония“, а сжщо и въ спомѣнитѣ на видни наши общественници, изнесени въ юбилейния за Д-ръ К. Стоиловъ брой на в. „Миръ“).

XIV. Борба съ духовенството.

Добри Ганчевъ (историкъ, романистъ, другаръ на Стамболова отъ млади години и съ негова препоръка учителъ по български езикъ на князь Фердинанда) разказва:

— „Свика се Синодалниятъ съветъ въ София, а никой отъ владицитѣ не се обърна за нищо съмъ княза или къмъ Стамболова, нито дори имъ ке обаждаха поне отъ куртуазия. Игнориратъ свѣтскитѣ представители на народа и олицетворителитѣ на българската държава! При това Петъръ Стан-

чевъ, известенъ привърженикъ на Драганъ Цанкова, общеше съ владицитѣ и пренасяше словоохотливо изъ кафенетата тѣхната непримиримостъ съ „противонародния князь“ и съ „авантюрата“ на Стамболова. Това бѣше много! По заповѣдь на Стамболова, градоначалникътъ докара единъ день предъ Светия синодъ файтони и испрати владицитѣ — всѣкиго въ епархията му. Князь Фердинандъ не можеше да разбере това. „Какъ може да се третира така черковнитѣ князе въ страната!“ — възмущаваше се той предъ мене.

А другарътъ на Стамболова отъ революционнитѣ години дѣдо Никола Обретеновъ разказва:

— „Бѣхъ вече Окр. Управителъ въ Русе. Обади ми се отъ София Стамболовъ, — пристига! Посрещнахъ го начело съ ескадронъ стражари, и той ни поведе. „Ще идемъ, каже, при вашия кешишинъ Григория. Той е свикалъ Врачанския Константинъ, моя отъ Търново Климентъ и Варненския Симеонъ. Решавали да издадатъ тайно окръжно до своитѣ чернокапци въ епархиитѣ, да не споменуватъ името на княза въ черковнитѣ литургии. Азъ ще влѣза при тѣхъ самъ. Когато излѣза, ако ти смигна, ще подберешъ и четирмата, ще ги стоваришъ на „Крумъ Страшный“ и ще ги пуснешъ по Дунава. Да слѣзатъ кждето щатъ, само не и на български брѣгъ.“ Отидохме. Стамболовъ стоя доста при владицитѣ. Излѣзе най-после, изпратенъ отъ дѣдо Григорий. И не ми смигна: — споразумѣли се“.

Разказътъ на Николо Обретеновъ трѣбва да е случай следъ разгонването на Светия Синодъ въ София. Четирмата владици въ Русе трѣбва да

сж обещали на Стамболова, че ще кротуватъ. Но въпреки това търновскиятъ митрополитъ Климентъ Бранички отишелъ въ Свищовъ и държалъ въ черква слово досущъ бунтарско. Стариятъ сѣдия Каракашевъ, самъ свищовецъ, е присѣствувалъ и твърди, че словото било тѣй недвусмислено, щото могло е да бжде инкриминирано дори въ нормални за държавата времена. Навѣрно, донесено е било за това на Стамболова. А Климентъ повторилъ бунтарското си слово и въ своя епархиаленъ центъръ, въ Търново, родниятъ градъ на Стамболова. Това е прелѣло чашата! Стамболовъ телеграфиралъ на своитѣ хора въ Търново, да извлекатъ „кешишина“ отъ митрополията му и да го откаратъ въ Троянския манастиръ.

Знаятъ се подробности по станалото. Търново е било либералско котило. Дигнали се банди, разбили вратитѣ на митрополията, изпотрошили мебелитѣ, разхвърлили библиотеката, изпокжсали книжа и ржкописи, а самия владика плюли, хулили и го изпратили на „заточение“ въ Троянския манастиръ.

Твърди се, че тѣзи изтѣпления сж били дѣло на мѣстни „шайкаджий“ и че самъ Стамболовъ се е възмутилъ отъ тѣхъ. Не е допустимо! Стамболовъ е познавалъ хората си добре — поне въ Търново. И е знаелъ, на какво сж тѣ способни при даденъ тонъ въ телеграмата му. А Стамболовъ е вече на държавническа висота и правилно цени значението на владишкия санъ за обществената дисциплина. Ето случай:

Михаилъ Македонски, сподвижникъ на Стамболова отъ ония години и неговъ окръженъ

управителъ въ Вратца, при едни законодателни избори подушва, че Врачанскиятъ митрополитъ Константинъ, руски академикъ и непоколебимъ русофилъ, е тръгналъ изъ епархията си да агитира прикрито противъ стамболовитъ кандидати. Окръжниятъ управителъ Македонски поканва — чрезъ пристава — владиката да се прибере въ Вратца, а тукъ поставя стража предъ митрополията му: зема го подъ „домашенъ арестъ“. Митрополитътъ, възмутенъ, се оплаква телеграфически на Стамболова. Тоя повиква своя окръженъ управителъ на телеграфа и му заповѣдва да освободи владиката. Македонски се опира, той е на хъшовска нога съ Стамболова, обяснява му, че владиката е доста авторитетенъ срѣдъ населението и думата му е тежка.

Но Стамболовъ отсича: „Какво правишъ ти, бе? Може ли владика да се арестува? Махни стражаритъ си отъ митрополията.“

Не, Стамболовъ не би предприелъ крайни мѣрки срещу кой да е владика на лека ржка. Остава да се допусне, че извършеното въ Търново е отговаряло на неговитъ цели и намѣрения въ момента. Народътъ ни не е черковнически; политическиятъ авторитетъ на българския клиръ е никакъвъ (особено следъ парламентарнитъ борби въ първитъ законодателни събрания), но свещеничеството въ страната е многобройно, а споредъ черковнитъ статuti, то е изцѣло подъ своеволието на владичитъ (своеволие, което при гръцкото духовно владичество — споредъ множество анекдоти въ народа — не е спирало и предъ брачното ложе на свещеника). Единъ ударъ върху авторитета на владичитъ предъ висшето

духовенство е билъ подходящъ: ще възпре отзивчивитъ между тѣхъ, да се не увлекатъ на борба срещу режима; а за масата свещеници ударътъ ще е добре дошелъ: „да се очовѣчатъ и тѣ — владичитъ“.

Но въ историята съ митрополитъ Климента подбудитъ на Стамболова не ще сж само отъ кржга на вътрешната политика.

Нѣкога, при Черковнитъ ни борби въ Цариградъ, Весленската патриаршия не отстѣпваше на българскитъ искания за черковна независимостъ и — намираше подкрепа въ руската дипломация, която държеше за единството на православната черква въ Балканитъ. Тогава драганъ Цанковъ прибегна до „Унията“, което смути руситъ, — и се постигна българската черковна независимостъ.

Стамболовъ държи за князь Фердинанда, който е мандаторъ въ България на католишка Австро Унгария. Не ще ли се опита тоя „авантюристъ“ да откъсне отъ православието и цѣлия български народъ?

Тайни преговори съ руската дипломация водятъ (по свои пжтища, но инакъ единодушни) и Фердинандъ, и Стамболовъ¹⁾. А знае се, какъвъ авторитетъ има дори въ руския императорски дворъ православната черква. Мѣлвата, че цѣлиятъ български клиръ е противъ „узурпаторитъ“, обнадеждава висшитъ руски кржгове: тѣ очакватъ „превратъ“ въ България. Стамболовъ трѣбва да подсѣче тѣзи

¹⁾ Презъ 1909 г. въ столичниятъ в. „Речь“ се изнесе факсимиле отъ едно писмо на Ст. Стамболова до българина — емигрантъ въ Русия Теохаровъ.

надежди: той трѣбва да унижи, да обезличи политическото значение на българското висше духовенство предъ душитѣ и умоветѣ въ Петербургъ. И да потикне последнитѣ на отстъпки, за да се дойде до официални преговори по признаването на князь Фердинанда.

Навѣрно, по тѣзи съображения малтретирането на митрополитъ Климента отъ самото му паство е тѣкмо подходяще. Климентъ е голѣма фигура не само срѣдъ българскитѣ владици, но и срѣдъ цѣлата българска интелигенция. Той е авторъ на най-популярната българска повесть отъ онова време „Нешастна фамилия“, а сжщо така и на единствената българска историческа драма презъ половинъ вѣкъ — скжпена отъ народа ни и до днесъ, като любимо дете — „Иванко — убиецътъ на Асеня“. Всичко това българската русофилска емиграция е популяризирила въ Петербургскитѣ срѣди. А знае се, какво е значението на писателъ въ Русия. И сега, следъ станалото въ Търново, тамъ ще почувствуватъ значението на Стамболовъ въ България (щомъ той може да посѣга дори на авторитети като митрополитъ Климента!.)

Посѣгането върху популярния Климентъ, обаче, не е могло да нѣма и обратенъ ефектъ срѣдъ българската интелигенция. Въ заведения срѣщу митрополита процесъ има и русофобско пристрастие на известния сервиленъ прокуроръ тогава — Драмовъ, който при това е билъ самъ питомецъ на Климента (изпратенъ и издържанъ отъ него въ Русия). Това е възмутило тѣй дълбоко преднитѣ слоеве на обществото, че за защитникъ на Климента въ сжда се е явилъ самъ Д-ръ К.

Стоиловъ, който е подрѣжникъ на князь Фердинанда.

А съ това се почва срѣщу Стамболова официална опозиция, която вече се опира на двореца и се насърдчава отъ него.

XV Убийството на министръ Бѣлчевъ.

Периодътъ на нелегални борби срѣщу диктатурата на Стефанъ Стамболовъ се приключва съ убийството на финансовия министръ Хр. Бѣлчевъ. Очевидецътъ Добри Ганчевъ разказва:

— ... Бѣхме въ кафене „България“ — Стефанъ Стамболовъ, Христо Бѣлчевъ и още нѣколцина. Излѣзохме заедно и трѣгнахме по тротуара край градската градина (отъ източната страна, къмъ общината). Стамболовъ и Бѣлчевъ вървѣха напредъ, а непосредно задъ тѣхъ крачеше тѣлохранителя на Стамболова — македонецътъ стражаръ Спасъ. Ние разговаряхме, та малко поизостанахме. По едно време отъ южния край на тротуара сж се задали трима млади хора. Тѣ сж се движили нехайно и не направили впечатление на Стамболова. Но когато сж се изравнили съ него, единиятъ стрелялъ върху му съ револверъ. Почнали да стрелятъ и другитѣ. Револвернитѣ изстрели всѣха паника: улицата опустѣ, повърнахме се назадъ и ние. Но скоро се опомнихме и отърчахме къмъ кървавото мѣсто. Убийцитѣ вече бѣха избѣгали, на земята лежеше само единъ трупъ, а надъ него се бѣше навелъ стражарътъ на Стамболова Спасъ. Азъ видѣхъ добре: стражарътъ доуби съ револверенъ изтрелъ падналиятъ на земята. Все пакъ азъ

доближихъ трупа и видѣхъ, че убитиятъ не е Стамболовъ, а — министръ Бѣлчевъ. Огледахъ се ужасенъ и почнахъ да викамъ: „къде е Стамболовъ.“ Стекоха се и други хора. Тогава азъ повторихъ нѣколко пѣти все по високо: „къде е Стамболовъ, бе?“ Но стеклата се навалица се раздвои и се яви Стамболовъ съ насоченъ револверъ. Той викаше задавенъ отъ яростъ: „кой търси Стамболовъ, кой?“

Предавамъ разказа на Добри Ганчевъ дословно. Споредъ него, когато убийцитѣ сж стреляли, Стамболовъ се е хвърлил на земята, ужъ като простреленъ. А после, когато убийцитѣ сж се насочили върху министръ Бѣлчевъ, Стамболовъ успѣлъ да се измъкне, отърчалъ до съседния полицейски участъкъ, дигналъ стражата и се върналъ къмъ лобното мѣсто.

Добри Ганчевъ не допуска, че Стамболовъ е можелъ да бжде съучастникъ въ убийството на министръ Бѣлчевъ, макаръ да твърди енергично, че наистина е видѣлъ стамболовия стражаръ Спасъ наведенъ надъ падналия Бѣлчевъ да го доубива. Така Добри Ганчевъ дава да се разбере — съ свиване на рамене, — че убийството е устроено, може би, отъ фанатизиранитѣ хора на Стамболова, за да затиснатъ съ тероръ надигналата се масова опозиция срещу режима.

Последвалиятъ тероръ отъ трагедията съ Бѣлчевъ е билъ, наистина, небивалъ до тогава: участъцитѣ сж се изпѣлвили съ арестувани (и изгезавани) студенти и интеллигенти. Така цѣлото общество е настрѣхнало. И защото въ сждебния процесъ по това убийство има много тъмнотии (осждени сж и избесени само нѣколко чужди на

деянието лица), у съвременницитѣ е залегнало убеждението, че то е устроено, за да се усили терора и да се закрепи разклатената диктатура на Стамболова. Това убеждение мина после и въ новитѣ поколения. Съ такова убеждение бѣхъ и азъ, авторътъ на тѣзи проучвания. Но въ Видинъ адвокатътъ Кръстю Нождаровъ (дългогодишенъ сждия, прокуроръ и окръженъ управителъ като съпартизанинъ на Дѣдо Цанкова) ме покани еднаждъ въ секретното отдѣление на адвокатската си кантора и ми изложи следната своя изповѣдь:

— „Азъ съмъ съучастникъ въ убийството на министръ Бѣлчевъ. Това, което ще ви разкажа, трѣбваше да бжде изнесено въ печата отъ покойния Димитъръ Ризовъ. Но той нѣма доблестъта да го направи. А Ризовъ устрои всичко. Той бѣше тогава емигрантъ въ Бѣлградъ. Намѣрилъ единъ трънченинъ — терористъ Карамфиловъ, който се наелъ да убие Стамболова. Иго изпрати въ София. А ние, македонски младежи, горѣхме отъ жажда да отмъстимъ на Стамболова за разстрелването на Паница. Работата се повѣри на двама отъ насъ — Денчо Тюфекчиевъ отъ Ресенъ и на мене. Димитъръ Ризовъ е посвѣтилъ въ своята замисълъ писмено и Андрея Ляпчевъ, който тогава бѣше въ София. Но Ляпчевъ го увещавалъ съ дълго писмо, да се изоставятъ нелегалнитѣ срдѣства, защото обществото въ Бѣлгария е било вече узрѣло да свали Стамболова по легаленъ пѣтъ. Това Ризовъ ми повѣри по късно, когато и азъ услѣхъ да се прехвърля въ Бѣлградъ. Ние — Денчо Тюфекчиевъ и азъ — посрешнахме трънченина — терористъ и почнахме да обмисляме работата га. Но скоро се убе-

дихме, че снажният и внушителен по видъ Каранфиловъ е въ сжщностъ не за въ работа човѣкъ. Съобщихме това на Ризова въ Бѣлградъ и обещахме да намѣримъ по надеженъ човѣкъ. Денчо Тюфекчиевъ познавалъ въ Ресенъ нѣкой си Халю, който билъ изпитанъ харамия. Следъ нѣкое време Халю се яви при насъ въ София и веднага пристъпихме къмъ работа. Тѣлохранителтъ на Стамболова — стражартъ Спасъ — бѣше македонецъ. Ние се попитахме, — дали не можемъ го взе на своя страна? Задачата ни бѣше да отмѣстимъ за Паница — героятъ началникъ на македонското опълчение въ Сръбско-българската война. Стражартъ Спасъ се подаде. Ние искахме отъ него само едно: да не стреля срещу насъ, когато нападнемъ Стамболова. И той обеща това. После наредихме плана: Халю и Денчо Тюфекчиевъ ще нападнатъ Стамболова, а азъ ще държа подъ револверъ стражара Спасъ за всѣки случай. Въ дена на убийството видѣхме Стамболова въ кафене „България“ и се зашляхме край градината. Знаехме, че Стамболовъ носи желѣзна ризница — Григорий Начевичъ разказвалъ, че тази ризница той е купилъ отъ Виена и я донесълъ подарѣкъ на „тиранина“. Затова Холю и Денчо трѣбваше да стрелятъ само въ главата на „тиранина“. Зададоха се Стамболовъ и Бѣлчевъ, а задъ тѣхъ — стражартъ Спасъ. Щомъ се изравнихме, Холю подскочи, хвана Стамболова за ржката и насочи револвера си въ главата му. Стреля, но не го е олучилъ. — куршумтът му наранилъ Денча въ рамото. Стрелялъ и Денчо, но сжщо не улучилъ. Неговиятъ куршумъ пѣкъ закачилъ ржката на Халю. Стамболовъ обаче се захлупи по

очи на земята. Стражартъ Спасъ удържа думата си: той дори не извади револверъ. Холю и Денчо Намумовъ се нахвърлиха на Бѣлчева и го повалиха съ изстрели. Улицата бѣше запустѣла: паника. Използувахме момента и се пропилѣхме по домоветъ си. Но до вечертъта ми се съобщи, че Денчо Тюфекчиевъ е заловенъ. Обояхъ се: ще го подлежатъ на мжки и може да признае всичко. Трѣбваше да бѣгамъ. А поради убийството, пжтищата бѣха, навѣрно, заловени. Но старшиятъ стражаръ на гарата ми бѣше приятель. Съчинихъ нѣщо — не помня сега какво, — добрахъ се до гарата и измолихъ старшия да ме допусне въ трена за Царибродъ. Бѣхъ хлапе — 19 годишенъ, кой ще помисли въ ония времена, че мога да бѣда замѣсенъ въ такова страшно дѣяние. И старшиятъ ме допусна. А при Царибродъ успѣхъ да скоча отъ трена и презъ нощъта се промъкнахъ въ Сърбия“.

Този е дословниятъ разказъ на Кръстю Ножаровъ. Отъ датата на кървавото събитие ни дѣли близо половинъ вѣкъ. И Ножаровъ не е въ състояние, може би, да възпроизведе всичко. Но твърдението на Добри Ганчевъ, че е видѣлъ Стамболовия стражаръ Спасъ наведенъ надъ поваления министръ Бѣлчевъ да го доубива, — това поразително твърдение добива частица отъ убедителностъ. Стражартъ, който е билъ посвѣтенъ въ заговора, та не е дори изтеглилъ револверъ да защити министритѣ, щомъ се е видѣлъ самичѣкъ предъ поваления Бѣлчевъ, съобразилъ е, че ако тоя оцѣлѣе отъ ранитѣ си, може да свидетелствува противъ него, и го е доубилъ.

Денчо Тюфекчиевъ е братъ на известния по късно търговецъ на оржия Наумъ Тюфекчиевъ. Както показва и самото презиме, боравенето съ оржии у тѣхъ е фамилно занятие. Денчо Наумовъ е билъ доставилъ отъ странство партида револвери и ги е депозиралъ въ единъ оржеевъ магазинъ за проданъ. Ето съ единъ отъ тѣзи револвери той е естрелялъ на министръ Бѣлчевъ, а следъ това е захвърлилъ револвера на самото мѣсто. Полицията залавя този револверъ, претърсва оржеевнитѣ магазини, открива подобнитѣ, оставени отъ Денча Тюфекчиевъ, и го арестува.

Така за полицията става ясно, че ключътъ на престѣплението е у Денчо Тюфекчиевъ. Или самиятъ той е съучастникъ въ убийството, или — трѣбва да посочи лицата, на които е далъ отъ своитѣ револвери (въ оржеевния магазинъ не сж били още продали нито единъ отъ оставенитѣ тамъ). Но младиятъ ресенецъ се е указалъ желъзень човѣкъ. Билъ е жестоко истезаванъ и най-после е умрѣлъ въ ржцетѣ на своитѣ мжчителы, но не е призналъ нищо.

Така цѣлото деяние остава въ мракъ. И предъ сжда се изнисать построени на приумица доказателства. Разбира се, и тѣзи построения сж били „кърпени“ край жестоки побоища изъ участитѣ. А въ края на краищата се осждатъ — и то на смъртъ! — досущъ чужди на деянието лица.

И полицията, и сждебнитѣ органи сж прави: държанието на заловения Тюфекчиевъ е таково, че не остава съмнѣние, — той е единътъ отъ убийцитѣ. Но убиецътъ предпочита смъртъта. И за обществото остава потресна мълва: „Горили сж го

— бедния момѣкъ, — за да признае. И сж го уморили, само за да омутаятъ устроеното отъ самия Стамболовъ убийство на бѣдния Бѣлчевъ.“

Добри Генчевъ разказва:

— На следния день (следъ убийството на Бѣлчева) отидохъ у Стамболова. Той се прозѣ. И ми каза:

— Остави другото, ами кой ще гали сега хубавата вдовичка!

Въ ония години Бѣлчевица е минавала за първата красавица въ страната. И ето Стамболовъ намира начинъ да изрази своето кораво нехайство къмъ смъртната опасность, която го дебне на всѣка стѣпка. Не сж успѣли да го убиятъ вчера, — ще успѣятъ утре. Това се знае, — и не е важно. Прочее, ето нѣщо по интересно: щомъ убиха Бѣлчева, кой ще гали хубавата вдовичка? — Хъшъ — широкъ, волень, дързъкъ! (Впрочемъ, помага му и възрастъта: той едвамъ е 38 годишенъ).

XVI. Слѣпа уличка.

Димитъръ Благоевъ, единъ залутанъ въ Русия мѣлкарски синъ отъ Костурско, е усвоилъ (съ присжцето на всички българи резонерство) Хегелевата диалектика. И като „марксистъ“ основалъ Работническата Социалъ-Демократическа партия въ великата Империя на Московскитѣ царе. Свършилъ така своята работа тамъ, той се е прибралъ въ новата държавица на своя народъ, създадена пакъ отъ сжщитѣ царе. И почналъ подготовителна ра-

бота за основаване на сжщата партия и тукъ. Така потръгнали изъ България хлапета, които „съ 80 стотинки въ джеба обхождатъ 80 к. м. пжтъ“ (думи на Стамболова).

Когато търновецътъ Д-ръ Никола Габровски заработилъ като социалъ демократъ въ родния си градъ, Стамболовъ му е изпратилъ много здраве: „Да си гледа работата, — нѣма кой да го закача! Нека организира пропадналитѣ български еснафи, нека ги учи на социализъмъ и на революционерство въобще, — това е въ реда на нѣщата. Но да не е смѣялъ Габровски да се опълчи въ Търново срещу водената вътрешна и външна русофобска политика сега! Инакъ, Стамболовъ ще му строши главата.“

Тѣзи „съвети“ не сж празни думи у диктатора, той не обича залъгалкитѣ. Човѣкътъ иде отъ Ботевския кръгъ и не е чуждъ на революционнитѣ идеи. Но сега той освобождава България „за втори пжтъ“ (негови думи) и който му се изпречи на пжтя, ще бжде прегазенъ. — Тодоръ Постампировъ, другаръ на Стамболова отъ бунтарскитѣ години, сжщо миналъ къмъ социалъ демократитѣ. Но е билъ вече семейникъ, та за прехрана е учителствувалъ въ родния си градъ Габрово. И щомъ той повишилъ гласъ противъ „тиранина“ Стамболовъ, тоя го изгонилъ. Заредили се борчески години, Постампировъ изгладнѣлъ съ семейството си и габровци го придумали да „патакса“: Стамболовъ ще му даде пакъ учителско мѣсто. Така и станало. Постампировъ билъ назначенъ за учителъ въ Сливенъ. А не следъ много градътъ билъ посетенъ отъ княза и министръ-председателя. Стекли се

всички да посрещатъ. Изведени били и ученицитѣ съ учителитѣ си. Присжтствувалъ съ класа си и Постампировъ, разбира се. Задалъ се най-последъ князътъ, а на нѣколко стжпки задъ него вървѣлъ Стамболовъ — съ националния шарфъ презъ рамо, съ купъ отличия по гърдитѣ и съ високъ цилиндъръ на глава. Съзрѣлъ го Постампировъ и привелъ чело. Но срѣдъ оглушителното общо „ура“ станало е нѣщо неочаквано. Когато Стамболовъ се изравнилъ съ Постампировъ, направилъ две стжпки на страни, къмъ него, безъ да го гледа, мушналь го хъшовски въ корема и отминаль...

Такъвъ е билъ Стамболовъ: и отъ върха на свѣтското величие той е разкривалъ своята твърда, неизмѣна и широка хъшовска душа. Въ Карлово единъ другаръ на Стамболова изъ бунтарскитѣ години не е можалъ да промѣни сърдцето си: останалъ човѣкътъ съ русофилитѣ. И осиромашель: — предстояло да го изхвърлятъ на пжтя, — щѣли да продадатъ бащината му кжща за дългове. Идва диктаторътъ въ градеца, вижда на улицата случайно своя другаръ отъ хъшовството, знае че този е непримиримъ русофилъ, — но какво отъ това! — стисва му ржката, радва му се като нѣкога и го пита, какъ поминава. Русофилътъ, трогнатъ сжщо отъ хъшовскитѣ спомѣни, открива на Стамболова положението си: ще му продадатъ кжщата! Диктаторътъ се начумерва и отсича: „ще я наредимъ.“ И заповѣдва на народната банка, да отпуснатъ на русофила потрѣбния заемъ: Стамболовъ гарантира!

Очевидно, Стамболовъ нѣма характернитѣ особености на властолюбець: у него не сж на лице психологичнитѣ предпоставки на тиранически типъ.

Върти се, обаче, съкрушителното колело на живота. И очертава се около челото на вчерашния апостолъ и замѣстникъ на Левски ореолътъ на „народенъ врагъ“.

Оземленитѣ отъ Петко Каравеловъ селски маси все по се настървяватъ въ общобългарската основна подбуда: „свое да имамъ, свое да работя, господаръ да съмъ си“. А благоденствието иде съ мъчително бавни стѣпки, уви! Нѣма пазари, пжтнитѣ съобщения все още сж скѣпи, липсватъ капитали въ страната, кредитътъ е мжченъ...

А правото на критикарство — свободата на словото, гласното мнение — у нашия народъ е осветено съ неписанъ законъ. Разбира се, то не е осъзнано свободолюбие, а е по-скоро хлевоуста дързость. (Когато се пазарятъ въ селата ни пждари, говедари и пр., свикватъ се всички челядници — да присжтствуватъ. Ако нѣкой липсва — макаръ и никаквикъ, — първенцитѣ прашатъ да го викатъ: „нека дойде, че да не „лае“ после...“)

Така критикарството е основна черта на българската гражданственостъ. И кога повече, кога по-малко на лице въ обществения животъ у насъ — на „мегданя“ — сж ако не най-хлевоуститѣ дърдорковци, то поне най-крайнитѣ такива по мисли и изрази. А това бие особено въ очи, когато се размърдатъ голѣмитѣ градове и най-вече София.

Въ началото на 90-тѣ години въ миналото столѣтне тонъ на политическия животъ въ стра-

ната задаваха София и Пловдивъ. Въ София все още тежеше ржката на Стамболова. И затова, може би, опозиционното движение се групира въ Пловдивъ. Голѣмата фигура по-късно въ държавния ни животъ Д-ръ Никола Геннадиевъ почна въ тоя градъ първия български катадневенъ вестникъ „Балканска зора“. Той бѣ подсолень съ жестоко сатиричнитѣ „писма“ на двама неочаквано проявили се фейлетонисти — художникътъ Антонъ Митовъ и гимназиалниятъ учителъ Баламезовъ. Тѣ подлагаха на гавра (ахилесовата пета на българската народна психология) — всичкитѣ релефно очертани вече белези на диктатурата.

Държавата е политико-стопански сложенъ организъмъ. И само като такъва тя е арена на политически борби. Когато, обаче, тѣзи борби станатъ опасни за развоя на държавата, въ последната проговорва инстинктътъ за самосъхранение. Така се налага моментното прекратяване на политическитѣ борби: минава се къмъ диктатура въ една или друга форма.

Диктатурата, обаче, е отричане на обществената самокритика. И затова тя се самоизяжда. Процесътъ започва отъ крайнитѣ: тамъ се оформяватъ малки диктатори — все грабливи „деребейчета“. И народнитѣ маси започватъ да въздишатъ утекчено: „Богъ високо, Царъ далеко“.

„Балканска зора“ на Геннадиева почва жигосването на Стамболовия режимъ тѣй заразително, че изведнажъ заговорва въ цѣлия народъ българското критикарство.

И вече се чувствува, че управлението на Стамболова е чуждо и на интелгенция, и на на-

родъ. А такава настроение убива властта преди всичко съ това, че му отнема новия притокъ отъ даровити поддържници.

Стамболовъ нѣма вече свой идеенъ кръгъ. Захари Стояновъ се е поминалъ, а Димитъръ Петковъ (Свирчо) се е отдалъ да благоустройва столицата (софийски кметъ е). И вестникътъ на Стамболова „Свобода“ се редактира отъ позорно свършилия после престъпникъ Дико Йовевъ.

Срещу това безсилие се издига „Балканска зора“ съ такива горещи пера и упражнява такова обаяние срѣдъ интеллигенцията, че едва ли тоя вестникъ не е въ момента държавна опасностъ. Стамболовъ и Д. Петковъ замислятъ унищожаването на тоя вестникъ. Но узнаватъ, че „Балканска зора“ не стои добре материално (нѣщо много обяснимо при тогавашния контингентъ отъ читатели въ страната). И предлагатъ на Д-ръ Геннадиева, да го улеснятъ съ държавна субсидия, ако той се реши да мине на тѣхна страна т. е. да защитава режима. Д-ръ Геннадиевъ трѣбва да е билъ извънредно утесненъ, тъй като съгласилъ се е да направи това срещу субсидия само отъ 6000 лева.

Каква изгода би представлявало за Стамболова този успѣхъ! Но престъпникътъ Дико Йовевъ извършва цинична игра, която потриса цѣлото общество. Той като редактора на „Свобода“ съобщява въ вестника, че пловдивската „Балканска зора“ ще излѣзе съ хвалебна статия за режима, защото редакторътъ ѝ Д-ръ Геннадиевъ е взелъ 6000 лв. подкупъ. Хората четатъ и не вѣрватъ на очитъ си: може ли това? А „Балканска зора“ наистине излиза съ такъва статия. Не, обществото

се чувствува (особено при тогавашнитѣ простодушни нрави) ударено по главата. „Балканска зора“ веднага умира: нѣма кой да го чете. Но не по-малко е и ударътъ върху Стамболовия авторитетъ: — съ държавни срѣдства се подкупватъ българскитѣ общественици, за да пишатъ венцехваления на „тиранина“...

Не, очевидно, режимътъ е вече въ слѣпа уличка.

XVII.

Тиранинъ.

Има единъ моментъ, когато дори Димитъръ Петковъ (Свирчо) е щѣлъ да изостави Стамболова. Князь Фердинандъ е успѣлъ да се приспособи къмъ Италианската балканска политика и уговорилъ своя бракъ съ княгиня Мария Луиза Пармска. Но тъй като въ българската конституция има положение, че престолонаследникътъ у насъ трѣбва да е отъ православно вѣроизповѣдание, то Римскиятъ папа е отказалъ да благослови бракосъчетанието. Така Стамболовъ, за да улесни брака на непризнатия още князь, приелъ да измѣни конституцията. Развълнували се българскитѣ либерали, които сж създатели на основния законъ въ страната. Той за тѣхъ е фетишъ: тѣ не сж съгласни да се посѣгне на конституцията!

Ето по тоя случай Димитъръ Петковъ е заявилъ на Стамболова, че съ него е и ще остане съ него до край, но нѣма да го поддържа за измѣнение на конституцията.

Легенда е, че ужъ Стамболовъ билъ казалъ тогава на Петкова заплашително: „Слушай! Съ половинъ круша уста се не пълни: — или съ менъ, или противъ менъ.“ И Петковъ отстъпилъ...

Несъгласието ще да е било отъ по другъ характеръ. И много по сериозно. Стамболовъ е викалъ Петкова при себе си и трѣбва дълго да го е увещавалъ. Навѣрно, той му е разкрилъ и допустимата дипломатическа страна на уговорения бракъ. Последвалитѣ събития уясниха всичко. За официалното признаване на князь Фердинанда трѣбваше да се постигне помирение съ Русия. На това помогна по-късно минаването на българския престолонаследникъ въ лоното на православната черква, а рускиятъ императоръ му стана кръстникъ. Така подигнатиятъ отъ папата въпросъ за вѣроизповѣдането на българския престолонаследникъ е, може би, дипломатически и е билъ положенъ съ далечна умисль.

Димитъръ Петковъ е отстъпилъ предъ тѣзи доводи, но изглежда, че тѣ не сж го досущъ успокойли. Споредъ домашнитѣ му, той се е върналъ у дома си съкрушенъ. Дори е плакалъ.

Сълзитѣ на Петкова не ще сж били само за незначителната промѣна, която е трѣбвало да се направи въ конституцията. Голѣмиятъ политикъ е чувствувалъ, че съ тази стѣпка Стамболовъ и либералната партия може съвсемъ да се „провалятъ.“ Ще потръгне мълва, че Стамболовъ, за да откъсне съвсемъ народа отъ Русия, ще посегне и на българското православие...

И действително, заговорило се е открито въ цѣлата страна, че „швабата“ (князь Фердинандъ)

и „тиранинътъ“ (Стамболовъ) ще „покатоличатъ“ народа...

Ето така князь Фердинандъ все по се вижда съ развързани ржце. Той вече е браченъ, очаква престолонаследникъ и побързва да потърси популярностъ срѣдъ народа. Въ София се групира „държавна“ (русофобска) опозиция срещу Стамболова. Сдружаватъ се консерваторитѣ „русофоби“ (Д-ръ К. Стоиловъ и Григорий Начевичъ) съ либерала Д-ръ Радославовъ и основаватъ голѣмъ вестникъ съ опредѣлена политика: тѣ сж за князь Фердинанда (а и князь Фердинандъ е за тѣхъ), та ще се борятъ само за възстановяване на българската конституция, която е погазена отъ „самозабравилния се диктаторъ, тиранинъ“ и пр.

Между това страната е досущъ залаяна отъ руската художествена книга и отъ рускитѣ съдебели томове списания (българското творчество все още е незначително). А знае се: руската художествена книга и рускитѣ списания сж изцѣло за „човѣчностъ“, за „братство“ между хората... Така нейнитѣ читатели въ България само открито добавятъ онова, което въ Русия се шири прикрито подъ „нагайката“: долу царизмътъ, да живѣе свободата!

Въ Пловдивъ „Балканска зора“ е спрѣла. И горешитѣ пера отъ нея се прехвърлятъ въ Татаръ — пазарджишкия седмичникъ „Прогресь“. Тоя вестникъ неусетно става знаме на цѣлата интелгенция и на цѣлия народъ: тукъ сж социалисти съ русофили, конституционалисти съ анархисти...

Огньтъ се раздухва не съ дни, а съ часове. Стамболовъ пакъ прибѣгва до своитѣ първични

срѣдства: полицейски шайки нападатъ печатницата, кждето се реди „Прогресъ“, и разбиватъ всичко; биятъ редакторитѣ, бѣснுவатъ. Но вече нищо не помага. Селата сж обхванати отъ огъня. Надига се сплотено българското критикарство. Това се чувствува особено въ северна България — която темпераментно е по студена, но за това е и по твърда. Тукъ помага на борбата и тежката сждба на Петка Каравеловъ: той е осжденъ на петъ години затворъ (още следъ „Паницовото дѣло“) и го излежава въ „Черната джамия“ (столничниятъ централенъ затворъ, станалъ тогава по словиченъ въ страната). Разградскиятъ и Видински окръжи сж запазили своя „каравелистски“ характеръ. И тѣ водятъ: почватъ многохилядни селски митинги противъ „тиравина“.

За гражданството въ страната е било много ясно, че Стамболовъ трѣбва „да падне“, щомъ народътъ го не ще! И ако „не пада“, очевидно, той прави това отъ властолюбие, отъ „тиранско“ опиянение: „кръвъ иска...“

А Стамболовъ — и либералната партия („най-голѣмата“) сж се нагърбили не само да изведатъ страната отъ печалното състояние (съ непризнатъ князь), но и да ѝ осигурятъ възможното независимо международно положение. За тази мъчна задача Стамболовъ посещава Цариградъ и спечелва разположението на „суверена“ — турския султанъ. Едновременно той търси да се приспособи къмъ английската политика въ близкия изтокъ, безъ да изгуби своята база — подрѣжката ва Австро-унгария. А не прекъсва и тайнитѣ преговори съ Петербургъ, като не напуща, разбира се, своята

позиция — признаването на князь Фердинанда. И за да е внушителенъ, прибѣгва до опасноститѣ, които заплашватъ рускитѣ близкосточни позиции, ако България бжде тласната въ крайности...

Документитѣ отъ политическата история презъ ония години би подкрепила, може би, допущането, че Стамболовъ има основания да вѣрва, какво той — и само той — може да изведе българския държавенъ корабъ на „попжтенъ вѣтъръ.“

Защото вжтре въ страната кого има той, въ сжщностъ, срещу себе си? Безлична маса отъ социалисти и свободолоубци, задъ които стоятъ отъ една страна шепа консерватори въ страната, начело съ Д-ръ Стоиловъ, и отъ друга — посрѣдетвениятъ политикъ „сопаджията“ Д-ръ Радославовъ.

Субективизмътъ е присжщъ на изключителнитѣ натури (дори на тѣхъ повече, отколкото може да се мисли). Тѣ се отдаватъ на своята историческа роля съ всички налични въ себе духовни сили; работятъ до изтощаване и постепенно изпадатъ въ непоколебимо самомнение: „ако азъ не успѣя, не виждамъ кой друго може да направи това“.

И най-после: Стамболовъ има насреща си самия князь Фердинандъ — съ неговата неясна и съмнителна враждебностъ. Дали историята не ще документира нѣкога, ча Стамболовъ не се довѣрва на князь Фердинанда тъкмо като на австро-унгареки мандатѣоръ които е не винаги удобенъ за възможната българска държавна независимостъ?

XVIII.

Оставка.

Воененъ министъръ при Стамболова е проявилъ се после генералъ Михаилъ Савовъ. Своята военна кариера той е почналъ съ шумъ. Билъ е началникъ на крайбрежната отбрана въ Анхиало. И му се възложило да унищожи разбойничеството сръдъ обширната турска колония по долното течение на р. Камчия. Младиятъ поручикъ е изпълнилъ задачата си по такъвъ начинъ, че се е изискало отъ Цариградъ международна анкета. Турските села сж били подложени на военна екзекуция съ всички допустими и недопустими войнишки изжалеия. Суровостта на българския подпоручикъ засегнала дори гърците въ Анхиало, където имало укриватели. За всъки случай разбойничеството е било унищожено еднажъ за винаги по цълитъ безкрайни джбови лѣсове въ источна Стар планина.

Стамболовъ е считалъ Савова за свой преданъ човѣкъ. А последниятъ, като добъръ войникъ, щелъ да е билъ преданъ само на короната.

Когато сж. почнали многохиляднитъ селски митинги изъ страната противъ режима, Стамболовъ почувствувалъ нужда отъ подкрепа въ армията. Той е намиралъ при произвеждане на избори отъ начало, а после и въ всички други случаи. Такъ военниятъ министъръ Мих. Савовъ ще да е предложилъ на Стамболова и своето, изпитано нѣкога срещу турските села по Камчия, сръдство: военна екзекуция. Това ще да е станало съ знанието на двореца, навѣрно. И, може би, не е било безъ пре-

умисълъ: да се засили опозиционното движение, не да се задуши.

Известна е историята съ военната екзекуция, аложена на каравелистското село Садина (Разрадско). Движението противъ властта на Стамболовъ тукъ е било толкова буйно, че сж се укаали безсилни вече и стражаритъ: селенитъ ги обекоржаватъ, биятъ ги и ги изгонватъ. Така Стамболовъ прибѣгва до военна екзекуция: изпраща —резъ заповѣдта на своя воененъ министъръ — въ елото войскова часть, която да легне съ разходитъ си и съ възможнитъ си изжалеия върху скчки челядници въ селото. Разбира се, генералъ Савовъ не е действувалъ сега тъй, както е потжпилъ нѣкога съ турските села по Камчията. Войниците сж имали тайна заповѣдъ, да бждатъ брата“ на населението.

Но цълата страна (градове и села) се е обекела отъ огненъ гнѣвъ: българско село да се екзекутира отъ българска войска; български войници да позорятъ“ челядитъ на невинни български елени. . .

Оставало е — следъ всичко това — ржката на князъ Феринанда да раздруса крушката, за да падне на земята узрѣлата круша. Но Стамболовъ ималъ много лични привърженици сръдъ офицерството (още отъ днитъ на бунтове и заговори). Грѣбвало е, прочие, да се намѣри начинъ — нѣкаква обида на офицерската честъ, — за да бжде Стамболовъ отреченъ и отъ армията. Устроило се е и това — по много позната кройка въ аристократическитъ интриги презъ сръднитъ вѣкове. Една заранъ цѣла България се е залѣла отъ тъмна история: Стамболовъ билъ подвелъ съпругата на военния министъръ Михаилъ Савовъ! Не се е знаало, какъ

последниятъ ще се разправи съ блудника-диктаторъ, но сега бедниятъ опозоренъ полковникъ подалъ билъ оставката си и князътъ не е можелъ да не я приеме. . .

Така положението на Стамболова става безизходно. И диктаторътъ вече отива на „ва банкъ“. Той има още капиталъ: отношенията му съ „суверена“ въ Цариградъ, съ султанъ Абдулъ Хамида. Прибѣгва къмъ тѣхъ.

Знае се: Абдулъ Хамидъ нѣкога е посрещналъ Стамболова въ Цариградъ като „свой синъ“. Тогава се е начерталъ тълкуваниятъ и до днесъ проектъ за едно военно „сливане“ на България съ Турция. Берлинскиятъ договоръ предвиждаше турски военни гарнизони по Стара планина — нѣщо, което България не приложи. При своето посещение въ Цариградъ Стамболовъ билъ предложилъ — и султанътъ склонилъ — да изпрати турски военни гарнизони по Стара планина, а срещу това Турция да допусне български гарнизонъ въ Солунъ. За широкъ кръгъ политици тоя проектъ е и до днесъ нѣщо сериозно. И се смѣта, че би билъ спасителенъ за България. Дори се допуща, че всичко това отговаря на английски внушения. Обаче, не може да има съмнение, че това е само една игра на Стамболовъ: срѣдство за натискъ срещу неотстъпчивата Петербургска дипломация. Защото тоя фантастиченъ проектъ не би билъ въ полза дори на английската близкосточна политика. Англия пази Срѣдиземноморския пътъ за себе си, като поддържа съперничеството между Австроунгария и Русия въ Балканския полуостровъ. Едно военно „сливане“ на България съ Турция би пресѣкло пътя на двата могущи съперници. И би ги довело до споразумѣние — дори и до воененъ съюзъ — за подѣлба

на полуострова. Въроятно, хората отъ Лондонъ сж внушили въ Цариградъ идеята за Турско-българско военно сливане само като тайно разбирателство върху единъ проекту, който ще трѣбва да се приложи при „първа възможностъ“. Тази „първа възможностъ“ е могла да дойде, не ще съмнение, следъ международното легализиране на България т. е. следъ признаването на князь Фердинанда. А това признаване би било, разбира се, дипломатическа победа на политикитѣ отъ Виена срещу съперницата имъ Русия. (Австрия териториално е комай обхванала Сърбия, а съ своя мандаторъ князь Фердинандъ въ България тя ще държи и источната половина на полуострова). Прочне, признаването на князь Фердинанда е отъ голѣмъ дипломатически интересъ за Англия: то ще засили съперничеството между Виена и Петербургъ.

„Тайното разбирателство“ за военно „сливане“ между Турция и България би помогнало на Стамболовъ да издействува известни придобивки за българитѣ въ Македония. Но той не може да прави постъпки въ такъва смисълъ. Още при руската окупация (следъ освобождението на България) българската обществена мисълъ се усвоява съ опасността, че Австрия „ще слѣзе“ на Солунъ. И Стамболовъ би се предпазвалъ да посѣга на тамъ, за да не изгуби опората си — Виена.

Но когато се вижда притиснатъ отъ князь Фердинанда, Стамболовъ прибѣгва най-после до Абдулъ Хамидъ: издействува берати за четири нови български владии въ Македония.

Българскиятъ дворецъ чувствува удара. Въпреки повишения патриотически пулсъ въ цѣлата страна (поне градоветѣ сж развълнувани: устрой-

вали се благодарствени митинги за голѣмата народностна придобивка), князь Фердинандъ ускорява събитията: само единъ месецъ следъ македонския успѣхъ, Стамболова бива принуденъ да подаде оставка.

XIX.

Гибель.

Една малка подробностъ. Диктаторътъ е сваленъ. Цѣлата страна е дълбоко развълнувана. Въ София многохилядна тълпа величае князь Фердинанда и ругае „блудника.“ После провокатори раздразнятъ тълпитѣ, та тѣ предприематъ гонене на стамболовисти изъ улицитѣ. Най-после тълпитѣ се стичатъ съ страшенъ ревъ и предъ дома на Стамболова: ще съборятъ всичко и ще линчуватъ „народния врагъ“. Така срѣдъ писъцитѣ на своето семейство Стамболовъ се обръща къмъ двореца за защита. На апарата е самъ князь Фердинандъ. И язвителенъ, какъвто е било винаги, той съобщава на Стамболова, който е единствена презъ дълги години негова опора въ страната: „Азъ наредихъ да ви спасятъ отъ вашия народъ.“ Стамболовъ почувствувалъ жилото. Отговорътъ му се е предалъ тогава дословно въ печата. Той е характеренъ — свидетелствува за запазено присъствие на духа, за честолюбива чувствителностъ и пакъ за държавническа твърдина. Тоя отговоръ дословно гласи: „Добре, ваше царско височество, много добре. Благодаря, ваше царско височество, много благодаря.“ Стамболовъ ще помни обидата. Но тя у него нѣма да надхвърли границитѣ на позволеното: той ще остане вѣренъ на престола, който самъ е затвърдилъ...

Най-напредъ въ Търново — родниятъ градъ на Стамболова — се е почувствувало, че насъскването на тълпитѣ срещу сваления диктаторъ добива опасенъ характеръ: ще се посегне, може би, и на живота му. И вѣрнитѣ на своя вождъ граждани се загрижватъ: решаватъ да го прибератъ въ града си, за да го опазятъ. Едновременно и въ София вѣрнитѣ хора на Стамболова сж настъръхнали: ще бжде погубенъ великиятъ човѣкъ! Така Стамболовъ решава, да напусне за известно време България, да излѣзе въ чужбина. Сега вече става нѣщо още по тревожно: властѣта отказва да му издаде паспортъ, — не му разрешава да напусне страната.

Тревогата е особено силна пакъ въ Търново. Тамъ решаватъ да прибератъ на всѣка цена Стамболова въ града си. И за тази цѣль изпращатъ специална депутация въ София. Стамболовъ скланя да се прибере съ челѣдѣта си въ своя роденъ градъ, но тѣй като тъкмо тогава въ Търново е имало нѣкаква епидемия, опасна за невръстнитѣ му деца, премѣстването се е отложило, докато се прекрати епидемията.

А воятъ срещу „блудника“, вмѣсто да утихне, се усилва по-застрашително. На това е помагало и безогледното списване на „Свобода“, вестникътъ на либералитѣ. Срещу гнусавитѣ измислици по адресъ на Стамболова, в. „Свобода“, редактиранъ все още отъ Дико Йовевъ, е издигалъ не по-малко гнуснови обвинения. Една отъ най-страшнитѣ, обаче, е било такъво, че е надхвърлило всѣка цѣль. Разчулъ се е билъ въ страната единъ изродъ — нѣкой си Божидаровъ. Тоя човѣкъ, като околѣски началникъ презъ редъ години, е

извършил такъв низъ отъ престъпни деяния, че е станалъ пословиченъ. Но последното отъ престъпленията му е ужасило обществото. Забременѣла е отъ него и приплодътъ на собствената му плътъ... Така постепенно името Божидаровъ се е превърнало на прилагателно „божидаровщина“, съ което се е окачествявалъ най-низкиятъ блудъ. И ето в „Свобода“, е намѣрила дързостъ (навѣрно, подъ перото на Дико Йовевъ) да охули по единъ не твърде прикритъ начинъ Григори Начевича въ... „божидаровщина“! Стариятъ спартански строгъ въ интимния си животъ държавникъ билъ вече отгледалъ дъщеря за женене. И е припадналъ, когато е прочелъ светотатственото антрефиле въ вестника на Стамболова. А после се е разчуло, че той казалъ тежки думи: „за тази чудовищна гнусота, азъ ще платя жестоко на Стамболова“.

Най-после вѣрнитѣ търновци решаватъ да „откраднатъ“ отъ София своя човѣкъ. Тѣ сж тѣй увѣрени, че Стамболовъ е предъ смъртна опасностъ, щото взиматъ всички предпазителни мѣрки. Купуватъ файтонъ съ коне; единъ екзалтиранъ стамбололистъ — словослагателъ (живъ още) се наема да е кочияшъ и придруженъ отъ другъ вѣренъ стамболовистъ — касалинъ потеглятъ за София „да откраднатъ“ застрашения вождъ. Колко е билъ точенъ усетътъ на вѣрнитѣ хора! Още въ Ловечъ ги посрѣща разнеслата се вече въ цѣлата страна злокобна вестъ: „Стамболовъ е съсѣченъ сръдъ бѣлъ денъ въ София!“ Дватама вѣрни стамболовисти продължаватъ все пакъ пжтѣ си за София съ лудо каране на конетѣ. Въ Орхане тѣ узнаватъ, че току що е пристигналъ — на пжтъ за София — Д-ръ Радославовъ. И се явяватъ при него — да

узнаятъ истината върху трагедията на Стамболова. Д-ръ Радославовъ е само засукалъ дългия си мустакъ и казалъ: „намѣри каквото търсѣше.“

Стамболовъ и Димитръ Петковъ всѣки денъ сж посещавали Унионъ клубъ. Отиването и връщането е ставало съ файтонъ и то при единъ и сжщи довѣренъ кочияшъ — отъ предпазливостъ. Въ кървавия денъ вѣрниятъ кочияшъ е липсалъ.

Живиятъ още въ Видинъ адвокатъ Кръстю Ножаровъ (съучастникътъ въ убийството на Бѣлчева) разполага съ предсмъртната изповѣдь на Холю — убиецътъ на Стамболова. Заговорътъ сега не ще е билъ вече само за отмъщение (старото такова за трагедията на Паница). За всѣки случай ето нѣкои подробности:

Вѣрниятъ на Стамболова кочияшъ е билъ отстраненъ. Отстранени сж и всички други файтони, освенъ единъ, кочияшътъ на който е билъ посвѣтенъ въ заговора. Той е знаелъ: ще вземе Стамболова и Петковъ, за да ги отведе по домоветѣ имъ. Но ще кара бърже. И щомъ чуе на близо револверенъ изстрелъ, ще възпре конетѣ изеднажъ. Нищо повече.

Стамболовъ и Петковъ сж потърсили своя вѣренъ кочияшъ, побавили се предъ Унионъ клубъ, но най-после, нѣмало що, качили се въ наличния файтонъ. Потеглили. И предъ дома на Гюзелеви екналъ револверенъ изстрелъ. Улицата изеднажъ настрѣхнала: деца и възрастни хукнали къмъ изстрела. Отъ дѣсно на файтона се очертали страшнитѣ силуети на двама убийци. Първиятъ (Халю) билъ изтеглилъ ятаганъ (опитътъ го е научилъ, да не действува съ револверъ — поради увѣреността, че Стамболовъ носи предпазна желѣзна ризница). А може би, Халю е действувалъ

сега тъй още и затова, че е билъ увѣренъ: полицията ще му даде време да си довърши работата...

Стамболовъ, обаче, е бодъръ: той е свикналъ да очаква ужаси. Още при близкия револверенъ изстрелъ той се изправя и изтегля своя револверъ. Но вижда убийцитѣ отъ дѣсната страна на файтона и скача на лѣво, вѣроятно, за да заеме позиция. Обаче терористътъ Халю е бързъ, скача по него презъ файтона — и е дигналъ ятагана да го съсѣче. Стамболовъ нѣма време да се обърне, бѣга къмъ открититѣ врата на Гюзелеви, но едновременно насочва револвера си презъ рамо и стреля. Куршумътъ е улучилъ шията на Халю тъкмо въ момента, когато той е сложилъ острието на своя ятаганъ върху главата на жертвата си. Стамболовъ падналъ на очи и склучилъ ржце, за да пази главата си. Така убиецътъ е сѣкълъ ржцетѣ. Болкитѣ най-после сж победили жертвата: той се обърналъ на лице, казалъ дрезгло „стига“! — и изгубилъ съзнание.

Вториятъ убиецъ е стоялъ при Петкова. После, когато Халю си свършилъ работата, двамата терористи изчезнали, безъ да бждатъ обезпокоени отъ нѣкого.

* * *

Ние сме подъ тежкия ботушъ на . . . географията. Земята ни е тѣснина между два материка. Нѣкога сме били пжтъ за нашествия. Сега сме възелъ на мирови съперничества. Затова се изби-
ваха голѣмитѣ ни хора, И пакъ затова се осуетиха
надеждитѣ ни.

КРАЙ.